

ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK – KÜLGAZDASÁG

Egyensúly, növekedés,
külgazdasági deficit

Kitekintés: Németország,
Nagy-Britannia

Szállítási logisztika

Összehasonlító politikai
elemzések

Attitűdök egy külföldi
érdekeltségű vállalatnál

Informatika és távoktatás
az Általános Vállalkozási
Főiskolán

A nyelvoktatás jelentősége

4.

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

2001 SZEPTEMBER

Nemzetközi kapcsolatok – külgazdaság

ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA

Budapest, 2001 szeptember

SZERKESZTETTE:

dr. G. Márkus György főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

KIADJA AZ ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA

Felelős kiadó: Antal János főtitkár

Felelős szerkesztő: dr. G. Márkus György

Kiadványszerkesztő: Németh Zsuzsa

Nyomdai előkészítés: Müllerné Kálmán Magdolna

Készült a JETPRINT Kft. nyomdájában, 1000 példányban

Felelős vezető: Jáger László

ISSN: 1585-8960

TARTALOM

Előszó	5
Számunk szerzői	6
dr. Szokolczai György: Gazdasági egyensúly és növekedés a külkereskedelem függvényében	7
dr. Mario Telò: Nagy-Britannia átalakuló Európa-politikája	27
dr. Peter Geisler – dr. Zoltán Szegedi: EU Partner Hungary	33
dr. Rüdiger Kipke: Handel im Wandel	43
Bánfalvi Mária – dr. Szakács Ferenc – dr. Fodor Katalin – Karcsecs Éva: Beszámoló egy külföldi érdekeltségű, vegyes tulajdonú szervezetben végzett tréningről	51
Gáspár Bencéné dr. Vér Katalin – dr. Orbán Anna: Az Informatika tantárgy oktatási struktúrája és a távoktatás helyzete az Általános Vállalkozási Főiskolán	63
dr. G. Márkus György: A politikai törésvonalak tipológiája Magyarországon nemzetközi összehasonlításban	69
Csicsmann László: A hidegháború politikaelméleti és histográfiai (újra)értékelése	79
Vigh László: Hegemonikus háborúk és nemzetközi rend	95
dr. Nógrádiné Kiss Magdolna: A nemzetközi kapcsolatok átalakulása és a nyelvoktatás jelentősége	103
TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI DOLGOZAT	
Tomola Bálint: Siker és kudarc avagy privatizáció 1995	107
Összefoglalók/Summaries	123

ELŐSZÓ

Amikor Ön olvasóként kézhez kapja Főiskolánk tudományos folyóiratának negyedik füzetét, intézményünkben már három szakon folyik az oktatás. Tükrözve a mikro- és a makrogazdaság beágyazottságát a nemzetközi, illetve a globális folyamatokba, valamint magába a társadalomba, a vállalkozásszervező mint hagyományos alapozó jellegű szak mellett, a 2000/2001-es tanévben a nemzetközi kapcsolatok, a 2001/2002-es tanévben pedig a szociális szférához kapcsolódó non-profit gazdálkodási szakon kezdődött meg a képzés.

„Nemzetközi kapcsolatok – külgazdaság” témájú folyóiratszámunk Szokolczai György professzornak a makrogazdasági egyensúly és a külkereskedelmi mérleg hiány közötti feszültséget elemző átfogó jellegű tanulmányával indul. A német külkereskedelem evolúcióját ismerhetjük meg Rüdiger Kipke professzor (Siegen) cikkéből. Az ÁVF kapcsolatokat kíván létrehozni a Siegeni Egyetemmel és Összfőiskolával, akárcsak a brüsszeli francia nyelvű Szabad Egyetemmel, amelynek egyik vezető professzora Mario Telò, Nagy-Britannia Európa-politikáját elemzi. Az összehasonlító és az elméleti politológia, illetve a nemzetközi politika egy-egy – a felsőoktatás szempontjából is releváns – témájának szenteli cikkét Csicsmann László, G. Márkus György és Vigh László. Peter Geisler és Szegedi Zoltán a magyar külgazdaság, illetve az uniós csatlakozás közúti és vasúti szállítási keretfeltételeivel foglalkozik. Az ÁVF Alkalmazott Magatartástudományi Tanszékének munkatársai egy magyarországi, külföldi érdekeltségű vállalatnál lefolytatott tréning tapasztalatait foglalják össze. A nemzetközi kapcsolatok átalakulása és az idegen nyelvek, főleg az angol nyelv, oktatása közötti összefüggésre mutat rá Nógrádiné Kiss Magdolna.

A Főiskola oktatási struktúrájából Gáspárné Vér Katalin és Orbán Anna az informatika tantárgyat és a távoktatást mutatja be. A hallgatók szakmai teljesítményét illusztrálja Tomola Bálintnak az 1995. évi privatizáció eseményeit összefoglaló írása, amellyel különdíjat és a gazdaság-történeti szekció második helyét nyerte el 2001 májusában, – a Szegeden megrendezett – az Országos Tudományos Diákköri Konferencián.

A Szerkesztő

SZÁMUNK SZERZŐI

Bánfalvi Mária, főiskolai adjunktus, ÁVF kutató

Csicsmann László, főiskolai tanársegéd, ÁVF oktató, Ph.D. hallgató

dr. Fodor Katalin, főiskolai docens, ÁVF oktató

dr-Ing. Peter Geisler, igazgató, Siemens AG München, az ÁVF Társadalmi Tanácsának tagja (Németország)

dr. G. Márkus György, főiskolai tanár, ÁVF oktató

Gáspár Bencéné dr. Vér Katalin, főiskolai tanár, ÁVF oktató

Karcsics Éva, főiskolai adjunktus, ÁVF oktató, Ph.D. hallgató

Prof. dr. Rüdiger Kipke, Siegeni Egyetem (Németország)

Prof. dr. Mario Telò, Brüsszeli Szabad Egyetem Európai Tanulmányok Intézete (Belgium)

dr. Nógrádiné Kiss Magdolna, nyelvtanár, ÁVF oktató

dr. Orbán Anna, főiskolai adjunktus, ÁVF oktató

dr. Szakács Ferenc, tanszékvezető főiskolai tanár, ÁVF oktató

dr. habil. Szokolczai György, főiskolai tanár, ÁVF oktató

dr. Szegedi Zoltán, tanszékvezető főiskolai tanár, ÁVF oktató

Vigh László, főiskolai tanársegéd, ÁVF oktató, Ph.D. hallgató

Tomola Bálint, az ÁVF hallgatója

Szakolczai György

GAZDASÁGI EGYENSÚLY ÉS NÖVEKEDÉS A KÜLKERESKEDELEM FÜGGVÉNYÉBEN

**Az 1996-1999-es időszak vizsgálata
– gazdaságpolitikai következtetések ***

Tanulmányunkban azt a nézetet fejtjük ki, hogy a magyar gazdasági egyensúly fenntartásának és a kielégítő ütemű növekedés elérésének legnagyobb akadálya a külkereskedelmi és a folyó fizetési mérleg tartós és állandósult nagyságrendű, sőt újabban tovább növekvő hiánya. Ennek következtében az lett a gazdaságpolitika központi problémája, hogy hogyan lehet fenntartani az egyensúlyt a külkereskedelmi és ennek folytán a folyó fizetési mérleg tartós hiánya által meghatározott körülmények között. Ugyanezek a körülmények határolják be növekedési lehetőségeinket is. A ma uralkodóknak tekinthető nézet szerint ezek az alapfeltételek megváltoztathatatlanok, és ezért az egyensúlyt pénzügyi eszközökkel, rövid-, közép- és hosszúlejáratú tőkeimporttal kell fenntartani, és tudomásul kell venni, hogy növekedési lehetőségeinket ennek a tőkeimportnak a határai determinálják.

Ez az írás más felfogást képvisel. Nézetünk szerint az *egyensúly és növekedés alapproblémájának igazi megoldása csak ennek az állandósult hiánynak a lehető leggyorsabb és lehetőleg teljes felszámolása lehet*. Arra is rámutatunk, hogy ez a probléma az itt vizsgált 1996-1999-es időszakban tovább súlyosbodott. A néhány gépipari ágazat vámszabad-területi exportjában elért látványos sikerek csak elfedik a helyzet gyors és általános romlását, ami elsősorban a vámbelföldi terület külkereskedelmi forgalmának gyorsan növekvő negatív egyenlegében mutatkozik meg. E téren a helyzet 1999-ben nem javult, hanem tovább romlott.

A továbbiak során az 1. fejezetben a külkereskedelmi és fizetési mérleg alakulásának számai alapján mérjük fel a probléma súlyát. A 2. fejezetben azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy hogyan kell értékelni a vámszabad-területi forgalom drámai mértékű növekedését, hogy ez tekinthető-e a kialakult probléma legfontosabb forrásának. A 3. fejezetben a külkereskedelmi forgalom SITC bontású adatai alapján mérjük fel a tartóssá vált hiány cikkesoportos szerkezetét. A 4. fejezetben az ágazati részletezésű külkereskedelmi adatok alapján vizsgáljuk meg ugyanezt a kérdést. Végül az 5. fejezetben a probléma megoldására vonatkozó javaslatainkat foglaljuk össze.

---

* A tanulmány a Gazdasági Minisztériumnak készült és azt további 31 táblázat egészíti ki lényeges információkkal.

1. A külkereskedelmi és fizetési mérleg alakulása

A külkereskedelmi mérleg megengedhetetlen mértékűvé vált hiánya 1993-ban alakult ki, majd ez a hiány 1995, tehát 6 év óta évi két milliárd dolláros szint fölött stabilizálódott. Ennek a helyzetnek a fenntartását nagyrészt az tette lehetővé, hogy a nem viszonzott jövedelem-átutalások a politikai átalakulás óta és ennek folyományaként már megjelentek a fizetési mérlegben. Ennek folytán megszűnt a szolgáltatások és jövedelmek egyenlegének korábbi tartós hiánya, ez nagyrészt ellensúlyozta a kereskedelmi mérleg hiányának hatását, és lehetővé tette a probléma menedzselését.

A külkereskedelmi nehézségek elemzésének kiinduló eleme a magas szinten stabilizálódott külkereskedelmi mérleghiány, amely 1999-ben tovább nőtt, és amely probléma ebben a legutóbbi években más, a továbbiakban tárgyalandó okok miatt is súlyosabbá vált. Ezt a helyzetet nagy valószínűséggel tovább súlyosbítja a rövid lejáratú és jórészt szükségképpen spekulatív tartozások vélhetőleg egyre jobban növekvő egyenlege, noha egyes közlések szerint ez az egyenleg az utóbbi időben csökkent, ami rövid távon tovább növeli a nehézségeket. A külkereskedelmi mérleghiány kezelése nem halasztható tovább.

2. A vám szabad-területi forgalom gyorsan növekvő súlya

(1) **Az irányzat.** A szakmai közvélemény – szerintünk helytelenül – az állandósult mérleghiány problémájánál nagyobb súllyal foglalkozik a vám szabad-területi forgalom meredek növekedésével. Ez valószínűleg azért van így, mert ez az irányzat a számok részletesebb elemzése nélkül is nyilvánvaló. Vizsgáljuk meg, hogy mekkora problémát jelent valójában ennek a forgalomnak a meredeken növekvő hányada. Ennek tisztázása érdekében vizsgáljuk meg először az export, az import és a belföldi teljesítmény alakulását a vám szabad területeken.

1. sz. táblázat

Export, import és hozzáadott érték a vám szabad területeken 1996-1999.

	<i>millió dollár folyó áron</i>			
	1996	1997	1998	1999
Vám szabad export	2 845	5 034	8 272	10 752
Vám szabad import	2 527	4 202	6 471	8 561
Belföldi teljesítmény	318	832	1 802	2 191
% a)	13,1	16,5	21,8	20,4

Forrás: Gazdasági Minisztérium

a) Belföldi teljesítmény az export százalékában.

A belföldi teljesítményt az export és az import különbségeként definiáljuk. A számok szerint a vám szabad területek exportja az elkülönített számbavétel első éve után meredeken nőtt és 1999-re már közel 11 milliárd dollárra nőtt. Ha a vám szabad területek exportjából levonva importjukat megkapjuk a vám szabad területek exportjához közvetlenül kapcsolódó belföldi teljesítményt, első három vizsgált évben azt az első megközelítésben kedvező, de 1999-ben már elakadt tendenciát kapjuk, hogy ez a belföldi teljesítmény a kezdeti 13,1 %-ról 1998-ban már 21,8 %-ra nőtt, értéke pedig az árváltozások figyelembevétele nélkül közel meghatszorosodott. A belföldi teljesítmény abszolút értékének növekedése 1999-ben is

folytatódott, viszonylagos értékének növekedése azonban megállt, sőt a viszonzyszám csökkent. Az alap-tendencia első megközelítésben vitathatatlanul kedvező, ennek megtörése azonban arra utal, hogy a fejlődésnek ez az iránya nem folytatható tovább kedvezőtlen következmények nélkül. Ez valószínűleg azért van így, mert *a vámbelföldi gazdaság nem tud lépést tartani ezzel a fejlődéssel.*

(2) **Az értékelés.** Az első három évben tapasztalható irányzatnak két magyarázata lehet. Az egyik, hogy kezdetben azok a kapacitások települtek át a vámszabad-területekre, amelyek esetében a belföldi teljesítmény viszonylagos értelemben a legkisebb volt, és ezt követően települtek át a nagyobb belföldi teljesítményt tartalmazó tevékenységek. A másik magyarázat, hogy a vámszabad-területi exportban megjelenő belföldi teljesítmény viszonylagos értelemben is ténylegesen nőtt. Az, hogy a belföldi teljesítmény tartalom viszonylagos értelemben vett növekedése 1999-ben elakadt, inkább az első feltevést támasztja alá. Ugyanez arra is utal, hogy *ez a fejlődési irány megfelelő gazdaságpolitikai beavatkozás, a vámbelföldi gazdaság teljesítőképességének növelése nélkül nem folytatható tovább az eddiginek megfelelő mértékben.*

(3) **Az exportpotenciál: első megközelítés.** Ugyanezt a kérdést úgy is meg lehet közelíteni, hogy megkíséreljük a magyar gazdaság exportpotenciáljának olyan értelmű meghatározását, hogy *csak a vámszabad-területi belföldi teljesítményt tekintjük* – teljes joggal – *a magyar gazdaság exportpotenciálja részének.* Ugyanakkor – csak *első megközelítésben* és mintegy bevezetésként, mert, amint ezt azonnal kifejtjük, és a megközelítés voltaképpen elfogadhatatlan – *a vámbelföldi export belföldi teljesítményének a vámbelföldi export teljes értékét tekintjük.*

A tendencia a kezdeti kedvező alakulás, tehát általános dinamikus növekedés után bizonyos értelemben megtört. A vámbelföldi export 1997-98-ban annak ellenére folyamatosan nőtt, hogy ezekben az években az export nem elhanyagolható részét átvitték a vámszabad területekre. A százalékos növekedés 1997-ben 9,4, 1998-ban pedig 4,7 % volt, és ez utóbbi még mindig nem elhanyagolható mértékű, a tényleges növekedésnek pedig ennél nagyobbak kellett lennie a tevékenység nem jelentéktelen részének a vámszabad területekre való átvitele miatt. Az így számított exportképesség teljes növekedése a vizsgált két éves időszakban 26,5 % volt, ami nagyon jó eredmény. *1999-ben azonban ez a fejlődés megtört és a vámbelföldi export csökkent.*

2. sz. táblázat

Számított exportpotenciál első megközelítésben 1996-1999.

	<i>millió dollár folyó áron</i>			
	1996	1997	1998	1999
Vámbelföldi export	12 859	14 066	14 733	14 260
% a)		109,4	104,7	98,6
% b)		109,4	114,6	110,9
Vámszab. exp. belf. telj.	318	832	1 802	2 192
% a)		193,1	116,6	21,6
% b)		193,1	466,7	689,3
Összesen	13 177	14 898	16 535	16 452
% a)		113,1	11,0	99,5
% b)		113,1	26,5	124,9

Forrás: Gazdasági Minisztérium közlése

a) Százalékos változás, előző év = 100

b) Százalékos változás, 1996 = 100

(4) **Az exportpotenciál: második megközelítés.** Vizsgáljuk meg most a számított exportnövekedés alakulását úgy, hogy a vámbelföldi exportot is csak hozzávetőleges belföldi teljesítmény tartalma szerint vesszük figyelembe. Az ipari export importtartalma több, az élelmiszergazdasági kevesebb mint 50 %, és ezért nem követünk el nagy hibát, ha az importtartalmat 50 %-ra becsüljük. Ennek a számnak a finomítása és részletezése a későbbi elemzés része lehet.

3. sz. táblázat

Számított exportpotenciál második megközelítésben 1996-1999.

	<i>millió dollár folyó áron</i>			
	1996	1997	1998	1999
Vámbelföldi export1	2 859	14 066	14 733	14 260
Vámb. exp. belf. telj.	6 430	7 033	7 366	7 183
Vámsz. exp. belf. telj.	318	832	1 802	2 192
Összesen	6 748	7 865	9 168	9 375
% a)		116,6	116,6	102,3
% b)		116,6	135,9	138,9

Forrás: Gazdasági Minisztérium

a) Százalékos növekedés, előző év = 100

b) Százalékos növekedés, 1996 = 100

Az így kapott kép kedvezőbb az előzőnél. Ezekben a számokban nagyobb súllyal szerepel a vámszabad területek, és kisebb súllyal a vámbelföldi területek exportjának belföldi teljesítmény tartalma. *A magyar gazdaság belföldi exportteljesítménye két év alatt közel 36%-kal nőtt.* Ugyanezek a számok, sajnos, azt is mutatják, hogy ez a lendület 1999-ben megtört. Elkerülhetetlenül szükség van tehát a vámbelföldi exportpotenciál növelésére.

4. sz. táblázat

A vámbelföldi, a vámszabad-területi és a teljes külkereskedelmi forgalom egyenlege 1995-1999.

	<i>millió dollár folyó áron</i>				
	1995	1996	1997	1998	1999
Vámbelf. forg. egyenlege	- 2 599	- 2 758	- 2 966	- 4 503	- 5 189
Vámszabter. forg. egyenl.	0	318	832	1 802	2 192
Teljes forgalom egyenlege	- 2 599	- 2 440	- 2 134	- 2 701	- 2 997

Forrás: Gazdasági Minisztérium közlése

Ezek a számok eltérnek az MNB számaitól; ennek módszertani okaival itt nem foglalkozunk. Ugyanezek a számok kissé más súlyt adnak annak a ténynek, hogy a vámbelföldi forgalom negatív egyenlege nőtt, és 1998-ban már -4,5 milliárd, 1999-ben pedig már -5,2 milliárd dollár volt. Egyrészt nyilvánvaló,

hogy ezt a hiányt nagyrészt nem a vámterületi forgalom alakulása, hanem a forgalom nagy részének a vámterületi forgalom köréből a vámszabad-területi forgalom körébe való áttevődése idézte elő. Ezt bizonyítja, hogy a teljes forgalom negatív egyenlege 1996-ban majd 1997-ben csökkent. 1998-ban és 1999-ben azonban a teljes forgalom negatív egyenlege már nőtt, és kezdi megközelíteni az 1993-94-ben kialakult csúcserőket. Míg tehát *a vámszabad-területi forgalom növekedése önmagában véve elviselhető vagy akár problémamentes, a teljes forgalom hiányának növekedése már semmiképpen sem az.*

(5) **Előzetes cikkszoportos elemzés.** A helyzet tarthatatlanságára és egyben a megoldás lehetséges útjára az egyes fontosabb cikkszoportok vámszabad-területi exportjának, importjának és forgalmi egyenlegének számai utalnak. Az 5. és 6. sz. táblázatokban bemutatott feldolgozott termékek és gépek vámszabad-területi importjának és importtöbbletének magas szintje és gyors növekedése nyilván szoros összefüggésben van a vámszabad-területi exportnak a gyors növekedésével. Ez is arra utal tehát, hogy a belföldi gazdaság teljesítménye nem tart lépést a vámszabad-területi export növekedésével. Minthogy a belföldi teljesítmény tartalom 1996-99-ben abszolút értékben nőtt, és viszonylagos jelentősége csak 1999-ben csökkent, ennek az belföldi teljesítmény tartalomnak a további növelése nem látszik lehetetlennek. Ezeknek a táblázatoknak az alapján megállapítható tehát, hogy *mely ágazatok hazai fejlesztésével lehetne növelni a vámszabad-területi export hazai teljesítmény tartalmát.*

5. sz. táblázat

A vámszabad-területi külkereskedelmi forgalom egyenlege, 1996-1999.

Egyes feldolgozott termékek (SITC 5,6,8 és 9)

Cikkszoport	X, M, E	millió dollár folyó áron			
		1996	1997	1998	1999
SITC 57 (Műanyag. alapa)	VSZX	2	1	1	1
	VSZM	13	19	32	36
	VSZE	-12	-18	-32	-35
SITC 58 (Műanyag. term.)	VSZX	1	2	3	3
	VSZM	14	19	25	29
	VSZE	-13	1	-22	-26
SITC 61 (Kézbőr)	VSZX	1	1	2	1
	VSZM	6	14	28	53
	VSZE	-5	-13	-27	-52
SITC 62 (Gumigyártm.)	VSZX	11	3	7	8
	VSZM	29	28	48	73
	VSZE	-18	-25	-41	-65
SITC 64 (Papír)	VSZX	8	8	5	5
	VSZM	11	17	18	17
	VSZE	-3	-9	-13	-12
SITC 65 (Textilfonal)	VSZX	34	22	37	56
	VSZM	78	80	90	105
	VSZE	-44	-57	-53	-49
SITC 69 (Fémtermék)	VSZX	53	45	68	81
	VSZM	76	134	212	280
	VSZE	-23	-89	-143	-198
SITC 87 (Műszer)	VSZX	14	11	12	23
	VSZM	29	51	69	144
	VSZE	-15	-39	-57	-120
SITC 89 (Különféle)	VSZX	26	24	116	101
	VSZM	89	170	445	587
	VSZE	-62	-145	-329	-486

Forrás: Gazdasági Minisztérium

X, M és E: Export, import és egyenleg.

VSZX, VSZM és VSZE: A vámszabad-területi export, import és egyenleg.

6. sz. táblázat

A vámszabad-területi külkereskedelmi forgalom egyenlege, 1995-1999

Egyes gépek és gépi berendezések (SITC 7)

millió dollár folyó áron

Cikkcsoport	X, M, E	1996	1997	1998	1999
SITC 72	VSZX	24	28	35	39
(Spec. szakip.)	VSZM	58	57	88	195
	VSZE	-35	-29	-52	-156
SITC 73	VSZX	7	6	19	10
(Fémmezm. g.)	VSZM	108	48	131	113
	VSZE	-101	-42	-112	-103
SITC 74	VSZX	41	88	123	117
(Ált. rend. g.)	VSZM	199	335	529	650
	VSZE	-158	-247	-407	-533
SITC 77	VSZX	394	627	756	886
(Villamosgép)	VSZM	544	881	1197	1725
	VSZE	-150	-254	-442	-839

Forrás és jelölések: Lásd előző táblázat.

Ezek a termékcsoporthok a *könnyűipar* vámszabad-területi exportja esetében:

- a műanyagipari alapanyagok;
- a műanyag-termékek;
- a készbőr;
- a gumigyártmányok;
- a papír;
- a textilfonal; és mindenekelőtt
- az egyéb termékek;

a *gépipari termékek* vámszabad-terület exportja esetében pedig részben ugyancsak, másrészt pedig:

- a fémtermékek;
- a műszerek; és
- a különféle csoportokba sorolt gépek,

amely utóbbiak természetesen a könnyűipar vámszabad-területi exportjának inputjaiként is szerepelhetnek.

E termékcsoporthok és ezeken belül egyes termékek termelésének tudatos, célzott, állami gazdaságpolitikai eszközökkel előmozdított és a vámszabad területeken tevékenykedő külföldi vállalatok klubjaival egyetértésben lebonyolított bővítésével lehetne elérni a vámszabad-területi export hazai hozzáadott érték tartalmának növelését. Már ezek az előzetes eredmények is konkrét, cikkcsoportos bontású következtetésekre vezetnek tehát, amelyek a fejlesztés konkrét súlypontjaira mutatnak rá.

3. A cikkfőcsoportos bontású adatokból levonható következtetések

(1) ÖSSZEVONT VÁMBELFÖLDI FORGALOM

(a) *Élelmiszerek, italok és dohány.* Az élelmiszerek, italok és dohány vámbelföldi exportja 1996-98-ban stagnált, majd 1999-ben meredeken visszaesett. Ugyanezen cikkfőcsoport importja az első három vizsgált évben folyamatosan nőtt, majd az utolsóban – nyilván nem függetlenül az export meredek visszaesésétől – csökkent, de az export csökkenésének alig több mint egynegyedével. Az exporttöbblet teljes csökkenése ennek folytán az időszak egészében megközelíti a fél milliárd dollárt. Az alaptanulmány kö-

vetkeztetéseit tehát már most ki kell egészíteni azzal, hogy nemcsak az ipari, hanem a mezőgazdasági és élelmiszeripari ágazat külkereskedelmi tevékenységének kedvezőtlen alakulása okozza a külkereskedelmi mérlegproblémákat, és hogy ezért *a mezőgazdasági teljesítmény elégtelenségének szinte ugyanakkora figyelmet kell szentelnünk, mint az ipari teljesítményének*

Ennek a figyelemnek megítélésünk szerint háromirányúnak kell lennie:

- egyrészt a nyilvánvaló piaci és elhelyezési nehézségek ellenére piacot kell találnunk mezőgazdasági termelésünk sőt termelési kapacitásunk számára;
- másrészt meg kell akadályoznunk, hogy belső piacunkon folytatódjék az import súlyának gyors növekedése;
- harmadrészt úgy kell korszerűsíteniünk mezőgazdaságunkat és élelmiszeriparunkat, hogy ezek a célok elérhetőek legyenek.

(b) *Nyersanyagok és energiahordozók.* A nyersanyagok esetében a vámbelföldi export inkább kissé csökkent, a vámbelföldi import inkább kissé nőtt, és ezért a kezdeti csekély vámbelföldi exporttöbblet csekély importtöbbletté vált. Az energiahordozók esetében az export folyamatos de kismértékű csökkenését az import folyamatos és 1998-ban ugrásszerű csökkenése kísérte. Ezért e két termékfőcsoport összeített mérleghiánya a vizsgált időszakban határozottan csökkent, és ezért *külkereskedelmi problémáinkat semmiképpen sem az ország nyersanyag- és energiaimport-igényei okozzák.* Ez azt jelenti, hogy a külkereskedelmi mérleg hiánya nem elkerülhetetlen adottság, nem a külföldi nyersanyagokra és energiahordozókra való ráutaltság következménye, és ezért ez a probléma megfelelő gazdaságpolitikával rendezhető.

(c) *Feldolgozott termékek és gépek.* Ezt teljes mértékben megerősíti a feldolgozott termékek és a gépek vámbelföldi forgalmának alakulása. A feldolgozott termékek exportja kisebb de mégis jelentős mértékben, három év alatt közel egymilliárd dollárral nőtt, és ezt az import másfél milliárd dollárt meghaladó növekedése kísérte. Ennek eredőjeként az importtöbblet alig három év alatt közel egymilliárd dollárral nőtt. Még kedvezőtlenebb a gépek vámbelföldi forgalmának alakulása. Az export egymilliárd dolláros nagyságrendű növekedéséhez az import két és fél milliárd dolláros nagyságrendű növekedése kapcsolódott, ami együttesen másfél milliárddal növelte a gépek cikkfőcsoportnak mérleghiányát. E két cikkfőcsoport összességében az importtöbblet három év alatti növekedése több, mint a nyersanyagok és energiahordozók összesített teljes mérleghiánya. Ez még inkább aláhúzza, hogy ez a külkereskedelmi mérleghiány nem megváltoztathatatlan szerkezeti adottság, hanem megfelelő gazdaságpolitikával rendezhető probléma.

(d) *Reálgazdasági teljesítménybiány.* Az ország külkereskedelmének problémáit tehát a reálgazdaság teljesítményének a 90-es évek elején megkezdődött és a most vizsgált években határozottan tovább folytatódó romlása okozza. Az előző rendszer gazdasági összeomlásának oka természetesen nagyrészt az volt, hogy a világon csak egy technológia létezhet, és a világon domináns és az 1990 előtti idők kelet-európai és magyar technológiájánál magasabb szintű technológia vihető csak tovább. A korszerűtlen technológiára felépült hazai ipar súlyos problémái tehát jórészt valóban elkerülhetetlenek voltak. Ennek ellenére az, hogy a rendszerváltás után tíz évvel *feldolgozóiparunk és gépiparunk képtelen a technológiai felzárkózásra,* és ez a feldolgozó-ipari és gépipari importtöbblet ilyen mértékű növekedését eredményezi ilyen rövid idő alatt, *semmivel sem menthető.* Erre a problémára éppúgy meg kell találni a választ, mint a mezőgazdaság és élelmiszeripar előbb tárgyalt hasonló problémájára.

(2) ÖSSZEVONT VÁMSZABAD-TERÜLETI FORGALOM.

Az élelmiszerek, nyersanyagok és energiahordozók vámszabad-területi forgalma elhanyagolható, lényeges következtetésekre csak a feldolgozott termékek és a gépek adataiból juthatunk.

(a) *Feldolgozott termékek.* A feldolgozott termékek és a gépek vámszabad-területi exportja nagyon hasonlóan alakult, nyilván annak következtében, hogy mindkét esetben ugyanazok a törvényszerűségek érvényesülnek. A feldolgozott termékek vámszabad-területi exportja a vizsgált rövid időszakban megkétszereződött, importja viszont több mint megháromszorozódott, importtöbblete pedig közel meghatszozódott. Ha ezt az exportnövekedést egybevetjük a vámbelföldi terület azonos termék kategóriájának csekély exportnövekedésével, akkor láthatjuk, hogy *a gyors technológiai megújulásra és az export gyors növelésére van lehetőség.* Az ebbe a kategóriába tartozó vámbelföldi import csekély növekedése ezért a vámbelföldi gazdaság hiányos alkalmazkodóképességének és így gazdaságpolitikai hibáinknak a követ-

kezménye. Az import ilyen mértékű megnövekedése ugyanakkor azt mutatja, hogy a vámbelföldi gazdaság – ugyancsak gazdaságpolitikai hibák következtében – képtelen volt arra, hogy kielégítse a vámszabad-területi export megnövekedésével kapcsolatos alkatrész- és félkésztermék-igények jelentős részét.

(b) *Gépek.* Ugyanezekre a következtetésekre vezetnek a gépek számai. A vámszabad-területi export közel megnégyszereződése mutatja a lehetőségeket, amelyekkel a vámbelföldi gazdaság nem tud élni, az import több mint meghatszorozódása pedig az ebből az exportnövekedésből adódó igényeket, amelyek kielégítésére a vámbelföldi gazdaság ugyancsak képtelen. *A piaci lehetőségek tehát mind az exportnövelés, mind az importhelyettesítés terén egyértelműen adottak,* de a magyar gazdaság nem tudta megfelelőképpen kihasználni ezeket a lehetőségeket. Ennek a következménye, hogy a vámszabad-területi export gyors növekedésének nincs kisugárzó hatása a gazdaság egészére.

(3) ÉLELMISZEREK, ITALOK ÉS DOHÁNY.

(a) *Élőállat és hús.* Az élőállat és a hús vámbelföldi exportja az egész időszakban tendenciózusan csökkent, és ezt nem tudta ellensúlyozni a tejtermék és tojás exportjának csekély növekedése. A többi cikkszoport exportja stagnált, az italoké és a dohányé pedig meredeken csökkent. Ezt a hatalmas visszaesést egyedül a gabona exportjának kedvező alakulása ellensúlyozta, de teljes ellensúlyozására természetesen képtelen volt. Az, hogy ez – az egyéb termékek importjának növekedésével együtt – extenzifikálást és ezzel a magyar mezőgazdaság eltartó képességének csökkenését eredményezi, olyannyira természetes, hogy említést sem érdemel.

(b) *Gabona.* A gabonaexport jelentőségének bemutatása érdekében külön, a 7. sz. táblázatban közöljük az élelmiszerek, italok és dohány vámbelföldi külkereskedelmét gabonával együtt és gabona nélkül. A számokból látható, hogy az egyenleg alig három év alatt gabonával együtt alig több mint kétharmadára, gabona nélkül alig több mint felére esett vissza. Mi több, a gabonaexport növelésének sőt fenntartásának piaci és kereskedelempolitikai akadályai vannak, és mezőgazdasági exportunk már csak ezért sem építhető fel erre az egyetlen cikkszoportra. Ebből csak a *termelés diverzifikálásával* lehetne kiemelkedni.

7. sz. táblázat

Az élelmiszerek, italok és dohány vámbelföldi külkereskedelmi forgalma gabonával együtt és gabona nélkül
1995-1999.

Cikkszoport	X, M, E	millió dollár folyó áron			
		1996	1997	1998	1999
SITC 1+2	VBX	2384	2467	2422	1993
(Összesen)	VBM	800	888	963	844
	VBE	1584	1579	1469	1150
SITC 04	VBX	181	413	485	326
(Gabona)	VBM	50	48	52	61
	VBE	130	365	433	265
SITC 1+2-04	VBX	2203	2055	1937	1667
(Ö. gab. nélk.)	VBM	750	841	901	783
	VBE	1454	1214	1036	884

Forrás: Gazdasági Minisztérium

(4) NYERSANYAGOK.

(a) *Az általános helyzet. Az exportadatok a nem túl jelentős forgalom folyamatos lemorzsolódására utalnak számos termék kategóriában, ami nyilván az ezeket előállító ipari kapacitások csökkenésére vagy pusztulására vezethető vissza. Ez a helyzet*

- a nyersbőr;
- az olajosmag;
- a nyersgumi;
- a textilrost;
- az állati olajok; és
- a növényi olajok

esetében egyaránt. Csupán a forgalom csekély volumene az akadálya annak, hogy az exportképességnek ez a számos cikkcsoportban párhuzamosan megjelenő romlása nagyobb problémára vezessen. Az import lényegében véve mindenütt stagnál, ami a belföldi termelés lassú növekedésének a következménye. Ezért a csekély exporttöbblet csekély importtöbbletre váltott át. Ez a változás az egyenleg általános romlásához képest jelentéktelen, de a kisebb tételek tendenciózus romlása nem fogadható el. Sajnos, a kisebb tételek tendenciózus romlása másutt is megjelenik.

(b) *Olajosmag és növényolaj. Az olajosmag és növényolaj exporttöbblete határozottan – bár nem túl nagy mértékben – csökkent. Ez a termék csoport tehát nem tölt be olyan szerepet, mint a gabona, noha erre meglenne a lehetősége; a gabonával ellentétben az általános helyzetet inkább rontja, mint javítja, ha nem is nagyon súlyos mértékben. Ezzel az ország ismét elvesztett egy olyan cikkcsoportot, amely az exportnövelés fontos bázisa lehetne. A helyzetnek ez az alakulása nyilván nem független az ágazat privatizációjával kapcsolatos közismert problémáktól. A termelés nagyobb mértékű diverzifikációjára lenne szükség, de az olajosmag és a növényolajipar exportjának alakulása ezt komoly mértékben akadályozza.*

8. sz. táblázat

A nyersanyagok vámbelföldi külkereskedelmi forgalma olajosmaggal és növényolajjal együtt és ezek nélkül

1995-1999.

millió dollár folyó áron

Cikkcsoport	X, M, E	1996	1997	1998	1999
SITC 2+4	VBX	684	718	668	613
(Összesen)	VBM	638	691	761	626
	VBE	47	28	-92	-12
SITC 22+42+43	VBX	206	258	219	191
(Omag és növo)	VBM	66	123	162	75
	VBE	141	135	57	116
S 2-22+4-42-43	VBX	478	460	449	413
(Ö om és no n)	VBM	572	568	598	541
	VBE	-94	-107	-149	-127

Forrás és jelölések: Lásd előző táblázatok

(5) ENERGIAHORDOZÓK.

Az alacsony belföldi termelés és a fogyasztó árak folyamatos emelése miatti csökkenő fogyasztás hatására mind a szén és koks, mind a kőolaj, mind a gáz importja meredeken csökken, a villamos energiáé

stagnál, a villamos energia exportja pedig csekély mértékben de tendenciózusan nő, ami nem tekinthető pozitív jelenségnek. Ezért az energiahordozók importtöbblete a vizsgált három év alatt összességében mintegy 400 millió dollárral csökkent. *Nem a nyersanyag- és energiaszámla felelős tehát a külkereskedelmi és nemzetközi fizetési problémáinkért.*

(6) A FELDOLGOZOTT TERMÉKEK VÁMBELFÖLDI FORGALMA.

Most érkezünk el elemzésünk *leglényegesebb részéhez*, a feldolgozott termékek és a gépek termékfőcsoportjainak elemzéséhez. Az exportoldal lassú, az importoldal pedig dinamikus növekedés tapasztalható, és ez alól szinte sehol sincs lényeges kivétel. Ennek folytán *e cikkfőcsoport vámbelföldi forgalmának negatív egyenlege meredeken nő.*

(a) *Ruházat és lábbeli, valamint textilfonal és készbőr.* A volumen miatt kritikus fontosságú ruházat és lábbeli esetében mind az export, mind az import lényegében véve stagnál. Minthogy a gazdaság sőt az élet lényege a változás, *félő, hogy ez a stagnálás a későbbi visszaesés előhírnöke. Annak, hogy ezek az ágazatok a még alacsonyabb bérszintű országokba tevődnek át, már mutatkoznak az előjelei*, és ennek a folyamatnak a tényleges megindulása nem lenne meglepő. Az ilyen változás csak nagyobb piaci aktivitással, *önálló márkanevek* kezdeményezésével lenne elhárítható.

A ruházat kezdetben 100 millió dolláros exporttöbblete a textilfonal figyelembevételével az időszak végére megszűnt. A lábbelinek a készbőr figyelembevételével számított és már az időszak elején meglévő importtöbblete az időszak folyamán kissé nőtt. Mindennek következtében az összevont forgalom csekély exporttöbblete határozott tendenciát követve csekély importtöbbletté változott. Ez félreérthetetlenül mutatja, *hogy a hazai textil- és bőriparnak a privatizáció során végrehajtott széleskörű felszámolása elhibázott politika volt, amelynek súlyos következményei megmutatkoznak napjaink külkereskedelmi forgalmának alakulásában, és így ez az elhibázott politika gazdasági felemelkedésünk akadályává vált.*

(b) *Javulás.* Öt olyan termékcsoporthoz van, ahol javulás tapasztalható:

- szerves vegyi termékek;
- faárúk;
- papír;
- kész épületek és épületszerelvények; valamint a
- bútorok.

Ezek közül a faárúk esetében az export határozott növekedésével az import növekedése jár együtt és az egyenleg gyakorlatilag változatlan, de az export expanziója miatt már ezt is kedvezőnek kell tekintenünk. A többi esetben az egyenleg is határozottan javul. Ennek ellenére igaz, hogy e termékcsoporthoz egyike sem reprezentál igazán nagy volument, és ezért *a forgalom egyenlegének nagyobb mértékű javulása ezektől a termékcsoporthoz semmiképpen sem várható.*

(c) *Stagnálás.* A cikkcsoporthoz nagy részére a stagnálás, azaz az export, az import és az egyenleg egyidejű lényegi változatlansága, vagy az export és az import párhuzamos növekedése mellett az egyenleg változatlansága a jellemző. Valamennyi cikkcsoporthoz közös tulajdonsága, hogy a forgalom volumen nem különösképpen nagy, és mindezek folytán ezek a tételek nem befolyásolják és nem is igen befolyásolhatják lényegesen mértékben a forgalom általános egyenlegét. Ezek a lényegében véve passzív vagy nem meghatározó szerepet betöltő ágazatok:

- szervetlen vegyi termékek;
- festőanyagok;
- műtrágya;
- gumigyártmányok;
- színesfémek; valamint az
- útifelszerelések és hasonlók.

Ezek tehát azok a termékcsoporthoz, amelyekre a külkereskedelmi mérleg alakulása szempontjából – legalábbis elsősorban és rövid távon – *nem érdemes különösebb figyelmet fordítani.*

(d) *A romlás.* Itt azokat a termékcsoporthoz soroljuk fel, amelyek mind a forgalom volumen, mind pedig az egyenleg romlása miatt *elsősorban felelősek a feldolgozott termékek külkereskedelmi mérlegpozíciójának romlásáért:*

- gyógyszerek;
- műanyagtermékek és

- vegyi árúk; továbbá a
- nem fémes ásványból készített termékek;
- vas és acél;
- fémtermékek;
- műszerek;
- fényképészeti cikkek; és elsősorban a
- különféle ipari termékek;

amelyek részletezésére ebben a tanulmányban nincs lehetőség.

Nyilvánvaló, hogy elsősorban a vegyipar és a fémipar különböző cikkszoportjai azok, ahol *a megfelelő hazai fejlesztés hiánya vagy akár az adott körülmények közötti lehetetlenülése* vezetett az egyenleg gyors és nagymértékű romlására.

(e) *Részösszefoglalás.* Az eddigiekben leírtak szerint tehát itt két összefüggő problémával állunk szemben:

- 1990 után olyan kapacitásokat számoltak fel, amelyek megszüntetése nem volt indokolt;
- azt ezt követő időben a magyar gazdaságnak nem volt ereje ahhoz, hogy megfelelő új kapacitásokat építsen ki ezek pótlására.

E két ok együttes hatása a külkereskedelmi egyenleg nagy hiányának kialakulásában, majd ennek fennmaradásában, most pedig a vámbelföldi mérleg tartós további romlásában mutatkozik meg.

Az itt tárgyalt fő-cikkszoportba tartozó legfontosabb tételek, a ruházati cikkek és a lábbelik – ha megfelelőképpen figyelembe vesszük a textilfonal és a készbőr importját – teljességgel alkalmatlanok arra, hogy megoldják az ebben a termékcsoportban gyorsan növekvő import problémáját. *A probléma megoldása csak nagyobb léptékű és a reálszféra talpra állítását célzó intézkedésektől várható:*

- a magyar *textilipar és bőripar* rekonstrukciójától sőt helyreállításától; továbbá
- a magyar *vegyipar és fémfeldolgozó ipar* műszaki fejlesztésétől sőt expanziójától.

Ezek a lépések *szemléletváltást* is igényelnek, mert a legutóbbi tíz évben követett magyar gazdaságpolitika elvben elutasította a reálszféra fejlesztésébe való beavatkozást sőt az ilyen jellegű kérdések pusztá felvetését is. Aki azonban ilyen ideologikus alapon próbálja cáfolni ezeket a következtetéseket, annak szemben kell néznie az felsorolt és röviden elemzett számokkal, és számszerűen is alátámasztott választ kell adnia a felvetett kérdésekre.

(6) A FELDOLGOZOTT TERMÉKEK VÁMSZABAD-TERÜLETI FORGALMA.

A volumenek kisebbek, mint a vámterületi forgalom esetében, de az idetartozó számok elemzése teljes mértékben *mege erősíti az előző pont következtetéseit.*

(a) *Ruházat és lábbeli, valamint textilfonal és készbőr.* A ruházat és lábbeli exportja és exporttöbblete nő, de nő a textilfonal és a készbőr importja és importtöbblete is.

9. sz. táblázat

A ruházat és lábbeli vámszabad-területi külkereskedelmi forgalma a textilfonal és készbőr figyelembevétel nélkül és figyelembevételével 1995-1999.

Cikkcsoport	X, M, E	millió dollár folyó áron			
		1996	1997	1998	1999
SITC 84	VSZE	23	27	56	73
SITC 65	VSZE	-44	-57	-53	-49
SITC 84-65	VSZE	-21	-30	3	24
SITC 85	VSZE	3	15	25	33
SITC 61	VSZE	-5	-13	-27	-52
SITC 85-61	VSZE	-2	2	-2	-19
S 84+85-65-61	VSZE	-23	-28	1	5

Forrás és jelölések: Lásd előző táblázatok.

A kezdeti negatív belföldi hozzáadott érték 1998 óta minimális pozitív értékre váltott át, de, amint látható, az ide tartozó vámszabad-területi forgalom kicsi, és ezért ettől a helyzet lényeges módosítása nem várható.

(b) Bútor. Egyetlen olyan termékcsoport van, amelynek forgalma figyelemreméltó és helyzete kedvező, és ez a bútor. Az export gyorsan nőtt, az import csökkent, és az exporttöbblet 1999-ben, folyamatos és gyors növekedés után, már megközelítette a 200 millió dollárt, ami az általános egyenleg alakulása szempontjából is figyelemreméltó érték. Ebből arra lehet következtetni, hogy *a megfelelőképpen vezetett középipar, főként technológiailag nem különösképpen magas színvonalú és munkaigényes ágazatokban, sokat tehet külkereskedelmi mérlegproblémáink megoldása érdekében.*

(c) Vegyipar és fémfeldolgozó-ipar. Az előző fejezetben arra a következtetésre jutottunk, hogy elsősorban a vegyipari és a fémfeldolgozó-ipari cikkek esetében nőtt, többször nagyon is jelentős mértékben, a forgalom negatív egyenlege. Ugyanez a helyzet a vámszabad-területi forgalom esetében, ahol a

- műanyag alapanyagok;
- műanyag termékek; vas- és acél;
- színesfémek;
- fémtermékek;
- és mindenekelőtt a különféle termékek

esetében nőtt meredeken a forgalom negatív egyenlege. Ez utóbbi esetben ez a negatív egyenleg minimális export mellett megközelíti a fél milliárd dollárt, ami már nemzetgazdasági szinten is komoly érték, és a teljes külkereskedelmi hiány közel egytizede.

(d) Részfogyasztás. Ezeknek a feldolgozott termékeknek a vámszabad-területi forgalmáról csak nagyon negatív értéktételeket alkothatunk. Ebben a körben a vámszabad-területi kedvezmények nem vezetnek másra, mint az import megkönnyítésére és a nemzetgazdasági szintű fizetési mérleg nagymértékű megterhelésére. Ezeknek *a számoknak már az eddigiekben is az ezzel kapcsolatban követett gazdaságpolitika újraértékelésére kellett volna vezetniük.* Semmivel sem védhető, hogy kedvezményekkel segítsük elő azt, ami a hazai gazdaság szempontjából nem előnyös tendenciákat erősít. Sajnos, e téren már éveket veszítettünk, mert a vámszabad-területi konstrukció az EU-csatlakozás után nem tartható fenn.

(7) A GÉPEK.

A gépek esetében – az előző fejezetek tárgyalásmódjával ellentétben – célszerű cikkcsoportonként együtt tárgyalni a vámbelföldi és a vámszabad-területi forgalmat. Mi több, indokolt az is, hogy ennek

bevezetéseként bemutassuk ennek a két fő kategóriának az általános jelentőségét és a külkereskedelem szempontja szerinti legfontosabb ellentétét.

(a) *Az alapvető összefüggés.* Ezek a számok a megszokottól nagymértékben eltérő megvilágításba helyezik a gépipar vámbelföldi és vámszabad-területi forgalmának összefüggéseit. A vámbelföldi gépipar-nak hatalmas és gyorsan növekvő negatív egyenlege van, míg a vámszabad-területi gépipar egyenlege mindig pozitív volt és még gyorsabban növekedett. *Az összesített negatív egyenleg ennek folytán gyorsan csökkent, és az utolsó évben már pozitívá vált.*

Ebből az következik, hogy a vámszabad-területi gépipar pozitív külkereskedelmi egyenlegétől nem várható a teljes magyar külkereskedelmi forgalom egyensúlyba hozatala. Ez attól a nyilvánvaló tényről függetlenül is igaz, hogy ennek az exportnak kicsi a belföldi hozzáadott érték tartalma, sőt hogy ez a hozzáadott érték tartalom 1999-ben relatív értelemben már csökkent is. A vámbelföldi gépipar negatív egyenlege ugyanis akkora, hogy a vámszabad-területi gépipar ennek a hiánynak az eltüntetésére is csak a legutóbbi évben volt képes. A tendencia alapján ennek a létrejött pozitív egyenlegnek a növekedése várható ugyan, de ez a jelenlegi pozitív egyenleg még így is több mint egy nagyságrenddel kisebb a külkereskedelmi mérleg teljes hiányánál.

10. sz. táblázat

A gépek és gépi berendezések exportja, importja és egyenlege vámbelföldön és a vámszabad területeken

1996-1999. (SITC 7)

millió dollár folyó áron

Cikkcsoport	X, M, E	1996	1997	1998	1999
SITC 7	VBE	3 245	3 977	4 294	4 377
SITC 7	VBM	4 492	5 379	6 688	7 131
SITC 7	VBE	-1 246	-1 402	-2 394	-2 754
SITC 7	VSZE	2 455	4 632	7 653	9 932
SITC 7	VSZM	1 974	3 500	5 275	6 921
SITC 7	VSZE	481	1 132	2 378	3 011
SITC 7	TE	5 700	8 609	11 947	14 309
SITC 7	TM	6 466	8 879	11 963	14 052
SITC 7	TE	-765	-270	-16	257

Forrás és jelölések: Lásd előző táblázatok.

A probléma megoldása ezért koncentrált erőfeszítést kíván, és erre két alapvető és alapjában véve különböző lehetőség van:

- a *konzervatív stratégia* – már amennyire ez konzervatívnak minősíthető, ugyanis ez is alapvető ellentétben van az addigi uralkodó gazdaságpolitikai felfogással –; és
- a *dinamikus stratégia*.

A konzervatív stratégia:

- a mezőgazdaság és élelmiszeripar fedezi az energiaszámlát;
- fenn kell tartani a nyersanyagok forgalmának egyensúlyát;
- ki kell alakítani a feldolgozott termékek forgalmának egyensúlyát; és
- tudomásul kell venni, hogy a vámbelföldi és a vámszabad-területi gépipar import- és exporttöbblete ugyancsak nagyjából egyensúlyban marad.

Ez a konzervatív stratégia tehát a probléma megoldását a feldolgozott termékeket előállító ágazatoktól várná el, ezért a fejlesztés viszonylag sok ágazat között oszlana el, és így ez a stratégia egyik szektorban sem tételezne fel nagyobb mértékű áttörést.

A dinamikus stratégia elsősorban a gépiparra épít:

- az élelmiszergazdaság és az energiaszámla, valamint a nyersanyagok forgalma tekintetében lényegében véve azonos a konzervatív stratégiával;
- tudomásul veszi a feldolgozott termékek külkereskedelmi forgalmának egyensúlyhiányát, de törekszik a hiány növekedésének megakadályozására; és
- a gépipar vámbelföldi ágazataiban próbál – akár a vámszabad-területi gépipar esetében alkalmazott módszerekhez hasonló stratégia alkalmazásával – a vámszabad-területi gépiparhoz hasonló áttörést elérni, és a gépek külkereskedelmi forgalmának egyenlegét kívánja komoly mértékben pozitívvá tenni.

Ez a dinamikus stratégia tehát és egyetlen ágazatban – vagy ha úgy tetszik, több egymáshoz közel álló ágazatban – akar áttörést elérni. Ennek a stratégiának a realitását bizonyos értelemben alátámasztja, hogy a gépek külkereskedelmi forgalmának összesített egyenlege három év alatt egy milliárd dollárral javult, és 1999-re pozitívvá vált.

Ez a két stratégia természetesen kombinálható, hangsúlykülönbségre azonban a két stratégia kombinálása esetén is van lehetőség. Egy azonban közös: mindkét stratégiának viszonylag rövid idő alatt a külkereskedelmi mérleg kiegyensúlyozására kell törekednie.

Ennek az alapfelfogásnak függvényében foglalkozhatunk most röviden az egyes gépipari ágazatok helyzetével.

Energiafejlesztő berendezések. A vámbelföldi ipar 1996-ban még minimális exporttöbbletet produkált, a vámszabad-területiben pedig az elmúlt három év alatt óriási volt a fejlődés. A kettő együtt arra utal, hogy nem lehetetlen sem a vámbelföldi hiány megszüntetése, sem a vámszabad-területi többlet növelése. Ennek az ágazatnak a számai alátámasztják a dinamikus stratégia megvalósításának lehetőségét.

Speciális szakipari gépek. A speciális gépek feltehetőleg nagyon széles piacot igényelnek, fejlesztésük pedig sokoldalú erőfeszítést. Nehezen tételezhető fel akár a belföldi gépiparról, akár a vámszabad-területre települő külföldiről az, hogy ennek a gépcsoportnak a külkereskedelmi hiányát megszünteti. Lehetnek egyes speciális és jól sikerült fejlesztések akár jelentős exporttöbblettel, de ennek a gépcsoportnak az általános deficitje előreláthatólag fennmarad.

Fémmegmunkáló gépek. Itt a hazai iparnak komoly hagyományai vannak, és a privatizáció során megvalósított pusztítás és dezindusztrializáció nagy kárt okozott. Ez az ágazat emellett munkaintenzív, a szakismeretek adottak, és az alacsony bérszint gazdasági előnyei különösképpen nagyok. A fémmegmunkáló gépek hazai gyártásának rekonstrukciója, akár vámbelföldön, akár pedig vámszabad-területre telepítve, ennek megfelelően elengedhetetlennek látszik, és fokozott erőfeszítésre van szükség a még megmaradt termelési kultúra fenntartása és fejlesztése, valamint emellett külföldi vállalkozók betelepítése érdekében.

Általános rendeltetésű gépek. A legutóbbi három év során itt kialakult külkereskedelmi mérleghiány, mind a vámbelföldi, mind a vámszabad-területi gyártás esetén, olyan mértékű – összességében messze meghaladja az egymilliárd dollárt, és három év alatt több mint megkétszereződött –, hogy ennek lényeges csökkentése a kereskedelmi mérleggel kapcsolatos legnyilvánvalóbb megfontolások miatt egyszerűen elengedhetetlen. Hogy ez milyen géptípusok gyártásának növelését sőt meghonosítását igényli, az a most elemzett számokból nem állapítható meg, az azonban igen, hogy itt is támogatni kell a konkrét vállalkozási kezdeményezéseket, mégpedig elsősorban a tudományos, műszaki és tőkeoldali feltételekhez való hozzáférés elősegítésével.

Híradástechnika. Itt a vámbelföldi termelés gyors növekedése ellenére gyorsan növekszik az importtöbblet, a vámszabad-területi termelés még gyorsabb ütemű növekedéséhez pedig az exporttöbblet még gyorsabb ütemű növekedése kapcsolódik. A kettő együtt újabb érv a dinamikus stratégia választása mellett, mert egyértelműen alátámasztja, hogy ebben az ágazatban reális célkitűzés ennek a stratégiának a követése, sőt hogy ez már folyamatban is van.

Közúti járművek. Ez esetben a számok nem felelnek meg az általános elképzeléseknek. A fejlődés üteme nem nagyobb a híradástechnikáénál, és úgy látszik, hogy a vámszabad-területi gyártás exporttöbblete csak éppen a vámbelföldi járműimport fedezéséhez elegendő. A számok szerint tehát ettől az ágazat-

tól – a közfelfogással ellentétben – nem igen várhatunk többet, mint a gyorsan növekvő járműimport finanszírozását. Indokolt lenne ennek a termelésnek bizonyos mértékű belföldiesítése, azaz a hazai alkatrészgyártás kiterjesztése annak érdekében, hogy ez az importszámla ne legyen ekkora. Ez nyilván gazdaságstratégiai beavatkozást igényelne.

Egyéb szállítóeszközök. Ennek a cikkszoportnak kis volumene miatt nincs stratégiai jelentősége, de a vámbelföldi termelés exporttöbbletének növekedése biztató.

Részösszefoglalás. Ez a most még csak összefogott elemzés nem lehet alkalmas a felvetett alapvető stratégiai kérdés megválaszolásának igazán kielégítő megalapozására. Annyi azonban az itt leírtak alapján is nyilvánvaló, hogy a dinamikus stratégia nem látszik eleve irreálisnak, és legalábbis részleges megvalósítására van reális lehetőség.

4. Az ágazati bontású adatokból levonható következtetések

(1) ÖSSZEVONT VÁMBELFÖLDI FORGALOM.

(a) *Mezőgazdaság és élelmiszeripar.* Az előző fejezetben tárgyalt SITC bontású adatok együtt kezelték az élelmiszereket, az italokat és a dohányt, az itt közölt összefoglaló számokban a feldolgozottság fokának megkülönböztetése nélkül, az itt közölt ágazati összefoglaló számok viszont megkülönböztetik a mezőgazdaságot és élelmiszeripart. Ez fontos új következtetés levonását teszi lehetővé. Egyértelművé válik ugyanis, *hogy az élelmiszerek, italok és dohány exporttöbbletének csökkenését nem a mezőgazdaság, hanem az élelmiszeripar okozza.* A mezőgazdaság exportja és exporttöbblete 1997-98-ban határozottan és folyamatosan nőtt, és csak 1999-ben esett vissza a szomszédos országok közismert külkereskedelempolitikai intézkedései folytán. Az élelmiszeripari export viszont 1997-ben lényegében véve stagnált, majd 1998-ban és 1999-ben eléggé meredeken visszaesett, ugyanakkor az import az első két évben határozottan nőtt, és csak 1999-ben esett vissza a mezőgazdaságéval azonos okok folytán. A negatív egyenleg tendenciózus növekedése az egész időszakra jellemző volt.

Az ország külkereskedelmi mérlege és így a magyar gazdaság egésze ennek a tendenciának a folytatódását nem tudja elviselni. Nem lehet elfogadni, hogy a magyar élelmiszergazdaság egyre inkább a feldolgozatlan termékek exportjára rendezkedjék be. Ez eleve helytelen, és, amint a legutóbbi évek eseményei nagyon jól mutatják, ez az export néhány intézkedéssel szinte egyik napról a másikra komoly mértékben gátolható, és fejlesztése lehetetleníthető. Hasonlóképpen nem lehet elfogadni azt sem, hogy a hazai piacot feldolgozott termékekkel egyre inkább a külföld lássa el. Ez esetben igazán nem lehet szó behozhatatlan műszaki és termelési előnyökről, különösképpen azután, hogy az élelmiszeripar nagy része a privatizáció során külföldi kézbe került, és így a kül- és belföldi termelés közti technológiai színvonalkülönbség kérdése fel sem vethető. Elsőrendű fontosságú feladat tehát a részletek alapos megvizsgálása, és *olyan politika kialakítása, amely megfordítja az élelmiszeripari exporttöbblet rohamos csökkenésének tendenciáját.*

A most leírtak megerősítésére az 11. sz. táblázatban közöljük *a mezőgazdaság és az élelmiszeripar összesített számait.* Nyilvánvaló, hogy a probléma lényege az élelmiszeripar VBE sora: ezt a tendenciát meg kell fordítani.

(b) *Bányászat.* A bányászati import és importtöbblet csökkenése lényegében véve az energiaszámla csökkenését jelenti.

(c) *Könnyűipar.* Az itt közölt számok ugyanolyan következtetésekre vezetnek, mint az élelmiszeripar számai. *A magyar külkereskedelmi és fizetési mérleg egyszerűen nem tudja elviselni a könnyűipar tartós, általában 300 milliárdos nagyságrendű és 1998-ban a 400 milliárdot is meghaladó importtöbbletét.* Az igaz, hogy a könnyűipar folyamatosan kitelepül a legfejlettebb országokból, Magyarország azonban még nem tartozik ezek közé, és nem fog ezek sorába kerülni azért, mert elsorvasztja, sőt jórészt már el is sorvasztotta, könnyűiparát. Meg kell kísérelni az ezen a téren a – nagyrészt a privatizáció során megindult – zsugorodás megállítását.

11. sz táblázat

Az export, az import és az egyenleg a vámbelföldi területeken 1996-1999
Mezőgazdaság és élelmiszeripar (01-05 + 15-16)

Ágazat	X, M, E	millió dollár folyó áron			
		1996	1997	1998	1999
01-05	VBX	783	884	966	731
(Mezőg. stb. ö)	VBM	368	391	419	368
	VBE	414	493	548	363
15-16	VBX	2 026	2 058	1 882	1 654
(Élíp. össz.)	VBM	661	792	857	688
	VBE	1 364	1 266	1 025	965
01-05 + 15-16	VBX	2 809	2 942	2 848	2 385
(Mezőg + élíp)	VBM	1 029	1 183	1 276	1 056
	VBE	1 778	1 759	1 573	1 328

Forrás és jelölések: Lásd előző táblázatok.

(d) Alapanyagipar. Ez a probléma méretei miatt igen súlyosabb. Az export stagnál, sőt 1999-ben visszaesett, az import és az importtöbblet pedig három év alatt közel egy milliárddal nőtt. *Ennek a tendenciának a folytatódását a magyar gazdaság nem viselheti el.* Arra már a részletek tárgyalása előtt is lehet utalni, hogy az 1990-et megelőző időben a könnyűipar és az alapanyagiparok tartották fenn a magyar külkereskedelmi mérleg egyensúlyát. Ez, struktúrapolitikai szempontból, nem volt helyes, feltétlenül helyes viszont a magasabb feldolgozottsági fokú termékek exportjának növekedése. Joggal helyteleníthető mind ennek a nagy hiánynak a kialakulása, mint pedig gyors növekedése.

(e) *Gépgyártás.* A vámbelföldi gépgyártás külkereskedelmi mérlegének hiánya és a hiány növekedésének mértéke messze meghaladja az eddig tárgyalt összes ágazatét. Itt a hiány növekedése három év alatt másfél milliárd dollár. Ha a 300 millió dolláros és stagnáló könnyűipari importtöbbletet az előbb a külkereskedelmi és fizetési mérleg szempontjából *elviselhetetlennek* tekintettük, akkor még inkább ezt kell mondani erre a gépipari importtöbbletre. Ezt a következtetést megerősíti, hogy itt különösképpen megvan a megfelelő termelési hagyomány és a munkakultúra. *Ha a vámszabad-területi gépipar azt az exportteljesítményt tudta nyújtani, mint amit nyújtott, akkor ugyanennek a termelési kultúrának valamit hasonlót kellett volna produkálnia a vámbelföldi gépiparban is.* Nyilvánvaló tehát, hogy itt elsősorban a vállalkozói képességek, a műszaki fejlesztés és a marketing, valamint nagy valószínűséggel a finanszírozás terén vannak hiányosságok. Nyilván ugyanez a helyzet az előbb tárgyalt többi főágazatban is, és ezek a hiányosságok nem tekinthetők megváltoztathatatlan adottságnak.

(f) *Részösszefoglalás.* A vámbelföldi külkereskedelmi forgalom hiánya három év alatt két és fél milliárd dollárral nőtt, közel megkétszereződött, és 1999-ben már meghaladta az öt milliárd dollárt. *Ennek a hiánynak a fennmaradása és különösképpen további növekedése nem viselhető el, hanem szükségképpen a magyar gazdasági felemelkedés gátjává válik.*

(2) ÖSSZEVONT VÁMSZABAD-TERÜLETI FORGALOM.

Itt eleve csak az alapanyagiparral és a gépiparral érdemes foglalkozni, mert a többi ágazatba sorolható forgalom jelentéktelen. Az alapanyagiparra vonatkozóan nem vonhatók le következtetések az ágazati számok tárgyalása nélkül, maradnak tehát a gépipar összevont számai.

A *gépiparban* az a legfontosabb, hogy az export 1997-ben valamivel több mint két milliárddal, 1998-ban három milliárddal, és 1999-ben ismét valamivel több mint két milliárddal nőtt. *Az exporttöbblet*

növekedése 1997-ben mintegy 650, 1998-ban több mint 1200, és 1999-ben 600 millió dollár volt. Ez a három szám további háttér-információ nélkül nem alapozhat meg messzemenő következtetéseket, felmerül azonban a gyanú, hogy ez az irányzat nem folytatható tovább, különösképpen nem az 1998. évi ütemnek megfelelően. Ha ezt az erősen előzetes jellegű következtetést egybevetjük azzal a ténnyel, hogy a vámbelföldi forgalom hiánya az előbb leírt ütemben az előbb leírt szintre nőtt, akkor joggal merülhet fel *aggodalom*, hogy ez az egész fejlődési irányzat folytatható-e ugyanígy a jövőben.

(3) MEZŐGAZDASÁG, ÉLELMISZERIPAR ÉS BÁNYÁSZAT.

Az export 1997-ben és 1998-ban tendenciaszerűen és stabilan nőtt, de a növekedés közismert okok miatt elakadt és a növekedés újbóli megindulása valószínűtlen. A külkereskedelmi mérleg egyensúlya ezért itt aligha szolgálható mással, mint *a belső piac visszahódításával*.

A legutóbbi két évben meredeken csökkent mind az élelmiszerek és italok, mint pedig a dohánytermékek exportja. Az élelmiszerek és italok importja, amit erről már volt szó, 1997-ben és 1998-ban nőtt, és visszaesés csak az 1999. évi általános forgalomzsugorodás hatására következett be. A dohánytermékek importja végig jelentéktelen volt.

(4) KÖNNYŰIPAR.

A könnyűipar *vámbelföldi* forgalmában 300 millió dolláros nagyságrendű, az időben inkább növekvő tendenciájú importtöbblet alakult ki. Ennek *az importtöbbletnek két fő forrása van: a textilipar és a papír-
ipar*. A számok szerint *a textilipar importtöbbletét egyre kevésbé tudja ellensúlyozni a ruházati ipar exporttöbblete*. A két ágazat összevont exporttöbblete (folyó áron) a vizsgált 4 évben a következő volt:

1996.:	USD 149 millió
1997.:	USD 98 millió
1998.:	USD 98 millió
1999.:	USD 49 millió

Az összevont exporttöbblet tendenciaszerűen és határozottan csökken. Ugyanez a tendencia tapasztalható a *bőr- és cipőiparban* is, de itt a volumenek kisebbek, és az export és az import kiegyenlítettebb. A *papír-
iparban* az importtöbblet csökken ugyan, de tartós fennmaradása várható.

A *vámszabad-területi* forgalom volumene viszonylag csekély, irányzatai pedig azonosak a vámbelföldi forgaloméival. A *textiliparban* növekvő a hiány, de ezt itt is ellensúlyozza a *ruházati ipar* exporttöbblete. A *cipőiparban* lényegében véve kiegyensúlyozott a forgalom, eltekintve a legutolsó évtől, amely változásról azonban ezeknek az adatoknak alapján nem lehet megállapítani, hogy átmeneti jelenséget vagy tartós jelenségről van-e szó. Importtöbblet van a *papír-
iparban* is. Ugyancsak importtöbblet van a *forgalom egészében*. Ez végső soron azt jelenti, hogy a könnyűiparban a vámszabad területek elsősorban a belföldi piacra dolgoznak, ami mintha ellentétes lenne ezeknek a magyar gazdaság szempontjai szerinti céljával.

(5) ALAPANYAGIPAR.

Az összevont, tehát főágazati számok szerinti elemzés arra mutatott rá, hogy a *vámbelföldi forgalom-
ban* nagy és gyorsan növekvő a mérleghiány.

A mérleghiány oroszlánrészét és a hiány növekedésének nagy részét is a *vegyipar* adja. Ami a többi ágazatot illeti, az figyelhető meg, hogy a kokszyártásától és a kőolaj-feldolgozástól eltekintve, ahol a korábbi többlet a jelek szerint rövidesen eltűnik, *mindenütt importtöbblet van és ez mindenütt gyorsan növekszik; viszonylagos értelemben még gyorsabban is, mint a vegyiparban*. Ennek az eredmények a közgazdasági értékelése egyértelműen negatív: a belföldi gazdaság teljesítőképessége minden téren romlik, és ez megnehezíti a probléma megoldását. Ugyanez némiképp alátámasztja a dinamikus stratégia helyességét is.

A *vámszabad-területi forgalomban* négy súlyosan kedvezőtlen jelenség tapasztalható:

- a forgalom egyenlege negatív;
- ez a negatív egyenleg nagy abszolút értékű;
- ez a negatív és nagy abszolút értékű egyenleg gyorsan nő; és végül
- ez a három súlyosan negatív jelenség az ágazatok legtöbbszörében megmutatkozik.

Joggal vetődik fel ez esetben is a kérdés, mi is indokolja ezeknek a tevékenységeknek a vám szabad területekre való vitelét.

Az összesített negatív egyenleg három év alatt megötszöröződött, és 1999-ben már megközelítette az egy milliárd dollárt. *1999-ben már mind a hat ide tartozó ágazat egyenlege negatív volt.* Abszolút értékben itt is a vegyipar vezet 400 millió fölötti negatív egyenleggel, és 3 év alatt az eredeti importtöbblet tízszeresére való növekedésével. Ez még a vámbelterületi számoknál is jobban mutatja a hazai gazdaság szerkezeti gyöngeségét, valamint azt, hogy ez a gazdaság nem tud lépést tartani a fejlődéssel. Az utóbbi években tehát ilyen értelemben nem felzárkózási, hanem leszakadási folyamatnak lehettünk a tanúi.

(6) GÉPIPAR.

Mos érkeztünk el az elemzés leglényegesebb pontjához, a gépiparhoz. Már az előző pontok is arra mutattak rá, hogy az egyes cikksoportokban a vámbelföldi és vám szabad-területi forgalom azonos törvényszerűségeket követ.

A vámbelföldi területek export- illetve importtöbblete együtt jár a vám szabad-területek export- illetve importtöbbletével. *Az exportképesség tehát ágazatspecifikus jelenség, nem pedig annak függvénye, hogy a forgalom vámbelföldi vagy vám szabad-területi. Ennek a megállapításnak nagyon nagy a fejlesztés- és struktúrapolitikai jelentősége.*

A legsúlyosabb probléma a gépek és gépi berendezések vámbelföldi és vám szabad-területi forgalmának hatalmas importtöbblete, amelynek összesített értéke 1999-ben már megközelíti a 2 milliárd dollárt. A híradástechnikai berendezések esetében ez az összesített hiány 1999-re egy milliárd dollár közelébe nőtt. Végül nem elhanyagolható a műszergyártás 1999-ben 350 millió dolláros importtöbblete. Ennek a három ágazatnak az összesített mérleg hiánya 1999-ben majdnem pontosan három milliárd dollár volt, ami több, mint az energiaszámla kétszerese.

Köztudomású és ezért részletesebb elemzés nem igényel, hogy ezt a hiányt elsősorban az iroda és számítógépgyártás, valamint a közúti járműgyártás vám szabad-területi exportja egyenlíti ki. *Nem tételezhető fel, hogy ennek a két ágazatnak a vám szabad-területi exportforgalma olyan mértékben fog növekedni, hogy fedezi nem csupán a nagy és gyorsan növekvő importtöbbletet kialakító gépipari ágazatok importszámláját, hanem a többi ágazat egyre nagyobb importszámláját is.* Ez a fejlődés emellett monokulturális jellegű is lenne, ennek minden hátrányával és veszélyével együtt. A lehetőségek megítélés szempontjából fontos az összesített számok elemzése. Ezeket a 12. sz. táblázat közli.

12. sz. táblázat

Az export, az import és az egyenleg a vámbelföldi és a vám szabad területeken és összesen 1996-1999.

Gépipar összesen (29-35)

		<i>millió forint folyó áron</i>			
29-35	VBX	3 509	4 258	4 595	4 710
(Összesen)	VBM	4 815	5 683	7 137	7 542
	VBE	-1 307	-1 425	-2 542	-2 832
	VSZX	2 469	4 643	7 665	9 962
	VSZM	1 985	3 525	5 311	7 014
	VSZE	484	1 116	2 354	2 948
	TX	5 978	8 901	12 260	14 672
	TM	6 800	9 208	12 446	14 556
	TE	-823	-309	-188	116

Forrás és jelölések: Lásd előző táblázatok.

A számok világosan mutatják a vizsgált három év óriási strukturális változását és a gépipar vámszabad-területi exportjának dinamikus növekedését. *E két gépipari ágazat vámszabad-területi exportjának rendkívül dinamikus növekedése mentette meg ebben a három évben a magyar gazdaságot, még akkor is, ha az ehhez szükséges import is nagymértékben nőtt, és ezért a külkereskedelmi mérleg egyenlegéhez való hozzájárulásuk nem mérhető az export alakulásával. Egy nemzetgazdaság külkereskedelmi mérlege, egyensúlya és jövője azonban nem építhető fel két ágazat vámszabad-területi forgalmára, főként ha ennek a forgalomnak a gazdaság más ágazataihoz és a belgazdaság egészéhez való kapcsolódása minimális, és a termelési értékhez való belföldi hozzájárulás alacsony sőt legutóbb vissza is esett.*

Az összefüggéseket és a lehetőségek határait nagyon jól mutatják a 12. sz. táblázat utolsó sorának számai. *A gépipar összesített egyenlege a vizsgált években gyorsan javult, de csak az utolsó évben lett pozitív, és ekkor is csak 100 millió dolláros értékkel. Nincs az az elképzelhető mértékű javulás, amely a jelenlegi struktúrában megoldást tudna hozni, és meg tudná szüntetni a külkereskedelmi mérleg hiányát.*

Az előző fejezet gépipari pontjának elemzése megerősítette azt, hogy a fejlődés útja csak a dinamikus stratégia lehet, vagyis az iroda- és számítógépgyártásához és a közúti járműgyártásához hasonló áttörést kell elérnünk más gépipari ágazatokban is, elsősorban a gépek és gépi berendezések, valamint nagy valószínűséggel a villamos gépek, a híradástechnikai termékek és a műszerek gyártásában.

5. Összefoglaló javaslatok a problémák megoldására

(1) A magyar gazdaság alapvető problémáját a külkereskedelmi mérleg tartós és állandósult nagyságrendű hiányában látjuk. Ez a probléma csak átmenetileg kezelhető pénzügyi menedzseléssel, és megoldást csak a hiány megszüntetése hozhat.

(2) A hiány az elmúlt években csak azért nem lett nagyobb, mert átütő sikert lehetett elérni a gépipar két ágazatának vámszabad-területi forgalmában. Ez azonban csak elfedi, de nem oldja meg a magyar gazdaság legsúlyosabb problémáját, a vámbelföldi külkereskedelmi forgalom nagy és meredeken növekvő hiányát.

(3) A vámbelföldi forgalom hiányának jelentőségét tovább növeli, hogy ez a hiány szinte minden termékcsoport, illetve ágazat helyzetének romlásából tevődik össze. Az exporttöbbletet elérő ágazatokban ez a többlet általában csökken, és az importtöbblettel dolgozó ágazatokban a hiány általában nő. Elkerülhetetlennek látszik a probléma kezelésére alkalmas stratégia kidolgozása.

(4) Két alapstratégia vázolható fel: a konzervatív és a dinamikus stratégia. A konzervatív stratégia a feldolgozott termékek forgalmának egyensúlyát állítaná a központba, a dinamikus stratégia viszont a gépiparnak azokban az ágazataiban törekedne olyan áttörés elérésére, amelyet az iroda- és számítógépgyártásban, valamint a közúti járműgyártásban már sikerült elérni.

Mario Telò

NAGY-BRITANNIA ÁTALAKULÓ EURÓPA-POLITIKÁJA

A Harmadik Út elméleti aspektusai és európai dimenziójának jelentősége

Mi az, ami politikailag és elméletileg új a Tony Blair fellépése nyomán beindult nemzetközi vitában a Harmadik Útról? Az új, szerintem, a Harmadik Út európai dimenziója: az integráció eszközeit módosító elgondolás. Ez a váltás a kontinentális országok legtöbb kormányával szemben is kibívásként jelentkezik. A Blair-féle diskurzus európai vonatkozását azért emeljük ki, mert a többi álláspont nem jelent igazán újdonságot az európai baloldal számára. Az európai szociáldemokráciában ugyanis hosszú története van annak a törekvésnek, hogy a pártok vonzóbbá váljanak az új középosztályok számára, és hogy lazítsák hagyományos szakszervezeti kötődéseiket. Blair egy régi vita folytatását kezdeményezi s nem ideológiai forradalmat hajt végre. Legalább két évtizede nem csak a piac elfogadása van a baloldali pártok intellektuális és politikai napirendjén, hanem egyrészt a privatizáció ügye, másrészt a klasszikus jóléti állami politika radikális reformja.

Miért hangsúlyozza Blair Harmadik Útjának európai dimenzióját? Az első ok azokkal a komoly nehézségekkel kapcsolatos, amelyek akadályozzák, hogy a Harmadik Út átfogó koncepcióját más európai államok nemzeti politikáiba exportálják. Blairnek azonban esélye van arra, hogy az európai szinten felülkeredjék. Elmozdulni egy európai innovációs stratégia felé – ez a Brit Munkáspárt számára drámai változást jelent. A szabadkereskedelmes világkapitalizmus – több évtizeden keresztül – a nemzetközi liberalizmus és a tisztán nemzeti szabályozás kombinálásával átalakult. Ez a folyamat a globalizáció által megkérdőjeleződött. A nemzetállam visszaszorulása következtében a politikai szabályozásnak a tisztán nemzeti formája elavulttá vagy legalábbis elégtelenné válik. Csak nemzeti keretek között sem innovációs politika, sem politikai közösség nem alakítható ki.

A munkáspárti kormány Európa-politikája – három fordulópont

Az európai integráció blairi értelmezése három pilléren nyugszik:

1. az Európai Védelmi Politikáról folytatott párbeszéd elmélyítése,
2. az Európai Tanács által 2000. márciusában jóváhagyott modernizációs lisszaboni stratégia;
3. aktív részvétel az Európa jövőjéről folyó stratégiai vitában (amelyet J. Fischer és J. Chirac kezdett el).

Ez a három pillér felfogható úgy is, mint a *brit nemzeti érdekek újrafogalmazása*. Az előzményt a thatcheri politika szegényes eredményei és annak a J. Major által tett ígéretnek a kudarcra képezték, hogy „Nagy-Britanniát Európa szívébe” hozza. Blairnek alig volt más választása, mint az, hogy egy új Európa-politikát dolgozzon ki és valósítsa meg. Az idealizmust és a hagyományos külpolitikai haszonelvűséget vegyítette. 1999. októberi beszédében T. Blair ezt így fogalmazta meg: „Amikor ezt tesszük, nem az vezérel minket, hogy Európa-pártiak vagyunk, bár én hiszek az európai partnerség eszméjében. Azért cselekszünk így, mert mi Nagy-Britannia-pártiak vagyunk. Európa részének lenni – ez brit nemzeti érdek. Távol

állunk attól, hogy nemzeti identitásunkat egyfajta euroszeptikus paródiába illő szövetségi szuperállamnak vessük alá. Saját érdekünket érvényesítjük brit nemzetként azzal, hogy Európa részévé válunk. Ez hazafias ügy.”

A védelmi kezdeményezés

Rendkívül erős politikai hatást gyakorol az Európai Unióra, ha a két fő katonai hatalomnak, Nagy-Britanniának és Franciaországnak, az EU két atomhatalmának a vezetői csúcstalálkozót tartanak. A két ország közeledésében az alábbi elképzelés játszik döntő szerepet: „Az Uniónak autonóm kapacitással kell bírnia, hogy megbízható katonai erőre támaszkodva cselekedjen, annak érdekében, hogy nemzetközi válság körülményei között képes legyen a beavatkozásra.” (Francia-brit közös nyilatkozat, Saint-Malo, 1998. december 4.) Blair 1997-98-ban síkra szállt egy *Európai Védelmi Politika* mellett. A helsinki Európai Tanács erre vonatkozó döntése (1999. december) egy ilyen transznacionális erő kialakítását célozta meg. Új pozitív dinamika indult be, amely azon kezdeményezésig jutott el, hogy kimondják: kezdő lépésként egy 60-90 ezres közös európai védelmi erőt hoznak létre.

Amikor Blair egy ilyen új lépésre szánta el magát, akkor komoly hatást gyakoroltak rá bizonyos reálpolitikai elgondolások is: a brit nemzeti fegyvergyártás támogatásának szükségessége, az a negatív hatás a közvéleményre, amelyet az EU-nak a volt Jugoszláviában nyújtott teljesítménye okozott, azok az amerikai közéletben megfigyelhető neo-izolacionista tendenciák, amelyek fényében valószínűtlen, hogy az elkövetkező évtizedek során az Európa biztonságát veszélyeztető helyzetekben az USA ismételten katonailag elkötelezze magát. Az 1945 utáni Angliát évtizedeken át úgy jellemezték, hogy kétpárti konszenzus áll fenn a biztonságpolitika kettős alapját illetően: *a NATO elsőbbsége* (ami szembenállást jelent egy autonóm európai katonai kapacitással szemben), valamint a *kormányközi koordináció* (ami szemben áll bármilyen nemzetek feletti megközelítéssel).

Csak a Saint-Maloban beindított új folyamat kapcsán sikerült a munkáspárti kormánynak az, hogy eloszlassa a csalódottságát „az európai szuperhatalom” koncepció támogatóinak, különösen Franciaországnak. Amikor ennek a kényes ügynek a kapcsán *kétoldalú francia-brit szövetség* jött létre, akkor ez egyben arra tett kísérlet is volt, hogy *felváltsák a klasszikus francia-német vezetést*. Nagy-Britannia továbbra is kizárja azt, hogy aláássák a NATO szerepét vagy hogy megkettőzzék a kapacitásokat. Azt az elképzelést azonban magáévá teszi, hogy Európa rendelkezze a válságkezelés katonai eszközeivel, „amennyiben észak-amerikai szövetségeseink nem kívánnak bekapcsolódni”. (G. Robertson „Az új NATO” címet viselő beszéde az Észak-Atlanti Közgyűlésen, 1998. nov. 11-én.)

G. Robertson a munkáspárti kormány fordulatának egyik fő magyarázó tényezőjeként ismerte el a brit fegyvergyárosok lobbizását: „Egy egyesült európai fegyvergyártó ipar elgondolása nem jelent valami ködös európaiságot. Kemény ipari logika van mögötte. Ha egy amerikai óriásvállalatok által uralt globális piacon egymással versengő európai cégekkel és ágazatokkal akarunk a XXI. században helyet találni magunknak, akkor ipari öngyilkosságot hajtunk végre.” (G. Robertson, brit honvédelmi miniszter 1998. jún. 17-i beszéde: Az európai fegyvergyártás átalakításáról)

Míndez az *új regionalizmus* kiváló példája: egy olyan új regionális politikáról van szó, amely kötődik a globális piacokhoz, de nagytérsegi, azaz európai stratégiai érdekeket védelmez. Egyfajta középútról van szó a globalizáció amerikai modellje és a nemzeti protekcionizmus között. Saint-Malo jelképesen valami relevánsat fejez ki, olyat, amit a koszovói konfliktus kezelése kapcsán jelentkező európai-amerikai különbségek kemény tapasztalata is megerősít. Nagy-Britannia és Franciaország – a NATO-hoz való kapcsolódás egymással ellentétes nemzeti hagyományainak dacára – találkozhat az európai védelmi kapacitás nagyon is közös talaján. *Blair egyrészt „hazafias ügyként”, a brit nemzeti érdekekkel egybecsengő haszonelvű politikaként legitimálja új európai védelmi politikáját, másrészt vezető és újító szerepet akar játszani az európai szintű kormányközi alkufolyamatokban.*

Lisszaboni modernizációs stratégia: 2000-2010

A munkáspárti kormány tudatában van: a védelmi politika nem tekinthető 'a' megoldásnak arra, hogy Nagy-Britannia mint az *euro*-csoporton kívüli ország kitörhessen marginális szerepéből. A lényegi cél az, hogy ki lehessen építeni a közös pénz, az *euro* övezetén kívül egy gazdaságkormányzási pillért (pillar of economic governance). A portugál elnökség alatt összehívott rendkívüli Európai Tanács, amelyet a technológiai modernizációnak és az európai szociális modell megreformálásának szenteltek, egyedülálló esélyt

kínált ahhoz, hogy megerősítse az Európai Tanács politikai vezető szerepét. Ez olyan kormányközi szerv, amelyben meglehetősen akadálytalanul érvényesülhet az Egyesült Királyság aktív részvétele. A portugál kezdeményezés még arra is keretet adott, hogy ellensúlyt lehessen képezni a francia-német vezetéssel szemben. Az európai tudás-alapú társadalom jövőjének jegyében a megvalósítás olyan kulcstényezőire koncentráltak, mint a dereguláció és a liberalizáció. Ezzel marginalizálták a jóléti kapitalizmus „rajnai modelljét” is. (A piacközpontú angolszász kapitalizmussal szemben a rajnai kapitalizmus a szabályozott, a hosszú távú gazdasági-társadalmi tervezésre, az érdekegyeztetésre épülő szociális állam modelljét jelenti. Szerk. megj.)

Lisszabon tehát kiváló lehetőséget nyújtott arra, hogy kialakítsák a Harmadik Út európai dimenzióját. A korábbi konzervatív különállási gyakorlattal szemben Tony Blair már 1997-ben kinyilvánította Nagy-Britannia csatlakozását a maastrichti Szociális Jegyzőkönyvhöz és az 1989-es Szociális Chartához. Mégis az Egyesült Királyság ment el Európában a legmesszebbre, hogy importálja az amerikai Új Gazdaság modelljének főbb elveit. Ennek keretében realista törekvésnek tekinthető, hogy Anglia az új modernizációs stratégiát illetően vezető szerepet játsszék.

Tony Blair – még inkább, mint Schröder, Jospin és mások – 1999 és 2000 folyamán támogatta a portugál elnökséget a lisszaboni csúcspont előkészítésében és megvalósításában. Ez a speciális Európai Tanács ülés azzal foglalkozott, hogyan lehet növelni Európa versenyképességét, megreformálni az európai szociális modellt és kialakítani egy európai utat a tudásalapú társadalomhoz. Blair nyíltan hangsúlyozta, milyen jelentős szakadék választja el Európát az USA-tól egy tudásalapú társadalom kiépítését illetően. Kiemelte: új metodológiákat, új utakat kell feltárni, amelyek a nemzeti kompetenciák fennmaradása mellett egy fokozottabb európai konvergenciát segíthetnek elő. Az áttörés annak lesz köszönhető, ha idejében felismerjük és vállaljuk a technológiai forradalom és a globalizáció trendjeiből adódó változásokat. A lisszaboni stratégia a globális piacok korlátozó hatásának mélyreható tudatosításáról tanúskodik. Üzenete a következő. Egy új globális gazdaságban az egyenlőség, a társadalmi igazságosság értékeinek védelme, a kohézió, az összetartás elvének megőrzése, a küzdelem azért, hogy el lehessen kerülni új törésvonalak, egyfajta digitális megosztottság kialakulását a bent és a kint lévők között, csak akkor lehet hiteles, ha mindez gazdasági reformokkal és az európai versenyképesség erősödésével jár együtt.

Helytelen lenne a globalizációnak ezt a hangsúlyozását tisztán piacpárti érvként felfogni. Persze: igen, hangsúly van a munkaerőpiac deregulációján és a többi liberalizációt és privatizációt célul kitűző gazdasági reformokon is. Azonban – ahogy ez a liberális és a neoliberalis kritikusok megnyilvánulásaiából is kiderül – a lisszaboni stratégia egy összetettebb ideológiai keretbe illeszkedik. Blair képesnek bizonyult arra, hogy eszméket és meggyőző érveket fogadtasson el, hogy bázisa legyen egy a szociáldemokraták és az innovatív – különösen a spanyol – jobbközép kormányok közötti kompromisszumnak. Egy ilyen, az előttünk álló évtizedeket átfogó *modernizációs stratégiának* az alábbiak a leginkább innovatív vonásai:

- A gazdasági növekedés, a teljes foglalkoztatás valamint a növekvő részvételi arány a munkaerőpiacon ismét közös céljai lesznek az Európai Uniónak és a szociális partnereknek. Ez igazi fordulat oly sok év után, amelyek során – a stabilizációt hangsúlyozva – a kurtították szociális és az állami kiadásokat.
- Olyan európai szintű vegyes politikai csomag ez, amely piaci deregulációból, gazdasági reformokból, innovációs közpolitikákból (iskolázás, szakoktatás, életre szóló tanulás stb.) továbbá a szociális kirekesztés és a szegénység elleni közös küzdelemből áll.
- Olyan aktív jóléti állam koncepciójáról van szó, amelyet – kiegészítve az állampolgári hagyományok demokratikus kultúráját – bizonyos fokig befolyásol a politikai közösség és a felelősség új republikánus kultúrája. Ily módon könnyebbé válik a nemzeti kormányok számára a jóléti államok megreformálása, s mindehhez európai szintű legitimitáció is járulhat.

Egy új jellegű európai dinamika melletti kiállás megfelel a brit Új Munkáspárt azon elkötelezettségének, hogy Nagy-Britanniának „teljes és vezető szerepet” biztosít Európában. Ez a brit hagyománytól való eltávolodást jelenti, attól a hagyománytól, amelynek jegyében egyrészt M. Thatcher bojkottálta a Közösség működését, majd J. Major sem volt képes a megújulásra, másrészt pedig a munkáspárti oldalon évtizedeken keresztül az integráció ügyét elhanyagoló euroszeptizmus uralkodott el.

Az integrációs struktúrák megváltoztatása

Az új brit Európa-politika fontos következményekkel jár az integráció intézményes kereteinek alakulására. Új stratégia szükséglete fogalmazódott meg, hogy harmonizált európai választ lehessen adni a globális verseny és a technológiai innováció kihívásaira. 1989 óta az EU a bővítés és a mélyítés ellentmondásos

kihívásával szembeül. Egyrészt a közös európai érdekek és a morális kötelesség szempontjai megkövetelik, hogy az EU még akkor is bővüljön az egykori kommunista közép- és kelet-európai országok irányában, ha ez a folyamat megkerülhetetlenül tartalmazza azt a következményt is, hogy fokozódni fog a belső gazdasági, szociális, kulturális és politikai differenciáltság, továbbá gyengülni fognak a közös – mezőgazdasági, szociális, strukturális és kohéziós – politikák. Másrészt az Unió nemzetközi és belső (közösségi) felelősségi körének növekedése elkerülhetetlenné teszi a döntéshozási folyamat reformját. A maastrichti kormányközi értekezlet óta az EU-ban egyre inkább háttérbe szorul a hagyományos föderalizmus – konföderalizmus vita s keresik az e látszólag ellentétes célokat összehétkítő új intézményes megoldásokat.

A Pénzügyi Unió a klasszikus, erősen centralizáló megközelítésnek felel meg, a Gazdasági Unió viszont még nagyon decentralizált. Az Amszterdami Szerződés 99. cikkelye például – a tagállamokat kevésbé szorosan kötő – Általános Gazdasági Irányvonalak szabályait rögzíti. Az integrációs módszer helyére a nemzeti politikák egyeztetésének módszere lép. Ha egy tagállam gazdaságpolitikája eltér a közös irányvonalától, akkor nincs többről szó, mint arról, hogy nyilvános ajánlást bocsátanak ki. A foglalkoztatási politikát illetően is közös irányvonalakat szab meg az Amszterdami Szerződés, de az eljárás még nem igazán kötelező. (125-130. cikkely) A *sokoldalú megfigyelés* koordinációs eljárásait – mint az európai integráció egy új módját – a brit kormány teljes mértékben támogatja.

Ez tekinthető azon *lisszaboni stratégia* hátterének, amely a politika számos új területére sikerrel terjesztette ki a sokoldalú megfigyelés és a nyílt együttműködés módszereit. A problémát az jelenti, hogy olyan lényeges témákban, mint a gazdasági, a szociális és a technológiai modernizáció, még mindig nagyrészt nemzetiek az illetékességek. A lisszaboni stratégia a kiutat új metodológiák révén kívánja. Ilyenek: *az egyeztetés nyílt módszere* és az Európai Tanács vezetőinek megnövekedett szerepe.

Blair két nagyon fontos gyakorlati újítást karolt fel.

1. Blair nagy hangsúlyt helyez az Európai Tanács új irányítási struktúrájára. Igen nagy a különbség Blair és Guterres értelmezései között az Európai Tanács vezető szerepét illetően. A portugál kormányfő fő tézise: „a politika legjobb értelemben vett primátusa”. Ez ellentétben áll a blairi elképzeléssel, miszerint az Európai Tanács feladata nem más, mint a *dereguláció regulálása*, azaz a szabályozottság leépítésének szabályozása. A politikáról alkotott ezen két fogalom eddig is versengett, s továbbra is versengeni fog egymással. A lisszaboni stratégia tehát lehetővé tette az Egyesült Királyságnak, hogy döntő szerepet játsszon. A francia-német kettős viszont marginalizálódott, s az Európai Bizottság nem játszotta tovább klasszikus vezető szerepét (mint ahogy azt 1993-ban, Delors Fehér Könyvének időszakában tette).

2. Blair síkra száll amellett, hogy szélesebb körben alkalmazzák - különösen gazdasági és szociális innovációk terén - új elemként *az egyeztetés nyílt módszerét*. Ez a módszer az alábbiakat tartalmazza:

- A szakterületeken a Tanácsok közös irányvonalakat és mutatókat határoznak meg.
- A tagállamok nemzeti célokat és terveket jelölnek ki.
- A társadalmi-gazdasági szereplők szervezetei részt vesznek ebben a folyamatban.
- A Bizottság ellenőrzi a tervek megvalósítását, szükség esetén ajánlásokat tesz.
- Majd a szakterületeket lefedő Tanácsok évente egyszer vagy kétszer multilaterálisan áttekintik az ügyeket és jóváhagyják a tagállamok számára tett ajánlásokat.

Ez az új módszer Blair számára lehetővé teszi, hogy összhangot teremtsen egyrészt a nemzeti és a helyi közösségek szerepének erősítése, másrészt azon szükségszerűség között, hogy a globalizációs kihívásokhoz való jobb alkalmazkodás érdekében konstruktív módon emelje ki az európai dimenziót. Ha az innovációs stratégiának és a politikai közösségnek nem létezik realista európai dimenziója, akkor a nemzeti sajátosságok és eltérések még markánsabbá válhatnak.

A lisszaboni csúcs világosan tükrözte – ellensúlyt képezve a francia-német szövetséggel szemben – a Blair-Guterres-Aznar hármas politikai irányítását. Azonban Blair – akárcsak védelmi politikájában – a tárgyalási területeken is alábecsüli az európai integráció intézményi dimenzióját. Az európai intézmények haszonelvű koncepciója Blairnél mindkét esetben annyira szélsőséges, hogy vakságról tanúskodna, ha nem vetnének fel a már tapasztalható ellenreakciók és a növekvő akadályok kérdését.

Kockázatos stratégia

Még soha nem volt ilyen jelentős szerepe Európában egy brit munkáspárti kormánynak, mint jelenleg. Politikai súlya egyértelműen meghaladja a vétőjogot. Tony Blairnek mind a Védelmi Kezdeményezés, mind a lisszaboni stratégia alkalmat nyújtott arra, hogy az integrációs dinamikában és a kormányok közötti játszmában az egyik főszereplővé váljon. A francia-német kettős szerepe azonban nem ért véget. J. Fischer és J. Chirac egy elmélyítettebb Európai Uniót kezdeményez. Különbségeik ellenére mindkét elképzelésre egy közös gondolat jellemző. Arra törekcsenek, hogy kialakítsák a szorosabb integrációt akaró országok *élcsapatát*, amely néhány éven belül egy Európai Alkotmányt fogad el. Ez a kezdeményezés lelkes támogatásra talált az alapító tagállamok, az Európai Bizottság és az Európai Parlament részéről.

Jelenleg tehát polarizálódást tapasztalunk:

- Az egyik logika szerint, amelyet Blair és főleg a skandináv politikusok képviselnek, az európai egyesülési folyamat bázisa a tizenöt – s néhány éven belül huszonzét – tagállam egyhangú megállapodása. Az irányító szerepet – a *nemzeti politikák egyeztetése és együttműködés* révén – az Európai Tanács játssza, amely korlátozza a közös politikákat valamint visszaszorítja a szupranacionális intézmények súlyát.
- A másik csoportra egy „kemény mag” koncepciója jellemző. Csak egy *mélyebb integrációra* törő, néhány országból álló élcsapat tudja, úgymond, kompenzálni a kelet-közép-európai európai bővítés fragmentáló hatását.

Az első csoporton belül Európa, mint szuperhatalom kérdésében szemben állnak egymással Nagy-Britannia és a semleges országok, valamint a Tanács és a Bizottság átalakítása ügyében a nagyobb és a kisebb államok. A második csoport is kettéválk, egyrészt a nemzetek feletti föderális modell, illetve a lazább kormányzati együttműködés híveire. Mindkét nagy csoport síkra száll amellet, hogy az EU-nak – mind katonai hatalomként, mind stratégiai globális szereplőként – nemzetközileg nagyobb mérvű függetlenségre van szüksége. Az új regionalizmus különböző felfogásai azonban eltérő hatásokat gyakorolnak a Szerződések folyamatban lévő megreformálására.

A szorosabb együttműködés koncepciójának alkalmazása lényeges stratégiai küzdőtér lesz. A németek és mások drámai lépést tehetnek a centripetális *kemény mag* forgatókönyve felé. Mások viszont egy rugalmasabb integráció jegyében fognak közeledni egymáshoz. Ez pedig egy variábilis és centrifugális európai geometriát jelent, beleértve olyan funkcionális csoportosulások kialakulását, amelyekre a változathatóság és a más-más tagállamokból való összetétel jellemző.

A kérdések nyitottak. Jacques Delors, Helmut Schmidt és más intellektuális és politikai vezéralakok tudatában vannak Tony Blair növekvő politikai szerepének és alkuerejének. Ezért nyíltan beszélnek azon elképzelésükről, hogy – néhány tagállam külön szerződése révén – egy élcsapatot hozzanak létre. Ezt a szerződést csak azok a tagállamok kötnék meg, persze Nagy-Britannia nélkül. amelyeknek egy Európai Államszövetség a közös célja. Az Európai Unió választút előtt áll. *Egy mélyebb Unió ára az intézményesített elkülönülés lenne a „kemény mag” és a többiek között.*

Négy különböző Európa-képet négy olyan vezető politikus – Blair, Prodi, Delors, Guterres – képvisel, aki mind egyfajta Harmadik Út mellett kötelezi el magát:

1. kormányközi együttműködés;
2. nemzetek feletti technokrata politika,
3. neo-föderalista politika (államszövetség);
4. a kormányközi és a nemzetek feletti megközelítések új típusú kombinációja.

Blair stratégiája nagyon is kockázatos. De bármit is gondoljunk róla, igen nehéz lenne olyan országcsoportot vagy akár egy országot is találni, amely készen állna arra, hogy konkrét lépéseket tegyen Nagy-Britanniának és szövetségeseinek marginalizálására. Tony Blairnek egyrészt sikerült Angliát - messze túllépve az európai kormányközi alkudozásokon –, ha nem is Európa 'szívébe' –, de legalábbis nagyon közel hozni hozzá. Két kulcsfontosságú európai projektben – a lisszaboni stratégiában és a Védelmi Kezdeményezésben – vezető szerepet játszik. Emellet sikerült hidat építeni számos tagországhoz, közöttük a hat alapító államhoz. Ugyanakkor hogyan lehetséges vezető szerepet játszani az EU-ban egy olyan országnak, amely nem tagja az euro-t mint közös pénzt bevezető euro-csoportnak?

Milyen is lesz Európa a XXI. században Tony Blair jövőképe szerint? *Blair azt akarja, hogy Európa politikai és katonai szuperhatalom legyen, anélkül azonban, hogy erősíteni kelljen az európai intéz-*

ményeket. A Bizottság és a Parlament között Intézményi egyensúly alakulna ki. A Tanács úgy módosulna, hogy gyengülne a nemzetek feletti és erősödne a kormányközi oldala, különösképpen az Európai Tanács. Az USA – EU kapcsolatrendszerrel illetően Blair tudatában van: egy aktívabb, kezdeményezőbb európai szerep felé kell elmozdulni, ugyanakkor sarkcsillagként tekint a transzatlanti szövetségre s az amerikai Új Gazdaságnak inkább a követésére törekszik, semmint rivalizálásra. Ezen túl az Európai Harmadik Út - a lisszaboni stratégiára támaszkodva - hatékonyabban akarja a makrogazdasági, a strukturális, a technológiai és az oktatási politikát koordinálni, megreformálva az európai szociális modellt is.

A felsorolt négy politikus egyaránt tudatában van annak, hogy *Európa a hidegháború után különösen kedvező helyzetben van: egy globalizált világban olyan új regionalista stratégia kivitelezésére képes, amely két kísértésnek is ellenáll. Elkerüli mind a neo-merkantilizmust, mind a másutt kifejlesztett és alkalmazott gazdasági modellek passzív átvételét. Ebben az értelemben Tony Blair Harmadik Útjának jövője Európa sorsához kötődik.* Nem lett volna tehát következetes, ha nem fogalmazta volna meg európai szinten is reformjainak jövőképét. Ebben az új keretben azonban a munkáspárti kormány feltűnő inkonzisztenciát tanúsít. Passzivitást, visszafogottságot tapasztalhatunk egyrészt a Gazdasági és Pénzügyi Unióból való kimaradás kapcsán, másrészt a nemzeti szintű pénzügyi és szociális politikák koordinálása terén. Ugyanakkor a lisszaboni stratégia és az új Európai Védelmi Kezdeményezés előmozdításának vagyunk tanúi. *Akár tetszik ez egyeseknek, akár nem, Blair nem csak az évtized balközép politikájának agendáját tudta befolyásolni, de az európai napirendet is.*

(Előadás szerkesztett és rövidített fordítása. Berlin, 2000. november. A Friedrich Ebert Alapítvány, a Renner Intézet és a Wiardi Beckman Alapítvány konferenciája: „Az európai integráció a globalizáció és a tudás-társadalom kettős forradalma előtt”.)

Peter Geisler – Zoltán Szegedi

EU PARTNER HUNGARY

A Short Transportation-Logistics Outlook

Introduction

The Budapest College of Management (Általános Vállalkozási Főiskola) has recently signed a co-operation agreement with SIEMENS-DEMATIC AG (Produktions- und Logistiksysteme, München) to provide business educational services and applied business research. This agreement will include a survey on how far Hungary, as a prospective member of the European Union and a co-operating trading partner, must differentiate itself from other emerging economies moving towards the EU. The authors' goal is to involve both students and Faculty of the College in this project. The purpose of this paper (the first in a series) is to analyse the prerequisites of commodity flows; i.e. transport by rail and road. This paper will also consider the possibility of switching the transport of some commodities from road to rail. As a practical example we have used the Munich–Vienna–Budapest route. The reason for the proposed switch is, among other things, due to the negative environmental impact from the growing number of trucks on Europe's highway system.

The growing amount of goods transported by road carrier and the decreasing use of rail in the transportation market is a long-term trend. Increasing pollution caused by an ever-growing number of trucks has made international transportation organisations (UIC, IRU) consider developing more railroad infrastructure, as well as find ways to develop some type of co-operation between the rail and trucking sectors. In our project we summarise statistical information from different sources, analyse current trends and outline approaches for tackling particular problems. However, most sources contained little helpful information on these issues. Another difficulty encountered concerned transportation company's reluctance to disclose information about their clients and goods transported. We contacted several transportation organisations in order to derive information¹ from „primary sources” such as MÁV, MKFE, Hungarocamion, and ÖBB. In organisations such as these, tracking the amount (quantity in tonnes) of the goods transported makes more economic sense than any classification of commodities. Because of this, it was quite difficult to obtain information from managers regarding the differentiation of goods their companies transported.

In this paper we will first outline recent changes in the export-import pattern in Hungary (and Central and East Europe), then we will analyse a sample international route between Hungary and Germany. After that we will analyse selected statistical data which we consider to be relevant to our topic. A separate chapter will describe the ROLA system – the transportation of trucks on railway platforms. This method so far represents the most obvious example of co-operation between rail and road carriers. We will finish with an outline of some dilemmas faced and directions for future research.

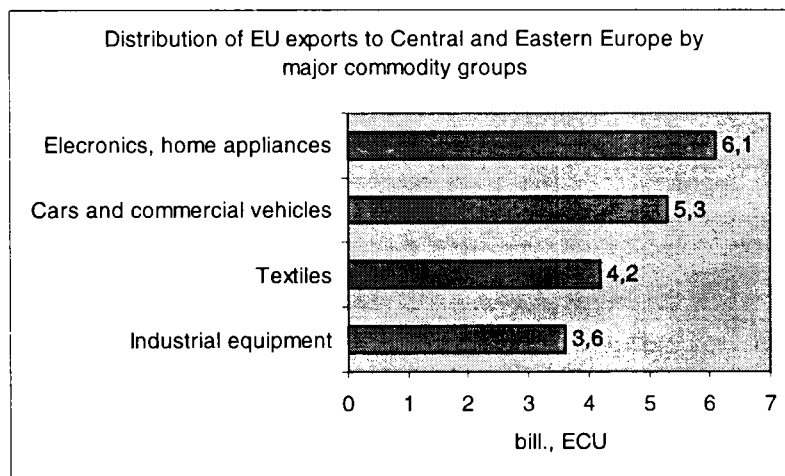
¹ Information was collected by Á. Door, M. Neskoromniuk, J. Varga and A. Zlatin, MBA students of IMC Graduate School of Business

1. Changes in International Trade Patterns

At the end of the eighties, with the transformation of Central and Eastern Europe's (CEE) political and economic systems, major changes in export-import flows occurred. The biggest change was the switch of foreign trade patterns and commodity flows from East to West. This period was characterised by the dramatic reduction of imports of CIS-origin ready-made goods, the decrease of exports of Hungarian ready-made goods to the CIS countries, and the increase in the export and import of ready-made goods to and from Western European countries². From 1991 to 1995 the average annual growth rate of EU exports into the region reached 25%.³ In 1995 the share of CEE exports to the EU reached 8.4% compared to 4.2% in 1991. CEE imports from the EU exceeded 7%, with an average annual growth rate of 20.8%. EU trade into Eastern Europe continues to grow significantly faster than that of other regions, the biggest flow coming from Germany and Italy. These countries are the two biggest EU exporters/importers to/ from the region with a share of 70% of the overall export-import volume. Among the countries of Eastern Europe, the most active exporters to the EU are Poland, Hungary, and the Czech Republic (with about 61% of total regional export into the EU). Germany absorbs about 54% of the total regional exports and provides over 50% of total imports.

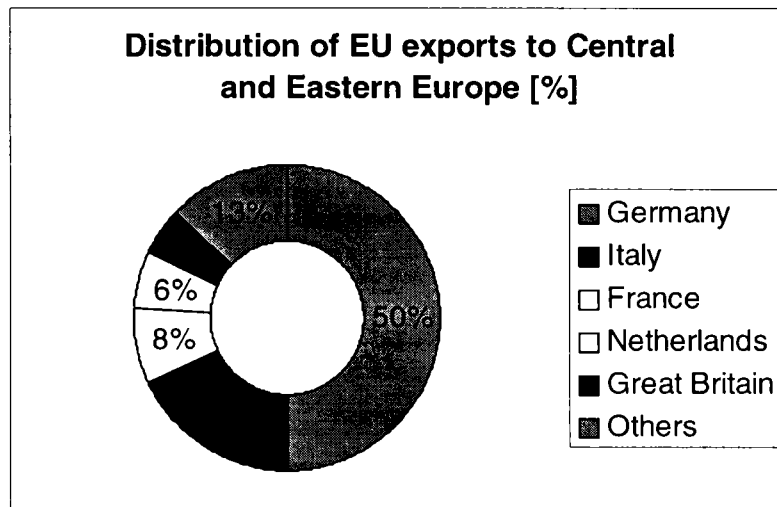
Export-import relations between CEE and the EU are characterised by the growing liberalisation of trade rules and elimination of trade barriers. Relationships in the transportation sector are still based mainly on bilateral agreements and existing multilateral UN Conventions related to transportation. For road hauliers, the institution of „permissions” is still in place. Development in the transportation sector is primarily aimed at improving combined transportation and financing development of regional infrastructure. Hungary the Czech Republic and Poland (as the most advanced regional players) are expressing deep interest in the further spread of the Trans-European high-speed railroad, the implementation of PACT (Pilot Actions for Combined Transport), and the development of their own highway networks.

The graphs below outline some of the statistical data discussed above:

² For the sake of simplicity we will refer to these countries as the European Union (EU).

³ Data is taken from the research made by ASMAP – Association of International Road Carriers, Russia in 1999

2. The route Munich – Vienna – Budapest

First we will provide a general description and describe some features of the transportation corridor in each country. The total length of the route is 695 kilometres, relatively long by European standards; 130 km in Germany territory, 370 km in Austria, and 195 km in Hungary. All three cities are connected by highways the full length of the route; M1 in Hungary to the Austrian border (Hegyeshalom / Nickelsdorf), A1 in Austria to the German border and A8 on German territory. The transit through Austria creates problems for road hauliers due to strict environmental regulations. Trucks must be put on railway platforms in order to cross certain Austrian regions and can only be unloaded from platforms at certain points (i.e. Wels or Graz). All three cities are also connected by rail. In Germany and Austria railway tracks have been fully upgraded. However, the Hungarian sector is deficient. On the Budapest –Hegyeshalom track the maximum speed is limited to only 120 km/h. Only one segment – 80 km long – can bear train speeds of 160 km/h. The average road transport rate between Budapest and Munich is about 1,400 – 1,500 USD; the tariff for transporting a 25 t load by rail is about 1,720 USD. However, calculations of rail tariffs are much more complicated than road tariffs, so this must be considered an approximation.

We consider our findings about general processes currently taking place in transportation of goods by road and rail to be valid in relation to this particular route. Below are some comparisons regarding the transportation of goods by road and rail in these three countries:

2.1. TRANSPORTATION OF GOODS BY ROAD

Regulations concerning international transportation are unified in Europe, and encompass a large number of documents; conventions on road signs, technical conditions of trucks, international transportation according to the TIR procedure, etc. As a result, the following general rules are applicable in Germany, Austria and Hungary:

- Speed limit for trucks on highways – 80 km/h.
- Width – 2.55 meters (for refrigerated trucks – 2.60).
- Height – 4.0m.
- Length – 18.75m for a truck with a standard semi-trailer
- Maximum weight for a truck with a semi-trailer (2 + 3 or 3 + 3 axles) – 40 t
- Fuel can only be taken in the quantity of 200 litres.

Truck transport with an overall weight exceeding 7.5 t are subject to certain limitations on weekends and public holidays. However, empty trucks going from border crossing points, transports of fresh dairy products, fresh meats and breads, trucks participating in combined transportation (distances not exceeding 70km) or technical assistance vehicles are subject to exemption.

The overall length of highways⁴ in Hungary is about 500 km, whereas the length required by the „Helsinki Passage” is 1230 kilometres in order to correspond to the requirements of passing Trans-European corridors.

Germany and Austria possess a much more developed road (and rail) system than Hungary. However, regulations regarding weekend traffic are regulated differently. For example, Austria prohibits the movement of trucks with a total weight exceeding 3.5 tons (compared to 7.5 t in Hungary or Germany) during weekends. Moreover, there are additional limitations in various regions of Austria, such as the prohibition on movement at night, compulsory transit on ROLA trains across certain territories, and a complicated system of entering the so called „green areas” (such as the Salzburg region).

2.2 TRANSPORTATION OF GOODS BY RAIL

In all three countries, international railroad transportation has been regulated by a document called the „Agreement of International Railroad Freight Transportation” in effect since 1951 (with changes).

Since 1989 MÁV has gradually reduced its fleet of rolling stock, as a lot of manufacturing plants which used to generate heavy traffic have been closed. To offset this, MÁV is promoting container and piggyback transport. The railway-owned international container company Intercontainer-Interfrigo (ICF) was established in 1992. An Intercontainer service „Adria Express” runs daily between Budapest and Trieste, transiting Slovenia. Other similar services operate from Sopron to Hamburg (the „Hansa Hungaria”), to Rotterdam (the „Hungaria Express”), and to the Balkans.

In conjunction with MÁV, Hungarocombi – the Hungarian member of UIRR (the International Piggyback Organisation) – operates ROLA („Rollende Landstrasse”) services for trucks accompanied by their drivers. ROLA services were first introduced on a twice-daily basis between Wels (Austria) and Budapest in 1992. Since August 1993, service has operated three times daily between Wels and Kiskundorozsma, on the South-eastern border of Hungary. A daily service runs between Sopron and Wels, and in 1995 between Budapest and Ljubljana, Slovenia, followed by a second service into Slovenia.

Hungary has a total of 7,606 km of rail track. The cross-border railway between Győr, Sopron, Ebenfurt - GySEV – is about 101 km in Hungary and 65 km in Austria. Germany contains 312,771 km of rail track, and Austria contains 5,336 km. Since 1993, the freight business of ÖBB (Österreichische Bundesbahn) has traded as Rail Cargo Austria in three divisions; Complete-Cargo (wagonload traffic), Combi-Cargo (inter-modal traffic), and Express-Cargo (less-than-wagon load business). With growing transit flows between East and West coming through Austria, ÖBB is investing heavily in the development of new routes and logistics centres. In 1999, ÖBB carried 74.3 million tons or 14,791 million ton-kilometres.

3. Development Trends

Developments of the last decade demonstrate a shift towards road transport. The following table (Table 1) demonstrates the large gap between the amount of goods transported by road hauliers versus rail.

---

⁴ This word refers to "Autobahn" and "motorway"

Table 1.

Goods' transport performance of the transport sector [t]⁵.

Year, quarter	Total	Rail	Road	Of which Waterway	Pipeline
<i>Mass of goods transported, 1000 tons</i>					
1999. I.	40,067	9,742	22,953	449	6,920
II.	51,332	12,171	34,376	514	4,168
III.	63,505	12,479	46,031	551	4,440
IV.	60,619	15,349	37,955	584	6,725
Total:	215,424	49,741	141,316	2,098	22,253
2000 I.	40,997	10,005	23,932	444	6,611
II.	54,189	12,555	36,808	635	4,186
III.	62,602	12,845	43,300	708	5,741
IV.	58,411	13,589	38,350	646	5,813
Total:	216,199	48,994	142,390	2,433	22,351

As we see from the table, road carriers transport almost three times the volume of goods as rail. Note that in Austria, where transit rail traffic is very intensive, the difference is smaller.

⁵ Központi Statisztikai Hivatal – Szállítási Teljesítmények, 2000. I.-IV. negyedév

Table 2 shows the same pattern expressed in freight ton-kilometres:

Table 2

Goods' transport performance in the transport sector [t/km]⁶.

Year, quarter	Total	Of which			
		Rail	Road	Waterway	Pipeline
<i>Freight ton-kilometres, millions</i>					
1999. I.	5,758	1,392	2,645	267	1,443
II.	6,121	1,993	3,087	192	835
III.	7,059	2,052	3,899	248	845
IV.	7,402	2,296	3,504	251	1,334
Total:	26,340	7,734	13,135	958	4,457
2000 I.	5,975	1,596	2,870	178	1,318
II.	6,243	2,058	3,135	241	793
III.	7,054	2,121	3,876	257	784
IV.	6,876	2,066	3,448	219	1,119
Total:	26,149	7,842	13,329	896	4,014

Table 3 illustrates the significant increase in the number of trucks crossing the Hungarian borders:

Table 3

Development of Border Crossings on Road

Border crossing point	Number of trucks (thousands trucks)			Goods transported (thousands tons)		
	1997	1998	1999	1997	1998	1999
Hegyeshalom	78	133	151	911.1	1,108	1,178
Total*:	289	433	473	2,887	2,771	2,911

*includes all six crossing points on the Hungarian-Austrian border

⁶ Központi Statisztikai Hivatal – Szállítási Teljesítmények, 2000. I.-IV. Negyedév

At all international border-crossing points into Hungary steady growth in the number of trucks has occurred during this same period. The sole exception is the Ukrainian border. This can be attributed to the consequences of the Russian financial crisis, which also negatively affected the Ukraine, causing significant reductions in border traffic.

By summarising data from all border-crossing points between 1997 and 1999, the number of trucks entering Hungary almost doubled from 642,000 to 1,058,000.

Tables 4 and 5 summarise the distribution of different types of goods between different transport modes:

Table 4

Transported goods by category (Int'l traffic, Hungary, 1999)

Based on tonnes (percentage)

	Rail	Road	Water	Air	Pipe	Total
Agricult. products, live animals	13.3	14.7	16.8	0	-	13.6
Food	3.3	14.2	0.6	0	-	11.8
Solid mineral combustible	16.6	1.6	1.6	-	-	3.5
Mineral oil, Oil	8.6	2.9	5.0	-	100	10.2
Ore	10.8	1.1	18.3	-	-	2.4
Iron, steel	6.9	1.9	15.5	-	-	2.5
Building materials, stone	9.4	31.8	38.4	-	-	26.7
Manure	1.5	2.2	3.8	-	-	2.0
Chemicals	6.7	1.7	-	7.1	-	2.2
Vehicles, machines and others	22.9	27.9	0	92.9	-	25.1
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Statistical Yearbook of Hungary (1999).

Table 5

Transported goods by category (Int'l traffic, Hungary, 1999)

Based on ton/km (percentage)

	Rail	Road	Water	Air	Pipe	Total
Agricult. products, live animals	11.6	14.0	38.1	1.4	-	12.0
Food	3.4	23.4	1.0	1.8	-	14.8
Solid mineral combustible	8.7	0.3	2.3	-	-	2.3
Mineral oil, Oil	8.7	2.6	3.1	-	100	17.9
Ore	15.7	0.9	22.0	-	-	4.8
Iron, steel	8.9	3.7	28.5	-	-	5.0
Building materials, stone	7.2	14.28	1.7	-	-	10.2
Manure	1.1	1.8	3.3	-	-	1.4
Chemicals	7.9	6.9	-	2.7	-	6.0
Vehicles, machines and others	26.8	32.2	0	94.1	-	25.6
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Statistical Yearbook of Hungary (1999).

The modal split shows that some types of international goods are almost exclusively transported by rail (i.e. solid mineral combustible, ore, chemicals), while others use road transport. More research is needed to measure whether it is really possible to switch a portion of certain goods from road to rail. Current trends seem to show the reverse. This may be due to several reasons:

First, there is a tendency towards decreasing the size of shipments.⁷ In Europe, many goods are delivered in a less-than-full-truck-load basis (standard truck load = 20t). According to statistics, trucks transport only half of their volume in shipments in load capacities exceeding 10 tons.⁸ The decreased shipment size means that trucks must be transported together with the goods by rail. Thus, for example, a Swiss-registered company FRI-Trade GmbH – an average-sized cotton trader with the sales of 45,000 tons annually - currently uses trucks to deliver cotton to different destinations throughout Europe. Of course, rail is used for transportation of the cotton from Uzbekistan and other places they may buy it. The cotton is then unloaded at a warehouse located in Záhony after which it is delivered to clients via truck or other mode.

This example illustrates the main advantage of rail – it is much cheaper for long-distance transportation. At the same time railway deficiencies, such as the lower speed/safety of cargo, make shippers of items such as expensive electronic goods transport their cargo by road carrier for both long and short distances. Notwithstanding, in Europe, because of its high fuel prices, rail can be cost-effective, even on distances of 200 – 300 kilometres. Since road hauliers are subject to different expenses in addition to fuel (i.e. “Euro vignette”, or the fee for obtaining permission) the lower price of rail could become a very important factor to shippers selecting between various modes of transportation.

In the following section we will describe ROLA – so far one of the most efficient working examples of co-operation between road and rail.

4. Combined Transport – a Solution for the Future

According to quite a few experts, the solution for the future is combined transportation. The basic feature of combined transportation is that loading units – meaning interchangeable bodies, semi-trailers and complete trucks – arrive at their final destination via at least two different modes of transportation (i.e. road and rail). Combined transportation can pool the advantages of both modes of transport, such as the great efficiency of rail transport for volume shipments – ideal for long distances – with the undisputed advantage of road haulage in the collection and distribution of goods within a short to medium range. Combined transportation is also more environmentally friendly than road haulage alone.

Freight forwarders and hauliers are the main contractors for delivery for such a system. They invest in interchangeable bodies for flat wagons and switchable semi-trailer units. They represent themselves at UIRR (Union Internationale des sociétés de transport combine Rail-Route) organisations, and are therefore active participants in the development of combined transportation. Thus, co-operation between road and rail transport companies can provide the basis for the possible success of combined transportation. The infrastructure for the operation is provided by the railways, as the operators would be purchasing engine capacity from the railway companies. Rolling stock necessary for combined transport is provided partly by the railways, partly by the combined transport companies. Terminals are operated by the railways or the operators, often together within a private enterprise. It is on this basis that operators define their range of services, offering clients a complete supply chain and offering freight forwarders and hauliers a viable inter-terminal service.

---

⁷ This was confirmed by a survey conducted by AMEROPA Consulting, February 2001

⁸ Központi Statisztikai Hivatal – Legfrissebb adatok – Szállítási Teljesítmények, 2000, page 19.

The most common form of combined transportation in Europe is carried out using containers; interchangeable bodies and semi-trailers. This is known as unaccompanied transportation. This form of transportation – where only the transportation storage containers are loaded on the train – accounts for around 80 % of the entire combined transportation market. Although this ratio differs slightly from country to country, the reverse is true in Hungary, where for the time being the market is defined by (ROLA) traffic. Unaccompanied transportation requires significant technical, organisational and infrastructural preparation. Transportation and freight forwarding companies need to use containers that can be crane lifted, loaded by mobile equipment, or a static crane (vertical loading). Vehicles with interchangeable bodies or loadable semi-trailers cost more than standard lorries. In addition, the freight forwarder has to ensure that the container is properly transferred at the terminal and forwarded to its final destination.

In contrast, accompanied (or ROLA) transportation means that the truck is driven up a ramp onto a specially built railway wagon (horizontal loading). During the journey, the truck driver stays on the train, accompanying the vehicle in the comfort of a wagon lit. At the off-loading point, the driver returns to his vehicle and continues his journey to his final destination. As the driver can relax during the journey, time spent in this way counts as rest time in many countries, meaning the driver can comply with laws regarding driving hours and rest stops. In addition, working conditions are improved as there is less need, for example, for night driving, which is forbidden in some regions such as parts of Austria. Trains of the Rolling Road (Rollende-Landstrasse – ROLA – or Rolling Highway) can be loaded and unloaded in a relatively short time. ROLA has seen great success in transportation through the Alps, and in places where combined transportation needs to be executed quickly. This form of transportation is also ideal for those transport companies who are just entering the field of combined transportation. This is because there is no need to purchase a new fleet or even update the existing one in order to take part in ROLA transportation. In addition, ROLA does not require costly infrastructure investments, such as the building of terminals. Therefore, this method is practical for short and medium range journeys and where speed is required. The most obvious disadvantage is the significant amount of dead weight transported, as not only the goods, but the entire truck is loaded onto the train.

In the past, road transportation has won a great share of the market from railways, as it has been more client-friendly and flexible in the area of pricing. In contrast to the railways – which are tied to their tracks – road hauliers deliver door to door, and their representatives – the truck drivers – inspire trust in clients. That being said, railways can be more economical over long distances, reliable for clients, and more environmentally friendly. With ROLA it is possible to eliminate the respective disadvantages of both forms of transportation; space required for tracks, danger from accidents and environmental pollution.

In most countries, however, the greatest cost savings can be made by reductions in vehicle tax. The principle behind the alteration of relevant tax laws would be that the user of combined transportation would be assisting in the reduction of the road infrastructure burden. An enterprise might be „licensed” to claim a tax refund arising from non-usage of the road network. Some firms provide information on the Internet regarding amounts of available space on trains, which means clients can respond immediately to any excess capacity. The significance of the space reservation service is that wagon usage can be evened out, clients can plan deliveries more easily and there is no need for unnecessary delays at terminals.

It is difficult to persuade traditional road transport customers to switch to combined transportation, since the multiple-loading processes and the possible extra costs may frighten them off. Clients preferring multiple-loading transportation are usually those trading in non-perishable goods which can be transported easily in container units, or those companies who can manage longer transport times. Unaccompanied combined transportation is the major mode of freight-forwarding abroad and practically all transportation overseas is carried out using this method. The majority of freight is sent to European ports such as Hamburg or Rotterdam with scheduled deliveries. One of the most important freight-forwarders delivering to these destinations is Hansa Hungaria Container Express (HHCE) operating along the Budapest-Hamburg route. In 1992 a ROLA link was established between Budapest and Wels, Austria. Five pairs of trains run daily on the Sopron - Wels line, in which trucks can travel straight to Austria without special clearance. The daily 3-4 pairs of trains on the Szeged-Wels link (mentioned earlier) will carry 20 trucks each. This might be the solution for the Budapest-Vienna-Munich route as well.

Combined transportation can be directed anywhere within Europe, but carriage is rather varied. These charges are set by participating railway companies and combined transportation companies each

year following price negotiations. If, during the year, the need for a new route emerges an additional license must be obtained.

5. Road or Rail? A Dilemma for the Future

In order to remain competitive, the railway company's priority should be the development of international railway transportation links, information systems for clients, upgrading the ageing fleet of locomotives and carriages, combined transportation, standardisation of shipments, high-speed transportation, JIT trains, and quality service for small-size shipments. In order to achieve these, railway companies should go through the privatisation / reorganisation and/or BPR processes.

Another important perspective for the railroad is international networking. A good example of this development is the TERFF system – Trans-European Fast Freightways – a network of special railroad lines able to transport goods at much higher speeds than common railways. According to the plan, one of these lines should follow the Munich – Vienna – Budapest route, connecting these cities with the ports of Hamburg and Rotterdam. So far, Budapest and Warsaw are the end points of the proposed lines in CEE, so that transportation further East and South would possibly be made using multi-modal transport. Because of this development, Hungary should consider developing terminal networks to provide fast handling of goods arriving on these high-speed trains (such as efficient loading, unloading, re-packaging, etc.).

It is clear that switching the transport of goods from road to rail will not be an easy task. To become more competitive, railroads should be more responsive to customer needs (by providing door-to-door transportation, JIT, etc.). To compete on price is not enough anymore. To build new terminals, to turn existing ones into transportation hubs, and to provide warehousing and distribution services could help the railroad remain competitive. These tasks, however, require substantial investment. In addition, railroads face a lack of unified rules across Europe. Since the majority of countries still have rail monopolies, they are usually less open and responsive than road carriers. Standardisation of technical requirements, locomotive and carriage fleets, and penetration of foreign railroad carriers into home markets is needed for more efficient international railway transport in Europe. At the same time, railroads should form a more positive public image emphasising its environmental benefits. This could give an incentive to regulating authorities to limit truck traffic on certain routes and implement ROLA transit-type systems, as has been done in Austria.

However, the continuing development of regional multi-modal hubs – which combine the complex reality and economy of railway and road transportation, warehousing and distribution – provide the best way forward to profitable, reliable and environmentally sustainable transportation in Europe.

Rüdiger Kipke

HANDEL IM WANDEL

Aspekte der Außenwirtschaftspolitik der Bundesrepublik Deutschland

1. Vorbemerkung

Die Außenwirtschaft ist ein wesentlicher Bestandteil der Politik in einem Land wie der Bundesrepublik Deutschland, für die der Export von Waren, Dienstleistungen und Kapital seit ihrer Gründung einen zentralen Faktor der politischen und wirtschaftlichen Entwicklung darstellt. Für die Praxis ist Außenwirtschaftspolitik ein kaum noch separierbares Politikfeld. Sie stellt sich mehr und mehr dar als Bestandteil einer gesamtgesellschaftlichen Strategie, welche zahlreiche Politikbereiche umfasst – von der Konjunkturpolitik über die Struktur- und Ordnungs- bis zur Wissenschafts- und Technologiepolitik –, die alle so auszugestalten und auszurichten waren und sind, dass Wirtschaft und Gesellschaft an die weltwirtschaftlichen Konkurrenzbedingungen angepasst werden können. Mit steigender außenwirtschaftlicher Verflechtung haben sich das Wirtschaftswachstum und der Wohlstand des Landes erhöht, sind aber auch die Abhängigkeiten von weltwirtschaftlichen Entwicklungstendenzen gewachsen. Konkret ergaben sich daraus für die Politik stets *zwei grundlegende Anforderungen*, denen sie in den vergangenen mehr als 50 Jahren unter sich verändernden politischen, ökonomischen und nicht zuletzt technologischen Bedingungen gerecht werden musste: *Die Liberalisierung des Außenhandels und die Freizügigkeit des Kapitalverkehrs auf der einen Seite, Abwehr von Abhängigkeiten auf der anderen, die die eigene Wirtschaftspotenz negativ beeinflussen und politische Handlungsspielräume einengen könnten.*

Die im März 1957 von Frankreich, Italien, der Bundesrepublik Deutschland und den Benelux-Staaten gegründete Europäische Wirtschaftsgemeinschaft (EWG) verfolgte als strategisches Ziel zunächst die Errichtung einer Zollunion, die bereits in den Jahren 1968 (gewerblicher Bereich) und 1970 (landwirtschaftliche Produkte) vollendet wurde. Von Anbeginn gehörte auch die Entwicklung einer gemeinsamen Außenhandelspolitik zu den Kompetenzen der EWG, schließlich wollte man nicht auf dem Niveau einer Freihandelszone stehen bleiben; eine Wirtschafts- und Währungsunion war zu jener Zeit nur ein vage angedachtes Fernziel des Vertrages. Heute gehen entscheidende Weichenstellungen in der Außenwirtschaftspolitik von der Europäischen Union (EU) mit ihren 15 Mitgliedern aus (vgl. dazu Berg 1999: 556ff.). Sie betreibt eine gemeinschaftliche Außenhandelspolitik für Waren und Dienstleistungen auf der Grundlage eines einheitlichen Zolltarifs gegenüber Drittländern. Zu den wichtigsten Aufgaben der Union zählen der Abschluss von Handelsabkommen, die Gestaltung der Ausfuhrpolitik oder die Ergreifung handelspolitischer Schutzmaßnahmen.

2. Außenwirtschaftspolitik in der Aufbauphase

Mit der Gründung der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 1949 und der Bildung der ersten Regierung unter Konrad Adenauer (CDU) waren faktisch bereits die Würfel gefallen für eine liberalistische Außenwirtschaftspolitik. Die USA hatten die Vergabe der Finanzmittel aus dem Marshall-Plan an die Bedingung geknüpft, dass in Europa die Zölle fallen. Schon in der Atlantik-Charta von 1941 hatten Churchill und Roosevelt als Ziel einer Nachkriegsordnung vereinbart, eine liberale Welthandelsordnung zu schaffen. Denn eines wollte man aus den Erfahrungen der Weltwirtschaftskrise zu Beginn der dreißiger

Jahre gelernt haben: Autarkismus, auch in der Form autarker Großwirtschaftsräume, sind weder wirtschaftlich sinnvoll – der Welthandel und damit das Wohlstandsniveau nehmen ab – noch politisch opportun – solche autarken Großräume neigen zur wirtschaftlichen und außenpolitischen Abkapselung, wodurch die potentielle Gefahr internationaler Spannungen zunimmt.

Politisches Ziel des damaligen Bundeswirtschaftsministers Ludwig Erhard (CDU) war es, Schrittmacher einer freieren Gestaltung der Wirtschaftsbeziehungen in Europa zu werden, ganz im Sinne der US-amerikanischen Vorstellungen. Der mit Nachdruck in die Wege geleiteten binnenwirtschaftlichen Liberalisierung entsprach die mit gleicher Konsequenz durchgeführte Liberalisierung im außenwirtschaftlichen Bereich. Erhard konnte sich also mit seiner Politik auf die Unterstützung der Amerikaner verlassen und fand folglich auch in der Alliierten Hohe Kommission¹⁾ einen Verbündeten, die zwar formell bis zur Souveränitätserklärung der Bundesrepublik im Mai 1955 gegenüber den Westdeutschen ein Vetorecht beim Abschluss internationaler Handelsverträge hatte, davon jedoch kaum Gebrauch machte, gab doch der Gleichklang der ordnungspolitischen Vorstellungen auch keinen Anlass zum Widerspruch. Schließlich war Westdeutschland auch durch den Beitritt zur OEEC (später wurde daraus die OECD) im Jahre 1948 zu einem außenwirtschaftlichen Liberalisierungsprogramm verpflichtet worden.

In der innenpolitischen Debatte war das liberale Credo der Außenwirtschaftspolitik dagegen heftig umstritten. Die wirtschaftliche Notlage der ersten Nachkriegsjahre, die weitgehende Zerstörung der industriellen Infrastruktur und die schlechte Versorgungslage der Bevölkerung ließen manchen, bis in das konservativ-liberale Lager hinein, eher eine dirigistische Wirtschaftspolitik geraten erscheinen. Der Korea-Krieg mit seinen ökonomischen Folgen – Hochschnellen der Weltmarktpreise für Rohstoffe, so dass die Importe nicht mehr durch Exporterlöse gedeckt werden konnten – machte Schwachstellen des Außenhandels-Systems offenkundig. Im Jahre 1950 wies die westdeutsche Zahlungsbilanz ein erhebliches Defizit aus, was die Kritiker des Regierungskurses umgehend auf den Plan rief. Zeitweise sah sich die Bundesregierung sogar gezwungen, Devisenbewirtschaftungsmaßnahmen einzuführen, um die Ex- und Importe zu re-stringieren.

Die Krise wurde jedoch rasch überwunden; denn die kriegsbedingte Nachfrage hatte auch zu einem deutlichen Aufschwung des Exports geführt; so dass die Handelsbilanz schon 1952 Überschüsse aufwies. Seitdem ist die jährliche Handelsbilanz der Bundesrepublik grundsätzlich aktiv – bis auf eine kurze Zeitspanne Ende der siebziger und Anfang der achtziger Jahre. Die Kritik am außenwirtschaftspolitischen Liberalisierungskurs der Bundesregierung blieb so letztlich ohne nennenswerten Einfluß. Erhard konnte nun seine Konzeption in mehreren, dichtgefolgten Teilschritten verwirklichen: Die Zölle wurden gesenkt, die Devisenbewirtschaftung abgebaut sowie die Import- und Exportwirtschaft weitgehend von Restriktionen befreit. Die sich einstellenden Erfolge des wirtschaftlichen Wiederaufbaus sollten seinen Kurs bestätigen. Die Bundesrepublik begann sich schon früh in den fünfziger Jahren zu einem auf Export orientierten Handelsstaat zu entwickeln.

Dass Erhard erfolgreich sein konnte, liegt aber auch an der Struktur des politischen System der Bundesrepublik, wie es 1949 entstanden war. Eine von der Verfassung her starke Bundesregierung mit einem starken Bundeskanzler konnten mit der ihnen sicheren parlamentarischen Mehrheit ihr Konzept von Außenwirtschaftspolitik durchsetzen, ohne dass die – damals sozialdemokratische – Opposition daran hätte etwas ändern können. Das ist der Vorteil eines parlamentarisch-kompetitiven Systems, das auch starke Interessen hintan stellen kann, ohne dadurch die Stabilität des Gesamtsystems zu gefährden. Im Unterschied dazu sind korporatistische politische Systeme aufgrund ihrer Konstitutionsbedingungen stets gezwungen, alle relevanten gesellschaftlichen und politischen Interessen angemessen zu berücksichtigen.

Prinzipiell gegen eine weltwirtschaftliche Öffnung waren die Bauernverbände in der Bundesrepublik, sie fürchteten die billigere überseeische Konkurrenz, der die westdeutsche Agrarproduktion nicht hätte standhalten können. Bis heute besteht eine protektionistische Zollmauer der EU im landwirtschaftlichen Bereich. Erst in jüngster Zeit, in der Uruguay-Runde hat sich die Union 1994 bereit erklärt, das Niveau

---

¹⁾ Vertreten durch die Hohe Alliierte Kommission nahmen die drei Westalliierten Kontrollrechte gegenüber der im Mai 1949 gegründeten Bundesrepublik Deutschland wahr, die auch die Überwachung des Außenhandels einschlossen. Grundlage war das Besatzungsstatut – in Kraft von September 1949 bis Mai 1955, im März 1951 zugunsten der deutschen Seite revidiert.

ihres Agrarprotektionismus wenigstens schrittweise zu senken (vgl. Berg 1999: 573). In Deutschland gibt es seit den Bismarckschen Zollgesetzen von 1879 eine Tradition des agrarischen Protektionismus, der seinerzeit auf der Argumentation beruhte, das Reich müsse für den Fall eines Krieges von Nahrungsmittelimporten unabhängig sein.

Einen Wendepunkt für die bundesdeutsche Politik markierte der deutsch-amerikanische Handelsvertrag von Oktober 1954 (vgl. dazu Bellers 1990: 106 ff.). Die in ihm aufgestellten Grundsätze wurden maßgebend für weitere Handelsverträge. Darin sicherten sich die Vertragspartner das Prinzip der gegenseitigen Gleichstellung mit Inländern und das Prinzip der Meistbegünstigung zu. Damit war in der Handelspolitik ein wesentlicher Baustein für die gleichberechtigte Anerkennung der Bundesrepublik in der Staatengemeinschaft gesetzt, was natürlich auch für die allgemeine Außenpolitik der Bundesrepublik Auswirkungen hatte. Die außenwirtschaftliche Reintegration West-Deutschlands in die Weltwirtschaft und die sukzessive außenpolitische Gleichberechtigung und Integration in den Westen waren eng miteinander verbunden.

Für die liberale Konzeption der westdeutschen Außenhandelspolitik musste die im Jahre 1957 gegründete EWG zunächst ein Rückschritt sein, denn sie löste in den sechziger Jahren mit hohen Importzöllen gegenüber Dritten (Nicht-EWG-Mitgliedern) den sinkenden westdeutschen Zollsatz ab. In Teilen der Politik und vor allem bei der exportorientierten Industrie war daraufhin deutliche Skepsis gegenüber der EWG laut geworden, fürchtete man doch die Entwicklung eines protektionistischen Wirtschaftsraumes, der die traditionell guten Exportbeziehungen zu etlichen überseeischen Ländern gefährden würde (vgl. Küsters 1982: 79ff.). Jegliche, noch so begründete Kritik an der Wirtschaftsgemeinschaft musste jedoch gegenüber der insbesondere von Adenauer vorgebrachten übergeordneten außenpolitischen Zielsetzung kraftlos bleiben, die Bundesrepublik politisch und wirtschaftlich in eine westeuropäische Staatengemeinschaft zu integrieren. Schließlich wurden bis Anfang der siebziger Jahre als Folge der allgemeinen Zollsenkungen des GATT auch die EWG-Zölle – außer im Agrarbereich – erheblich gesenkt, so dass den kritischen Stimmen immer mehr der Boden entzogen worden war.

3. Die Währungskrisen der sechziger und siebziger Jahre

Der wachsende Außenhandel der Bundesrepublik wurde zunehmend zum Problem, da er fast durchgängig zu erheblichen Exportüberschüssen führte. Die Folge war eine Verschuldung der Länder, die aus der Bundesrepublik mehr importierten, als sie dorthin exportieren konnten. Daraus entwickelte sich ein wirtschaftlicher und politischer Aufwertungsdruck gegenüber der Deutschen Mark. Die Schuldnerländer argumentierten, dass ihre Lage aus einer Unterbewertung der deutschen Währung und der daraus folgenden Begünstigung deutscher Exporte auf dem Weltmarkt resultierte. Die politischen Verantwortlichen der Bundesrepublik in allen Parteien sahen das Problem eher in der inflationistischen Wirtschaftspolitik der überschuldeten Handelspartner. Die eigene Wirtschaftspolitik wurde vielmehr – teils mit nationalistischen Untertönen versehen – zur Übernahme empfohlen. (vgl. Blessing 1962: 159 ff.).

Letztlich hatte die Bundesrepublik weder die politische noch die ökonomische Kraft, sich offensiv dem ausländischen Druck und den massiven Kapitalzuflüssen – als Folge von DM-Aufwertungserwartungen – erfolgreich zu erwehren. Bereits 1961 wurde die Deutsche Mark zum ersten Mal aufgewertet, weitere Aufwertungsrunden folgten. Seit Mai 1971 floatet die Deutsche Mark gegenüber der globalen Leitwährung, dem US-Dollar, und anderen Währungen; der Wechselkurs entwickelt sich frei nach den Marktgesetzen von Angebot und Nachfrage, ohne dass eine feste, staatlich garantierte Parität – wie zuvor im internationalen Währungssystem von Bretton Woods – besteht. Im Rahmen dieses Floatens wurde die Deutsche Mark faktisch gegenüber einigen Währungen erheblich aufgewertet (bis zu 60%). Die wirtschaftlichen Schwierigkeiten in der Bundesrepublik der siebziger Jahre wurden zum Teil auf diese Aufwertungsrate, die die westdeutschen Exporte verteuerte, und auf das Floaten überhaupt zurückgeführt, das exportierenden Unternehmen die Sicherheit stabiler Preise im Außenverkehr nahm. Eine solche Politik floatender Wechselkurse ist für die binnenwirtschaftliche Konjunktur- und Wirtschaftspolitik nicht ohne Risiken, insoweit sie die außenwirtschaftlichen Beziehungen unkalkulierbarer macht.

4. Weltwirtschaftskrisen und Strukturwandel

Die globalen Wirtschaftskrisen der siebziger Jahre, vor allem verursacht durch explodierende Erdölpreise, und der weltwirtschaftliche Strukturwandel haben die Bundesrepublik vor extreme Herausforderungen gestellt. Die Exportquote des Landes war beständig gestiegen; die politisch Verantwortlichen mussten daher ein vitales Interesse daran haben, die weltwirtschaftliche Rezession in Zusammenarbeit aller Industriestaaten zu überwinden und allen Tendenzen des nationalstaatlichen oder regionalen Protektionismus entgegenzuwirken. Die entsprechenden Bemühungen der Bundesregierung auf internationaler Ebene sind nicht ohne Erfolg geblieben.

Für die ökonomische Zukunftsperspektive hat der globale Strukturwandel erheblich größere Bedeutung erlangt. Einfachere, arbeitskräfteintensive Industrieproduktion ist aus Kostengründen in Länder der Dritten Welt verlagert worden, während sich die hochentwickelten kapitalistischen Industrieländer der Nordhalbkugel mehr und mehr auf Hochtechnologie konzentriert und die Dienstleistungswirtschaft ausgebaut haben (vgl. von Stachelsky 1978: 118). Die Bundesregierung hat diesen Wandel stets gefördert, wengleich er der eigenen Wirtschaft schmerzhaft Anpassungsprozesse abverlangt. Angesichts der billigeren Auslandskonkurrenz war der kontinuierliche Niedergang der Eisen- und Stahlindustrie, der Textil- und Bekleidung etc. in ganz Westeuropa nicht aufzuhalten. Politische Gegenmaßnahmen waren halbherzig und letztlich erfolglos. Es wäre sinnlos gewesen, sich gegen den Strukturwandel im Rahmen des Weltwirtschaftssystems durch Subventionierung nicht wettbewerbsfähiger Industrien zu stemmen.

Die gewaltigen Veränderungen führten mit zur Massenarbeitslosigkeit der achtziger Jahre, hatten aber keine tiefgreifenden sozialen Konflikte zur Folge. Durch die wirtschaftliche Prosperität mit weiterhin wachsender Exportwirtschaft sowie durch ein leistungsfähiges Sozialversicherungssystem konnte vieles aufgefangen werden.

5. Probleme des Osthandels

Vor spezifischen Problemen stand der Handel mit den sozialistischen Staaten.²⁾ Nachdem die politischen Hemmnisse des Handels nach der 1969 eingeleiteten Entspannungspolitik weitgehend beseitigt waren, schien hier für die bundesdeutsche Exportwirtschaft ein großer Absatzmarkt zu entstehen; dessen Grenzen zeigten sich allerdings schon nach wenigen Jahren: Der Devisenmangel der sozialistischen Länder, die auf den Weltmärkten vielfach nicht konkurrenzfähig waren, zwang sie zu Importrestriktionen, soweit nicht durch devisenunabhängigen Tauschhandel sowie durch Verrechnungsgeschäfte ein Ausweg gefunden wurde, die nun immer mehr Platz griffen (vgl. dazu insgesamt Wörmann 1982). Solche Handelsgeschäfte waren oftmals schwierig. Mitunter musste ein Exporteur aus dem Westen für ein Produkt aus einem sozialistischen Land erst einen (anderen) Käufer finden, damit dessen Produzent die Geldmittel zur Verfügung hatte, die er seinerseits benötigte, um den Import einer Warenlieferung des westlichen Unternehmens finanzieren zu können. Mit solcherlei Beschwerden behaftet konnte sich der westdeutsche Osthandel behaupten, trotz der sich verschlechternden weltpolitischen Lage nach der sowjetischen Afghanistan-Invasion 1979 und dem Amtsantritt von Ronald Reagan als US-Präsident im Jahre 1981.

---

² *Besonderheiten galten im Handel mit der DDR. Seine Grundlage war das sogenannte Berliner Abkommen vom September 1951. Danach durften nur Waren geliefert und bezogen werden, die in der Bundesrepublik oder in der DDR hergestellt worden waren. Zahlungen wurden ausschließlich im Verrechnungswege 1:1 (DM : Mark der DDR) abgewickelt. Beide Seiten räumten sich gegenseitig einen zinslosen Überziehungskredit (Swing) ein, der in seiner Höhe variabel war. Der Swing wurde nur von der DDR in Anspruch genommen und entwickelte sich zu einem Dauerkredit.*

6. Stabilisierung des Außenwirtschaftssystems

Die Außenwirtschaft wurde ab Ende der siebziger Jahre durch flankierende währungspolitische Entscheidungen wieder in festere Bahnen gelenkt. In Westeuropa entstand 1979 das Europäische Währungssystem (EWS) mit einer einheitlichen Verrechnungs-, Interventions- und Reservewährung, nämlich dem Währungskorb-Konstrukt ECU (European Currency Unit). Zuvor waren Versuche zur Stabilisierung der europäischen Währungen in Form der sog. „Schlange“, die Fixierung von Paritäten innerhalb bestimmter Margen, gescheitert. Für die Bundesrepublik war das EWS besonders wichtig, weil zu dieser Zeit schon über die Hälfte ihrer Exporte in die Länder der (damaligen) Europäischen Gemeinschaft gingen. Durch das EWS gelang es in den achtziger Jahren, im westeuropäischen Raum grundsätzlich stabile Währungsverhältnisse zu schaffen. Die Entwicklung wurde zusätzlich gefördert durch eine Stabilitäts- und Antiinflationpolitik der drei stärksten Wirtschaftsmächte in Europa, der Bundesrepublik Deutschland, Frankreich und Großbritannien.

Mit den USA wurden in den Jahren 1985 und 1987 multilaterale Abkommen getroffen, die ein weiteres Absinken des floatenden Dollar-Kurses unter den realen wirtschaftlichen Wert der US-Währung verhindern sollten. Das gelang nur zum Teil, da die amerikanische Regierung zur Exportförderung und zum Abbau der hohen Auslands- und Staats-Schulden an einem niedrigen Dollarkurs interessiert war – zu Lasten der Konjunktur- und Wirtschaftspolitik der Westeuropäer. Schon zuvor hatte es Probleme mit dem amerikanischen Verbündeten gegeben. Die hohen US-Zinsen zu Beginn des Jahrzehnts hatten wesentlichen Anteil daran, dass eine wirtschaftliche Erholung in Westdeutschland nach den durch den Erdölpreis ausgelösten Krisen zunächst ausblieb. Die Deutsche Bundesbank sah sich mit Blick auf die Finanzmärkte zu einem ähnlich hohen Zinsniveau wie in den USA gezwungen, so dass von ihr keine Impulse zur Verbesserung des Investitionsklimas ausgehen konnten.

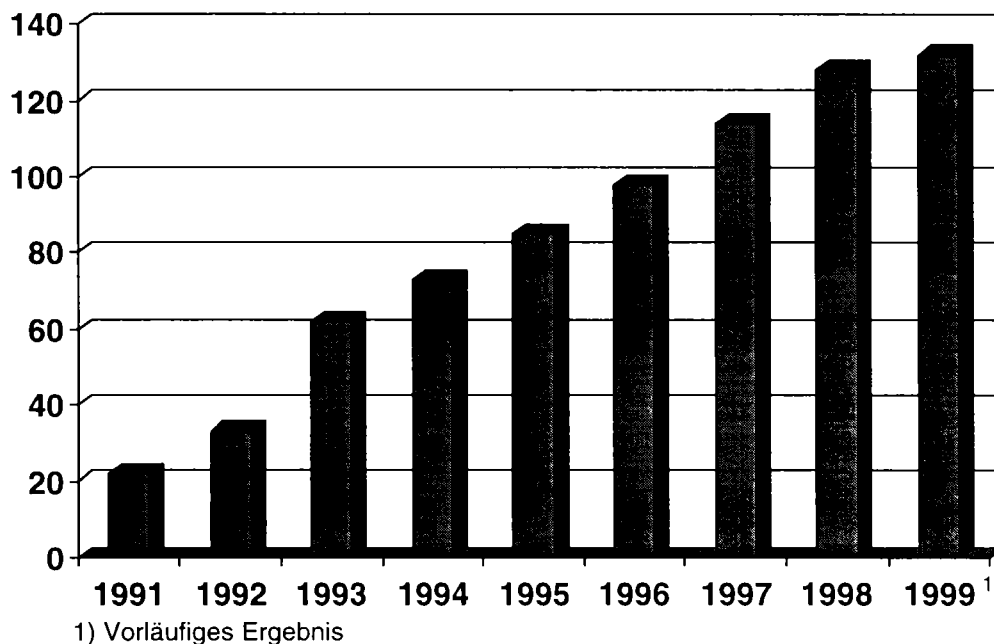
7. Entwicklungslinien nach der Wiedervereinigung

Eine neue Phase des Außenhandels beginnt mit der deutschen Wiedervereinigung im Oktober 1990. Der Bedarf in den neuen Bundesländern, der früheren DDR, erforderte umfangreiche Importe, so dass die deutsche Handelsbilanz 1991 zeitweise passiv war und das Jahr insgesamt nur mit einem vergleichsweise geringen Ausfuhrüberschuss von 22 Milliarden DM abschließen konnte. Daraus entwickelte sich jedoch keine strukturelle Passivität, vielmehr nahm der Überschuss in den Folgejahren wieder zu und erreichte bemerkenswerte Zuwächse. Die weltpolitischen Umbrüche und vor allem der beständige Abbau der internationalen Handelsschranken durch die Senkung von Außenzöllen im Rahmen des GATT – zuletzt nach der Uruguay-Runde 1994 – haben dazu beigetragen, dass sich der Umfang des Welthandels insgesamt in den neunziger Jahren gewaltig erhöht hat, wovon Deutschland in besonderem Maße profitieren konnte. Der Gesamtumfang der deutschen Ausfuhren lag im Jahre 1999 bei über 980 Milliarden DM und ist seither weiter gestiegen; über 50% davon gehen in die Länder der EU.³⁾

---

³⁾ Mit dem Eintritt in die dritte Stufe der Wirtschafts- und Währungsunion Anfang 1999 ist der Export in die EU-Länder faktisch in Binnenhandel übergegangen.

Ausfuhrüberschuss in den Jahren 1991 - 1999 (in Milliarden DM)

Quelle: Statistisches Bundesamt, Statistisches Jahrbuch 2000, Wiesbaden, S. 272.

Die eindrucksvollen Zahlen können jedoch nicht über die Probleme hinweg täuschen. Die deutsche Position im Welthandel ist schwieriger geworden; der Anteil Deutschlands an den weltweiten Exporten ist in den letzten Jahren stetig gesunken. Neue Akteure (im Zuge ökonomischer Globalisierung) nehmen am Weltmarkt teil, so dass sich dieser Trend voraussichtlich fortsetzen wird. Landesintern wird die Bilanz getrübt durch die Tatsache, dass der Export der letzten Jahre ganz wesentlich von der westdeutschen Wirtschaft getragen wurde. Die Industrie der ehemaligen DDR hat sich unter marktwirtschaftlichen Bedingungen als kaum konkurrenzfähig erwiesen und wurde in den ersten Jahren nach der Wiedervereinigung massiv abgebaut. Heute wird man konstatieren müssen, dass die Deindustrialisierung Ostdeutschlands eine Angleichung seiner ökonomischen Basis und damit seiner Exportchancen an die Westdeutschlands in weite Ferne gerückt hat.

Es gibt eine Reihe allgemeiner Faktoren, wie Preissteigerungen, Rezessionen oder Einflüsse der internationalen Finanzmärkte, die auch zukünftig die Entwicklung des Welthandels negativ beeinflussen können. Unabhängig davon werden ihm latent Gefahren durch Protektionismus drohen – trotz gegenläufiger Bemühungen der WTO und anderer Institutionen. Gerade machtvollen regionalen Wirtschafts- und Handelsblöcken, wie sie in Europa und weltweit entstanden sind oder noch entstehen, wird es weiterhin möglich bleiben, sich zur Wahrung ihrer spezifischen Interessen konventioneller Regulierungsinstrumente – Zölle, Mengenbeschränkungen, Exportsubventionen etc. – zu bedienen und damit gezielt auf Handelsströme einzuwirken. Beispiele dafür aus Vergangenheit und Gegenwart sind die protektionistische Agrarpolitik der Europäischen Gemeinschaft oder ihr Quotensystem bei Textilien oder die Einführung von Importquoten für japanische Autos oder europäische Röhren durch die USA. Mag ein solches Vorgehen etwa zur sozialen Abfederung schwieriger ökonomischer Anpassungsprozesse sinnvoll erscheinen, adäquate Reaktionen betroffener Handelspartner werden längerfristig nicht ausbleiben, so dass letztlich ein sich selbst verstärkender Protektionismus Raum greifen kann. Ein schrumpfender Welthandel und Wohlstandseinbußen wären die notwendigen Folgen. Für Deutschland könnte eine solche Entwicklung aufgrund der hohen Exportabhängigkeit des Landes erhebliche sozio-ökonomische Konsequenzen haben.

Literatur

Bellers, J., 1990: Außenwirtschaftspolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949 – 1989, Münster

Berg, H., 1999: Außenwirtschaftspolitik, in: Bender, D. und andere (Hrsg.), Vahlens Kompendium der Wirtschaftstheorie und Wirtschaftspolitik, Band 2, 7. Auflage, München, S. 544-591

Blessing, K., 1962: Das Problem der Geldwertstabilität, in: Währung zwischen Politik und Wirtschaft, Stuttgart, S. 159-178

Küsters, H.J., 1982: Die Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, Baden Baden

Stachelsky, F. v., 1978: Außenwirtschaftliche Bestimmungsfaktoren der staatlichen Forschungspolitik in der Bundesrepublik Deutschland, Berlin

Wörmann, C., 1982: Der Osthandel der Bundesrepublik Deutschland, Frankfurt/Main

Bánfalvi Mária, Szakács Ferenc, Fodor Katalin, Karcsics Éva

BESZÁMOLÓ EGY KÜLFÖLDI ÉRDEKELTSÉGŰ, VEGYES TULAJDONÚ SZERVEZETBEN VÉGZETT TRÉNINGRŐL *

1. Előzmények

Több pályázó közül 1999-ben mi kaptunk megbízást egy nagyon sikeres, külföldi székhelyű, multinacionális cég magyarországi vállalatánál – két naposra tervezett és az összes munkatársra kiterjedő – tréning megtartására.

A szoftverfejlesztéssel, valamint szervezetfejlesztési és befektetési tanácsadással foglalkozó cég néhány éve működött Magyarországon, és a tréning időpontjában gyors növekedési szakaszban volt.

A cég projektmenedzsere a menedzsment hatékonyságának (közelebbről a team-munka és az ügyfélkapcsolatok) fejlesztésére adott megbízást. Mivel a produktivitás mindkét esetben elsősorban a kommunikáció függvénye, ezért abban állapodtunk meg, hogy a tréninget a kommunikációs készségek többirányú fejlesztésére tervezzük, azt is figyelembe véve, hogy a csoportszellem kialakítására és az asszertivitás fejlesztésére is sor kerülhessen.

Ehhez a következő feltételek biztosítását kértük:

- A szervezetnél eltöltendő „megfigyelési munkanap” melynek célja a mindennapi munkamenet érzékelése, személyes benyomások megszerzése.
- A tárgyi feltételek megléte.
- Különböző, nyilvános adatok rendelkezésre bocsátása.
- Saját elővizsgálatok engedélyezése (értékpreferencia, paradigma, munkahelyi közérzet, csoportszerepek, szociometria).

Céljaink közelebbi meghatározása és a megfelelő módszerek kialakítása érdekében előzetes tájékoztató beszélgetéseken és helyszíni tanulmányok során *adatgyűjtést*, majd *elővizsgálatokat* végeztünk. A csoportkohézió, a tagság összetétele, a szervezet maga, a munkakörülmények stb. megismerése mellett vizsgálni kívántuk a hatékony team-munka legfontosabb összetevőit is (közös célokban való hit, a csoport iránti elkötelezettség, a csoport értékeinek, normáinak elfogadása, a kölcsönös bizalom, a döntések meg-

---

* Bánfalvi Mária: *Egy tréning fénytörései*, 2000, ÁVF, Kézirat című munka felhasználásával.

hozatalában való részvétel és egyetértés, az információ szabad áramlása, az érzések nyílt kifejezése, a konfliktusok megoldási módja, a panaszok jellege és gyakorisága, stb.)

2. Adatgyűjtés: a szervezet jellemzői

2.1. BELSŐ KÖRNYEZET

Új, tiszta, ízléses, kultúrált és csendes munkakörnyezettel találkoztunk. A falakon nyugtató hatású, e célból megrendelt idilli témájú, pasztellszínű vízfestmények, sok élő virág mindenütt. Arra is figyeltek, hogy a bútorok, a berendezések, a falak és a festmények színei harmonizáljanak egymással. A környezet és az atmoszféra gazdag, prosperáló vállalat benyomását keltette, amely igen sokat akar és tud nyújtani mind munkatársai, mind a cég ügyfelei számára.

2.2. MUNKAERŐRE VONATKOZÓ ADATOK

A cégnek akkor negyven munkatársa volt, amit fél éven belül a duplájára szándékoztak fejleszteni. A tréninget úgy rendelték meg, hogy azon minden munkatárs, a vezetőket is beleértve, részt vesz.

A legfontosabb statisztikai adatok – létszám, a nemek megoszlása, foglalkozás, iskolai végzettség, szakmai végzettség, életkor – a következő képet mutatták:

A szervezet munkatársainak átlagos életkora 25 és 40 év közötti. Magasan kvalifikált, kiemelkedő intellektuális színvonalú, sokoldalúan művelt emberek alkották a munkaerőt. Szakmai tudásuk kiegészült a cég szervezésében lezajlott korábbi tréningek tapasztalataival, de olyanok is voltak, akik előző munkahelyeik szervezésében vettek részt ilyen programokon.

Létszám 40 fő, akik közül 31 férfi és kilenc nő volt.

Életkori megoszlásuk:

21-25 év:	12 fő
26-30 év:	17 fő
31-35 év:	3 fő
36-40 év:	3 fő
41-45 év:	4 fő
46-50 év:	1 fő
Összesen:	40 fő (3 fő adatai hiányoztak)

Szakképzettségük szerint igen vegyes képet mutattak, de elsősorban felsőfokú műszaki végzettségű értelmiségieket foglalkoztattak:

Villamosmérnök	5 fő
Villamos üzemmérnök	1 fő
Villamosmérnök-vegyész	1 fő
Villamosmérnök-közgazdász	2 fő
Villamosmérnök-külker.- és üzemgazdász	1 fő
Villamos informatikus	2 fő
Villamosmérnök-programozó matematikus	2 fő
Informatikus mérnök	7 fő
Műszaki informatikus	3 fő
Okleveles gépészmérnök	1 fő
Általános iskolai tanító	1 fő
Titkárnő	1 fő
Közgazdász	4 fő
Számítástechnikai programozó	1 fő
Programtervező matematikus, informatika tanár	2 fő
Szervező informatikus mérnök	2 fő
Programtervező matematikus	5 fő
Matematikus	1 fő
Kertészmérnök	1 fő

3. Elővizsgálatok

3.1. ÉRTÉKPREFERENCIA

Egy 12 tételből álló, elsősorban szervezeti értéket tartalmazó listát alkalmaztunk, melynek elemeit önkitöltő módon rangsorba kell állítani. A feldolgozás során súlyozott pontszámok, illetőleg az említések gyakorisága adja meg a szervezet többsége által képviselt legfontosabb értékeket, valamint az elutasított, azaz legkevésbé preferált értékeket. (Marosi M. 1985)

3.1.1. Leginkább preferált értékek:

Fair, korrekt magatartás	(292 pont)
Emberközpontúság	(204 pont)
Profit, gazdaságosság	(142 pont)
Harmónia	(123 pont)

3.1.2. Elutasított értékek:

Szertartás, ceremóniák	(46 pont)
Az ország, a nemzet szolgálata	(45 pont)
Tisztelet, tekintély	(44 pont)
Ellenőrzés	(21 pont)

3.1.3. Értelmezés

Meglepő, hogy egy kifejezetten profitorientált szervezetnél maga a profittermelés, mint jellemző érték a „fair, korrekt magatartás” pontszámának alig a felét éri el. Ugyanakkor nem találtuk meglepőnek, hogy az „ország-nemzet” szolgálatát elutasítják, mivel a Cég külföldi érdekeltségű, multinacionális szervezet.

Az előnyben részesített értékek zöme, olyan általános, emberi viszonyokat kifejező, a munkahelyi légkört befolyásoló, az erkölccsel, társas kapcsolatokkal összefüggő érték, amely egy internacionális cég esetében a „modus vivendinek” valóban fontos tényezője. Mégis lehetségesnek tartottuk, hogy ez az értékrend nem feltétlenül (vagy nem csak) „tükörkép”, ami azt mutatja, hogy mi *van*, hanem talán „vágyképlet” is, ami azt fejezi ki, hogy minek *kellene lennie*.

3.2. SZEREPEK VIZSGÁLATA

3.2.1. A kérdőív

A Belbin-féle „Szerepfelmérő kérdőívet” alkalmaztuk (Meredith Belbin, 1998). A „Milyen csapattag vagyok?” témakörbe tartozó kérdésekre adott válaszok gyakorisága szerint minden válaszoló esetében kialakul a csoportszerepek rangsora. Így megállapítható, hogy a megkérdezett melyik csoportszerepet tartja magára leginkább (illetve legkevésbé) jellemzőnek.

3.2.1.1. Preferált szerepek

„Vállalat embere”	= 26%
„Formáló”	= 19%

3.2.1.2. Elutasított szerepek

„Befejező”	= 5%
„Kapcsolatépítő”	= 3%

3.2.2. Értelmezés

Mindkét preferált érték túlréprezentált, azaz a megkérdezettek között aránytalanul sok olyan személy van, aki kitűnő, vezető szakember ugyan, de nem hajlékony, és nincs érzéke a még be nem bizonyított ötletek iránt, illetve dinamikus, társaságkedvelő, de türelmetlen, provokatív. Az elutasított szerepek jelentős mértékben alulreprezentáltak, vagyis aránytalanul kevés olyan személyt találtunk, aki szereti végrehajtani mások utasításait, illetve akik szívesen és gyorsan alakítanak ki társas kapcsolatokat. Úgy tűnik fel tehát, hogy ezen a munkahelyen csupa önálló (sőt, „magának való”), vezető hajlandóságú szakember dolgozik együtt, akikből legfeljebb „kiválók csoportjai” (Belbin elnevezésével: „Apolló-csoportok”) állíthatók össze, de hatékony team-munkára képes, valóban jól működő munkacsoportok nem. Ez utóbbiak esetében ugyanis alapfeltétel a csoportszerepek egyensúlya. Az irodalom tanúsága szerint ez a sajátos „mi ők ellen” polarizáció a növekvő szervezetek gyakori problémája, ebből a szempontból tehát esetünk tipikusnak mondható. (Ichak Adizes, 1992)

Érthetővé teszi a helyzet kialakulását az a körülmény, hogy az eredetileg szakértőként működő munkatársaknak a fejlesztések után tanácsadási szerepet is el kellett volna látniuk, vagyis marketing szemléletet kellett volna érvényesíteniük munkájukban. Ezt többen úgy élték meg, hogy a vezetőség „ügynökösködést” erőltet rájuk, vagyis „funkcionális szerepzavar” keletkezett bennük. A munkacsoportokban ugyanakkor konfliktusokat eredményezett az, hogy a „csoportszerepek” kiegyenlítetlenek voltak, mivel a team kialakításánál rendszerint elsősorban a „csak” szakmai, vagy a szűkebb szakmai szempontok az irányadók. A „régiek” (többségükben alapító tagok) „hálátlansággal” vádolták az „újakat”, akik viszont „begyöpsödötteknek” titulálták őket, miközben szakmai hozzáértésük tekintetében kölcsönösen rivalizáltak egymással. Mivel egy szervezet életében mindenki funkcionális- és csoportszerepet egyaránt betölt, ezek a szerepzavarok a teljesítmény rovására mentek.

3.3. A PARADIGMÁK VIZSGÁLATA

Ez a tájékoztató arra vonatkozott, hogy mennyire képesek a szervezet tagjai a változásokra, miben látják a „lehetetlenségeket” és miben képesek kreatívan módosításra, paradigmaváltásra. Feltételeztük, hogy a változtatási „óhajokban” pozitív fejlesztési elképzelések nyilvánulnak meg, így az eredmények közvetlenül is hasznosíthatók lesznek a Cég számára.

Írásban kértünk anonim választ a következő kérdésre: *„Mi az, amit most lehetetlen megtenni, de, ha mégis megvalósítható lenne, alapvetően megváltoztatná a helyzetet?”*

3.3.1. A válaszok kategóriái:

3.3.1.1. Feladatjellegű, konkrét	71%
- egyéni, személyes	9%
- munkahelyi, szervezeti	62%

Példák:

„Sok elfecsérelt energia pozitív felhasználása, mert az embereknek saját magukkal vannak problémái”
 „Kihívó munka”
 „Másik projektjén dolgozni”
 „A profit jobb felhasználása”
 „Jó banki preferenciák”
 „Megváltoztatni a gazdasági irányt, a szervezeti felépítést, a dolgozókat”
 „A vezetési stílus megváltoztatása”
 „Emberibb vezetés, egységes normák”
 „A cégvezető leváltása, eltávolítása”
 „Szabadabb döntéshozatal”
 „Mindenkit kirúgni”
 „Szembetegség kiküszöbölése, megelőzése”

3.3.1.2. Külsők, kívülre helyezés	3%
-----------------------------------	----

Példák:

„Hazavinni a vállalatot”
 „Több éves kiküldetés Prágába”

3.3.1.3. Elvagyakozás, fantáziálás, „csoda”	5%
---	----

Példák:

„Egy nagy, egészen új munkába belefogni”
 „Kétszemélyes szobákban dolgozni”
 „A profitot nagyobb arányban szétosztani”
 „Más gazdasági irányra váltani”
 „A dolgozókat megváltoztatni”
 „A 4 napos munkahetet bevezetni”
 „A feladatokat határidőre nem elkészíteni”
 „A speciális tehetségeket jobban kihasználni”
 „Az értékelési rendszert megváltoztatni”
 „A dán, skandináv emberközpontúbb vezetési stílus alkalmazása”
 „Az egyenrangúság”
 „A vezetők és a munkatársak közötti szakadék megszüntetése”
 „Monarchia helyett demokrácia”

3.3.1.4. Általános, absztrakt, elvi, elvont	9%
---	----

3.3.1.5. Kitérők	12%
------------------	-----

3.3.2. Értelmezés

Értelmezve a válaszokat, megállapítható volt, hogy a *vezetést érintően* három fő téma rajzolódik ki: a *stílus*, a *döntési jogkörök*, és a *normák* kérdése. Figyelemre méltó, hogy a 41 fős feladatorientált szervezeti változtatásra utaló válaszból 21, (vagyis kb. 50%!) a *vezetési stílusra*, közelebbről a *vezető személyére* vonatkozott. A „paradigmák” elemzéséből kiderült, hogy a *változtatási javaslatok* elsősorban a *szervezeti kultúrára*, a *vezetésre és magára a vezetőre vonatkoztak*, azaz az *értékrend valójában „vágyképletként” is értelmezhető.*

3.4 A KÖZÉRZET FELMÉRÉSE

A közérzetükre vonatkozó két kérdés „egyeniesítette” ugyanezeket a témákat. A válaszokat szintén név nélkül kértük.

3.4.1. Az első kérdés:

„Kérjük, fejezze ki általános munkahelyi közérzetét százalékban.” (Mennyire jó?)

3.4.1.1. A kérdésre adott százalékszámok megoszlása a következő:

Az „átlagos közérzet” 63% volt.

A legalacsonyabb százaléérték 20%, a legmagasabb 99% volt.

20% és 50% közötti értékeket a válaszolók 39%-a adott,

51% és 99% közötti értéket 61% jelölt meg.

Egy fő azt válaszolta, hogy „végtelenül jó” a közérzete, egy fő pedig egyáltalán nem válaszolt a kérdésre.

3.4.1.2. Értelmezés

A többség közérzete *inkább jónak, mint rossznak volt mondható.* Ennek ellenére a második kérdésünkre szinte *mindenkinek volt a közérzetének javítását célzó javaslata.*

3.4.2. A második kérdés: „Mi az, ami javítana munkahelyi közérzetén?” (Problémák, javaslatok felsorolása tetszés szerinti számban.)

A válaszokat tartalmuk alapján különböző kategóriákba soroltuk. Alábbiakban mindegyikre idézünk néhányat:

3.4.2.1. A munkahelyre vonatkozó válaszok (15%)

„Biztos jövő (csőd nélkül)”

„Saját szoba”

„Kényelmesebb munkaeszközök”

„Padlófűtés megszüntetése”

„Ping-pong asztal”

„Dohányzósarok számítógéppel való felszerelése”

„Az I. emeleti (‘hodály’) megszüntetése”

3.4.2.2. A szervezésre vonatkozó válaszok (5%)

„Jobb munkaszervezés”

„Szervezettség”

„Munkaintenzitás csökkentése”

„Elég idő a feladatok elvégzésére”

3.4.2.3. A vezetésre vonatkozó válaszok (14%)

„Világosabb és nyíltabb vezetői döntések folyamata”

„Érdemi beleszólás, módosítási lehetőség a projektek vezetésébe”

„A cégvezetés emberekkel való törődése”

„Kevésbé kizsákmányoló jellegű, szabadabb légkör”

„Skandináv vezetési stílus”

„A döntési mechanizmusok megismertetése az (‘átlagos’) dolgozóval”

3.4.2.4. A szervezet kommunikációjára vonatkozó válaszok (14%)

- „Jobb belső kommunikáció, tökéletesebb, gördülékenyebb információáramlás”
- „Több információ a cég egészéről, például a középtávú átfogó tervekről, a projekt-tervekről, az üzleti stratégiáról”
- „Bővebb tájékoztatás a korábbi döntések jelenlegi állásáról”
- „Nagyobb nyilvánosság a céget érintő kérdésekről”

3.4.2.5. A szocializáció, „újraszocializáció” témát tartalmazó válaszok:

- „Legyenek közös programok, például foci, tenisz, sörözés”
- „Gyakoribb összejövetelek, olyan programok, amelyek során a dolgozók jobban megismerik egymást”
- „Több kisebb speciális rendezvény” (valaki ide sorolta a sportot és a kocsmát)
- „Az informális összejövetelek növelése”
- „Több együttlét, több beszélgetés, szorosabb kapcsolat a vezetők és a dolgozók között”

3.4.2.6. A cég egészével összefüggő témák (7%)

- „A hazai cég külföldi elismerése”
- „Láthatóbb célok hosszabb távon, a szervezet jövőjére vonatkozóan”
- „Ténylegesen tanácsadó cég legyen a szervezet”
- „Ha a cég az anya-cégcsoport szabványaihoz igazodna”
- „Nem tiszták a jövőbeni tervek”
- „A munkahelyi légkör javítása”
- „Túl sok a főnök”

3.4.2.7. Az egyéni munkatevékenységgel összefüggő témák (17%)

- „Értékesebb, intelligensebb izgalmasabb munka, tevékenység”
- „Mennyiségileg is több munka”
- „A munkajelleg változatossága, változékonysága”
- „Gyorsabb hardware”
- „Más tevékenységi kör, továbblépés a programozásból absztraktabb munkára, közelebb a tervezéshez, ügyfelekhez, üzleti élethez”
- „Az egyéni fejlődés lehetősége: korszerűbb ismeretek, gyorsabb és korszerűbb eszközökkel dolgozni”
- „A szakmai továbbfejlődés biztosítása, továbbképzés, tanulás lehetősége, a jelenlegi képességek kihasználása”
- „A munka egyhangúsága”

3.4.2.8. Az egyéni, egzisztenciális perspektíva (12%)

- „A honorárium megfelelő szintre emelése”
- „Béremelés, igazságos fizetésrendszer, reális jövedelmezés”
- „Hosszabb távon biztos saját jövő a cégen belül”
- „Tervezett karrier, látni lehessen a jövőt”
- „Lakáskölcsön lehetősége”

3.4.2.9. Nem válaszolt (4%)

3.4.3. Értelmezés

A *közérzetre* vonatkozó felmérésünk eredményei (bár a helyszíni megfigyelés alapján számítottunk arra, hogy a cég talán mégsem olyan idillikus, mint az a tárgyi munkakörülmények és a pusztán látvány alapján látszott) kissé megleptek bennünket. A helyzet súlyosabbnak bizonyult, mint gondoltuk.

A többszöri nosztalgikus utalás az elmúlt jobb időkre, s a skandináv vezetési stílus evokációja arra engedett következtetni, hogy (mint ahogy többen nyíltan és erőteljesen kifejezték) *a cég élén történt személyi változás okozta a legmarkánsabb problémát* a munkatársak egy jelentős hányadának. (A cég élére az év nyarának végén, vagyis kb. 4-4,5 hónappal azelőtt, új ügyvezető igazgató került, aki egy külföldi idősebb urat váltott fel a cég vezetésében. Az új igazgató magyar, és egy generációval fiatalabb, igen ambiciózus ember volt, aki magas szintű vezetői képzettséggel és nemzetközi tapasztalatokkal is rendelkezett. A vezetői tréningek vonatkozásában is igen képzett volt, az ő elmondása szerint nem volt olyan fajta tréning, amin ő nem vett volna részt, lett légyen az magyar vagy angol nyelvű, itthon vagy külföldön tartott tréning.)

Számunkra meglepő volt az ellentmondás a környezet, a munkakörülmények, és az e tényezőkre is vonatkozó közérzeti mutatók között. A cég vezetősége ugyanis nagyon sokat tett annak érdekében, hogy a munkatársak jól érezzék magukat. Ezek között olyan tényezők szerepeltek, mint a magyar fizetésekhez képest jóval magasabb jövedelmek, önálló lakásszerzési és autóvásárlási támogatás, modern, kényelmes munkakörnyezet és kiszolgálás, közös programok a családok és gyermekek számára, közös események szervezése, rendezvények, kirándulások, sport és szórakozás stb.

Ezek az adatok újabb kérdéseket vetettek fel:

Valójában mi is okozza a közérzeti zavarokat? Mi történt, milyen folyamatok zajlanak a felszín alatt? A munkatársak közül hányan, milyen arányban érintettek? Mit akarnak, és miért? Lehetséges, hogy valóban a vezető „egyszemélyi felelőssége” a kialakult helyzet? De, ha így van, akkor miért nem egységesek a dolgozók, miért „klikkesednek”, ahogy egyesek panaszozzák? Így van-e egyáltalán, milyen is valójában a szervezet informális szerkezete?

E kérdések megválaszolása érdekében a formális közösségi jellemzőkön túl meg kellett ismernünk az *informális* közösségi sajátosságokat, problémákat is. E célból szociometriai felmérést végeztünk.

3.5. SZOCIOMETRIA

A szociometriai vizsgálat (Mérei F., 1971) elvégzését azért tartottuk szükségesnek, hogy a munkatársak egymáshoz és vezetőikhez való viszonyát, a viszonyok szerkezetét, a közösség „rejtett hálózatát” lássuk és ez, mintegy érthetővé tegye számunkra – és megrendelőnk számára is – az eddig feltárt problémákat.

3.5.1. Módszer

A vizsgálat „klasszikus” kérdőívvel történt Minden válaszoló rendelkezésére bocsátottuk a munkatársak sorszámmal ellátott névsorát, amivel dolgozhattak. A kapott információkat természetesen bizalmasan kezeltük. A feldolgozás során a kérdőív válaszai alapján felvázoltuk a kapcsolatok anonim rendszerét, a munkahely társas szerkezetét tükröző szociogramot és összevetettük munkahelyi „topográfiai” viszonyakkal (vagyis azzal, ahogyan a munkahelyi térben egymáshoz viszonyítva dolgoztak, elhelyezkedtek).

A szociometriai kérdőív a következő kérdéseket tartalmazta (egy kérdésre maximum 4 nevet lehetett válaszolni):

1. Kik a legszimpatikusabbak Önnek?
2. Hosszabb (több napos) autós utazáson kikkel ülne szívesen egy autóban?
3. Magántermészetű problémájával kikhez fordulna legszívesebben segítségért?
3. Szakmai kérdésekben kikkel konzultálna legszívesebben?

3.5.2. Az eredmények értelmezése

A szociogram (vagyis a társas szerkezet) jól tükrözte a munkahely topográfiai szerkezetét, azaz szinte emeletenként és szobánként alakultak a kapcsolatok. Az emeletek között még kifejezett elszigetelődést is tapasztaltunk. Mivel az újonnan érkező munkatársakat a legritkább esetben ültetik be a már összeszokott, „régik” csoportokba, ez a szerkezet egyúttal a munkaviszony „koráról” is tájékoztat: a „régiek” és „újak” elkülönülését mutatja. Nagy volt a távolság a régi és új munkatársak között, ami a munkahelyi légkörre nyilvánvalóan kedvezőtlen hatással volt.

A „távolságnak” legproblematisabb aspektusát az a kép mutatta, amelyen a csak „privát” szimpátia-választásokon (1., 2., 3. kérdés) alapuló társas szerkezetet a „szakmai” (4. kérdésre adott) választások alapján megrajzolt szerkezettel vetettük össze. Kiderült ugyanis, hogy a „nagyok” kapnak ugyan „szakmai” választást, (vagyis elismerést), de szimpátia szavazat nélkül, vagyis *tisztelik, de nem szeretik* őket.

Voltak azonban érdekes kivételek is. Akadt olyan „régik”, jelentős szakteknitély, akik a kérdőív mind a 4 kérdésre sok szavazatot kaptak az „újaktól”, azaz *informális vezetőjükként* funkcionáltak.

Nem találtunk hasonló elkülönülést a férfiak és nők, vidékiek és pestiek, idősebbek és fiatalabbak társas kapcsolataiban.

4. Az adatgyűjtés és az elővizsgálatok tapasztalatainak összegzése

*Adatgyűjtésünk*ből megtudtuk, hogy a cég magasan képzett, ambiciózus, igényes, művelt és sokoldalú munkatársi kollektívából áll. Olyan, többségében pályájuk legelején tartó, vagy csak néhány éve dolgozó szakemberek, akik nemcsak hajlandóak, de akarnak is keményen dolgozni, aminek fejében megfelelő ellenszolgáltatásokat várnak el a cégtől. *Értékválasztásaik* a jelenlegi feltörekvő értelmiségi réteg értékeit tükrözték. Elutasították a hagyományosabb, konzervatívabbnak minősíthető értékeket, mint a szertartásosság, a tekintélytisztelet, és az autoritatív magatartás. Legfontosabb volt számukra a fair, korrekt magatartás, és az emberközpontúság. A *paradigmákból* kiderült, hogy léteztek olyan belső feszültségek és ellentmondások, amelyek megzavarták a harmónia iránti vágyaik kielégítését. Frustrációt okozott az első helyen szereplő fair és korrekt magatartás iránti igényük kielégíthetlensége, az emberközpontú vezetés koncepciójának gyakorlati hiányosságai, és a profintak mint értékkepző elemnek szerintük nem kielégítő elosztása. Különbségek voltak tehát a cég munkatársai számára elsődleges értékek és a vezetés mindennapi gyakorlata, a tapasztalatok között. A *közérzeti* felmérés konkrétan is megfogalmazta a feszültségek okait, vagyis kiderült belőle, hogy a munkatársak nagyobbik hányada nagyon elégedetlen volt a vezetéssel. Az elégedetlenség elindított egy folyamatot, amely átrendezte az erőviszonyokat a formális és informális befolyásolás hálózatában, és megváltoztatta a csoportviszonyokat is. Ez a helyzet újabb feszültségeket teremtett, mert felborult a szervezeti egyensúly, a vezetés elveszítette befolyását, tekintélyét, s a cég közvéleményének irányítása informális vezetők kezébe került. A vezető nem találta meg az ellenszert az ellenállás és az ellentmondások megszüntetéséhez. Magatartása inkább az ellentétek kiéleződéséhez, rossz hangulathoz, rivalizáláshoz, megosztottsághoz vezetett. *Aszociometria* igazolta egy centrum létezését, amely nem esett egybe a hivatalos szervezeti hierarchiával. Ennek a centrumnak igen nagy hatása volt általában a cég munkatársaira, különösen a legfiatalabb, legambiciózusabb, az előmeneteli lehetőségekkel elégedetlen, feltörekvő munkatársakra. Ugyanakkor a centrum tagjai a cég tekintélyes szakemberei voltak, akiket külföldi kollégáik is sokra becsültek. A cég vezetését ebben a helyzetben azonban segítette az a tény, hogy a centrum központi embere, az informális vezér olyan személyiség volt, akit szakmai és emberi szempontból mindenki, a vezetés is, elfogadott, és aki, a vezetés nagy szerencséjére, hőlességgel, türelmessel, jó kommunikációs képességekkel rendelkezett, s ennek következtében bizonyos közvetítő szerepet is be tudott tölteni a vezetés és a munkatársak között. A vezetés érezte a több oldalról ránehezedő nyomást, és tudatában volt az elégedetlenségnek, de a kialakult helyzet okainak megállapításában, a jelek interpretálásában, a megfelelő válaszok kimunkálásában nem volt sikeres. (Mint utólag kiderült, két-három ember „aknamunkájaként” értelmezték a helyzetet.) Helyesen mérte fel azonban a kialakult helyzet káros következményeit, vagyis a team-munkában és a szervezeti kommunikációban beállt zavart, tehát a tréning céljaként megadott szempontjai szakmailag korrektek voltak. A kommunikáció és a team-munka fejlesztése valóban elengedhetetlen feltétele volt annak, hogy a Cég képes legyen teljesítményét növelni.

5. A tréning koncepciója és programja

5.1. KONCEPCIÓ

Közös munkánkat az előzetes tájékozódásunk során nyert fontosabb (anonim) információknak, mint „induló-értéknek” a visszajelentésével kívántuk kezdeni. Tájékoztatni kívántuk a tréningen résztvevőket mindarról, amit megtudtunk róluk, és lehetőséget akartunk nyújtani arra, hogy ezzel kapcsolatos véleményüket megbeszélhessék. Úgy véltük, csak akkor van esély a komoly, eredményes közös munkára, ha a diagnózist elfogadják, és vállalják a terápiához szükséges erőfeszítéseket.

A tervezéshez végül is két tényezőt kellett figyelembe vennünk: a cég célkitűzéseit, és a felmérések eredményeit. Nem foglalkozhattunk tehát „direktben” a vezetés és a szervezés témaköreivel. Az ezzel kapcsolatos problémák megkerülése azonban azt jelentette volna, hogy a helyes diagnózis ellenére nem alkalmazzuk a megfelelő terápiát. Ezért olyan megoldást kellett keresnünk, amely áttételesen, közvetve, de mégis lehetőséget ad az ezzel kapcsolatos feszültségek kanalizálására.

5.1.1. Tartalom

A tréningnek olyan ismereteket kellett nyújtania, és olyan készségeket kellett gyakoroltatnia, melyek segítenek abban, hogy a cégen belüli helyzetet külső beavatkozás nélkül, saját maguk képesek legyenek

jól kezelni. Mivel a dolgozók (műszaki) ismeretanyagába csak az általános tájékozottság szintjén tartozott bele néhány olyan magatartástudományi, csoportdinamikai, szervezetelméleti, stb. fogalom, amelyekre pedig feltétlenül szükségük volt az elővizsgálatok eredményeinek megértéséhez és a tréningben való értő, eredményes részvételhez, a megfelelő tudományos alapismeretek elmagyarázása prioritást kapott.

5.1.2. Módszer

Arra törekedtünk, hogy a résztvevőknek lehetőséget adjunk az állandó aktív, kreatív, nyílt és őszinte, érzelmileg is involválódott, feszültség-redukciót lehetővé tevő részvételre. A tréning módszerét mindezek alapján főként az *érzelmek ventillálását* és a *szabad interakciókat* elősegítő, fejlesztő gyakorlatok, helyzetek alkották.

Módosította tervünket az a körülmény, hogy a második napi program kialakításánál figyelembe kellett vennünk a foglalkozások egyes időszakában résztvevő *családtagokat*, és a cég kérését, hogy éppen ezért a program ne csak színvonalas, hanem *szórakoztató* is legyen. *Tartalmilag* ennek úgy kívántunk megfelelni, hogy programunkban a *cég pozitív imázsát* erősítő információkat kihangsúlyoztuk, abban a reményben, hogy a családtagok így könnyebben azonosulnak a céggel, komfortérzetük növekszik, így stabil pszichológiai háttérként erősítik partnerük Cég iránti lojalitását, szolidaritását.

Módszertanilag a második napon ezért a *játékosság* és a *humor* került előtérbe az előző napi versenyszellem és teljesítményorientáltság helyett.

A végül is kialakított tréning-tervet írásban (magyar és angol nyelven) prezentáltuk a szervezet vezetőségének, akik azt megbeszélés után jóváhagyták. A Cég egy hét napos programot tervezett (helyszíne külföldön, egy látnivalókban rendkívül gazdag mediterrán város szállodájában volt), amely a mi két napos tréningünkön kívül magában foglalta a belső hivatalos eseményeket, a kulturális és szórakoztató programokat is.

A tréninget „forgószínpad”-szerűen terveztük lebonyolítani, úgy, hogy a véletlenszerű kiválasztással (random – módon kialakított (kb. egyenlő létszámú) négy csoport mindegyike minden programban részt vegyen. Az egyes program-részek helyszíne és vezetője állandó volt. A napi programokat követően esti megbeszéléseket terveztünk.

5.2. PROGRAM

A két teljes napot igénybevevő tréning (négy félnapos) tematikája a következő volt (az egyes programrészeket szimbolikus fantázianevekkel neveztük el).

5.2.1. „Körhinta”

Egyéni és csoportos kommunikációs technikák gyakorlása, amely magában foglalta a csoporton belüli és az ügyféllel való kommunikációt. A gyakorlatok előtt bevezető előadás a társas hatás és befolyásolás, a közvetlen emberi kommunikáció természetéről, jelenségeiről és a gyakori hibák okairól.

Gyakorlatok

5.2.1.1. *„Instruált rajz”*. A verbális befolyásolás hatékonyságának és másokra gyakorolt hatásának demonstrációja (csak a pár egyik tagja látja azt az ábrát, amit az ő kizárólag szóbeli instrukciói alapján a neki háttal ülő másoknak le kell rajzolni). Annak beláttatása, hogy az „eléglegesnek” vélt információ a másik félnek kevés lehet ahhoz, hogy úgy viselkedjék, ahogy mi elvárjuk tőle. Vagyis, ha valaki nem ért bennünket, akkor nem jól kommunikáltunk.

5.2.1.2. *„Találkozás”*. A nem-verbális kommunikáció (gesztus, érintés, stb.) hatékonyságának és másokra gyakorolt hatásának demonstrációja (a körbe sétáló csoporttagok valamelyik kiválasztott társukat szavak nélküli kommunikációval arra invitálják, hogy kettesben hagyják el a kört). Az „aktív” és „passzív” fél a játék után a többiek előtt beszél meg „együttes élményeiket”: szándékaikat, érzéseiket.

5.2.1.3. *„Apróbirdetés”*. Annak beláttatása, hogy a mások számára fogalmazott, szándékolt „üzeneteknek” a közölni kívánt tartalom mellett mindig vannak nem tudatos „gyökerei”, nem szándékolt („metakommunikatív”, „konnotatív”) jelentései is, és a „fogadó” fél gyakran erre a „rejtett üzenetre”, az

„üzenetküldő” számára váratlan, meglepő módon reagál. Ez a jelenség az egyik leggyakoribb oka a „félreértéseknek”, „szubjektív reakcióknak”, „sértődéseknek”, a még legpontosabban fogalmazott „legobjektívabb” közlések esetén is. (A „játék”: a csoporttagok bármilyen tartalmú, jelíges apróhirdetést adnak fel írásban, amelyekre – ugyancsak jelígesen – ki-ki, tetszése szerinti válaszlevelet ad. Az apróhirdetéseket feladó és arra válaszoló pszichodramatikus játékok keretében beszélnek meg a „szándékolt” és „nemszándékolt” kommunikációs jelenségeket, érzéseiket).

5.2.1.4. „*Ügyfél*”. Annak beláttatása, hogy a sikeres üzletkötés kulcsfontosságú tényezője a jó kapcsolat az üzletkötő és az ügyfél között (Patrick Forsyth és Marek Gitlin, é.n.). Szociodramatikus (helyzet-) játékok során a különböző ügyfél-típusokra (domináns, szubmisszív, barátságos, ellenséges) jellemző viselkedések felismerése és a velük való eredményes bánásmód gyakorlása.

5.2.2. „Hungaroring”

Csoporton belüli és csoportok közötti kooperáció fejlesztése, játékos versengés, csoportteljesítmények közös plénumon történő elbírálása alapján.

Gyakorlatok

5.2.2.1. „*Hogy beszélsz?*”. A mindennapi élethelyzetekben szokásos és a frusztrációs helyzetekben alkalmazott „szokatlan” kommunikációs stílus egyéni különbségeinek összehasonlító elemzése kérdőíves felmérés (Rudas János, 1990) és frusztrációs helyzetek pszichodramatikus megjelenítése révén. A játékokban rivalizációs, akadályoztatásos és vád-helyzetekben kellett helyzetmegoldó viselkedést tanúsítaniuk. Verbális és nem verbális kommunikációikat elemezve meg lehetett állapítani, hogy a „játékos” a „közönségre” milyen benyomást tesz: agresszív, toleráns, önkritikus, kezdeményező, utasító, szorongó-tehetetlen stb. – nek látják-e a szereplőt.

5.2.2.2. „*Egy kiállítás képei...*” Minden csoport készít egy, a rendelkezésükre bocsátott képslapokból tetszés szerint kivágott részekből összeállított montázs-képet. Az instrukcióban elhangzott, hogy mindenki igyekezzék a saját ízlése, gondolatvilága szerint, eredeti ötletekkel részt venni a közös képalkotásban. A képeknek közösen kitalált címet adtak. A „plenáris” megbeszélés során az alkotócsoportok egy-egy kijelölt képviselője „tárlatvezetőként” bemutatja saját alkotásukat, majd a „közönség” szavazata alapján dőlt el a „versenyművek” helyezése. Az alkotó munka során mód nyílt a kooperáció, a rivalizáció és más csoportjelenségek megfigyelésére, megbeszélésére. A képek elemzése során pedig feltárultak az egyénekre jellemző magatartási, gondolkodási, alkotói stílusok, valamint olyan (jórészt nem tudatos) pszichikus jellemzőik, mint vágyképek, konfliktusok, attitűdök stb.

5.2.3 „Csatazaj”

A csoportok azt a feladatot kapták, hogy „zeneszerzőkként” alkossanak egy zeneszámot, amit előadó művészekként adjanak elő az esti plenáris hangversenyen. Hangszerként – valódi hangszereket kivéve – bármilyen eszközt, tárgyat használhattak és dallamkészletüknek is eredetinek kellett lennie. Énekhang megengedett volt, de csak szöveg nélkül. Ennek az igen kreatív tevékenységnek minden fázisa, de különösen a kész mű hangversenyszerű bemutatása igen feszültségcsökkentő, katartikus és érzelmi közösséget teremtő hatású volt.

5.2.4. „Cégesmesék”

Az egyének és csoportok szakmai identitásának, Cég iránti lojalitásának, elkötelezettségének kialakítása és fejlesztése, a Cég imázsának megelevenítése, a tradíciók és „közös gondolkodás” gazdagítása, a „mítosz” kialakítása saját maguk kreálta Cég-mesékkel és ezek dramatikus megjelenítésével.

6. Összefoglalás

A „Cég” a közelmúltban jelentős szervezeti átalakuláson ment át: nagyarányú létszámfejlesztés történt és új vezetőt neveztek ki. A tréning időpontjában a „régiek” szoros kohéziót alkotó csoportja és az újak laza szerkezetű halmaza között nem alakult ki sem kielégítő kommunikáció, sem a szükséges mértékű kooperáció. Nehezítette a helyzetet, hogy az új vezető (a régebbi demokratikustól eltérő) autokratikus stílust igyekezett meghonosítani, így az információk szabad áramlására, az érzelmek szabad nyilvánítására nem kerülhetett sor, a hatékony team-munka nem alakulhatott ki. Tréningünket – hatásfelmérő kérdőívünk tanúsága szerint – (a vezető kivételével) minden résztvevő kedvezően értékelte.

Irodalom

Ichak Adizes: Vállalatok életciklusai, 1992, HVG Rt. Budapest

Marosi Miklós: Japán vállalatok vezetése és szervezése, 1985, KJK, Budapest

Meredith Belbin: A team, avagy az együttműködő csoport, 1998, SHL Hungary Kft., Budapest

Mérei Ferenc: Közösségek rejtett hálózata, 1971, KJK, Budapest.

Patrick Forsyth és Marek Gitlin: 20 gyakorlat az értékesítés hatékonyságának növeléséhez, é.n., Human Telex Kft, Budapest.

Rudas János: Delfi örökösei, 1990, Kairosz Kiadó, Budapest.

Gáspár Bencéné Vér Katalin – Orbán Anna

AZ INFORMATIKA TANTÁRGY OKTATÁSI STRUKTÚRÁJA ÉS A TÁVOKTATÁS HELYZETE AZ ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLÁN*

Az Általános Vállalkozási Főiskola a magyar felsőoktatás egyik legfiatalabb intézménye. Az oktatás az 1996/97-es tanévben indult meg két képzési formában, nappali és levelező tagozaton. Az 1998/99-es tanévtől, tehát mindössze két éve, távoktatás is folyik a főiskolán.

Az informatika oktatása az Általános Vállalkozási Főiskolán

Az Informatika tantárgy oktatásának általános célja: olyan gazdasági szakemberek képzése, akik rendelkeznek a modern információ-technológiai alapismeretekkel, és képesek ezen ismeretek felhasználására. A képzés előterében az általános érvényű ismeretek állnak, és nem az egyes szoftvertermékek. Az informatika oktatás eredményeként a hallgatóknak képeseknek kell lenniük az integrált rendszerek kategóriáiban gondolkodni, más szakterületek szakembereivel kommunikálni, közös feladatok megvalósításában részt venni, valamint az információ-technológiát üzemi és üzemen kívüli gyakorlatban célirányosan felhasználni.

A képzés céljait figyelembe véve olyan oktatási anyagot alakítottunk ki, amely számos vonatkozásában újnak tekinthető. A képzés során az informatika széles területét kívántuk lefedni. Arra törekedtünk, hogy az informatikai és a felhasználói ismereteket minél gyorsabban és hatékonyabban, – már a képzés korai szakaszában –, megtanulhassák a hallgatók. Ezzel célunk egyrészt az, hogy ezekre az ismeretekre a többi tantárgy építhessen, másrészt, hogy a hallgatók már tanulmányaik kezdetétől támaszkodhassanak egy jól ismert technikai háttérre. Nagy figyelmet fordítunk arra, hogy az oktatási anyag mindig kellően modern legyen. Ennek megfelelően az alapismereteket tartalmazó tananyagban belül a szokásosnál nagyobb súlyt kapott a számítógépes hálózatoknak (ezen belül kiemelten az Internetnek), az adatbázisok kialakításának, valamint a szoftverképzés módszertanának (ezen belül az objektumorientált programozásnak) a bemutatása. A tantárgy oktatásának harmadik félévében a hallgatók az integrált vállalati információrendszerek felépítésével és működésével ismerkedhetnek meg.

---

* *Kivonat a Magyar Informatikusok 2. Világtalálkozóján Budapest, Gábor Dénes Főiskola, 2000. június 5-8. elbangozott előadásból.*

A tananyagok elsajátítását tankönyvsorozat segíti. A tankönyvek felépítése, példaanyaga segíti az önálló feldolgozást, a távoktatást.

A jelenlegi oktatási struktúrában az Informatika tantárgyat 3 félévben oktatjuk, melyet az első szemeszterben a nappali és levelező tagozaton egy fakultatívan választható előkészítő kurzus előz meg.

A tantárgy oktatási ütemezése:

Előkészítő 1. félév

Informatika I. 2. félév

– Óraszám: 24 óra elmélet + 24 óra gyakorlat

Informatika II. 3. félév

– Óraszám: 24 óra elmélet + 24 óra gyakorlat

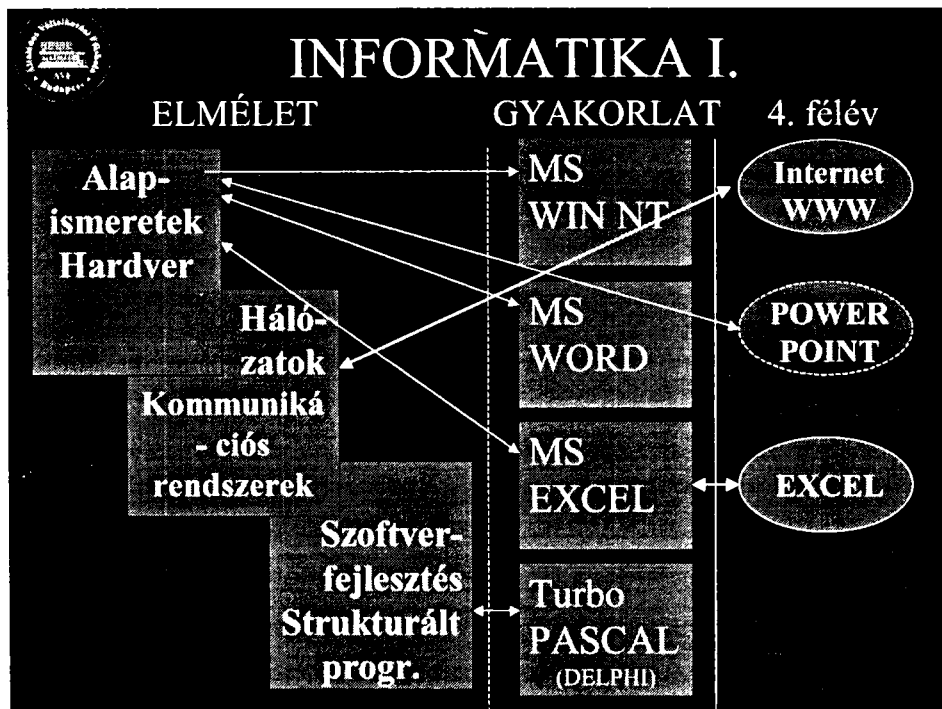
Informatika III. 4. félév (2000/2001 tanévtől az 5. félév)

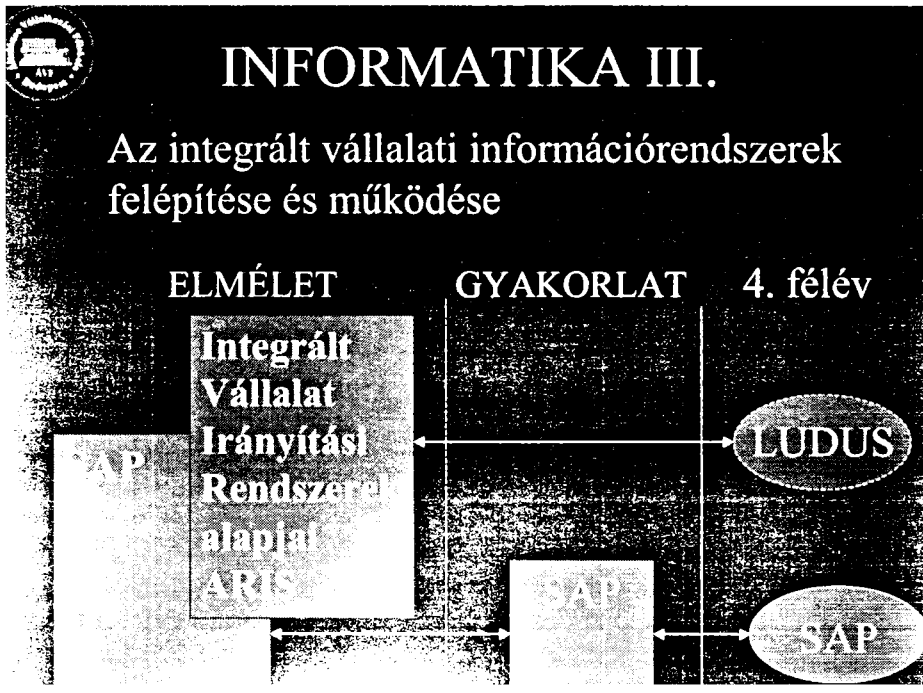
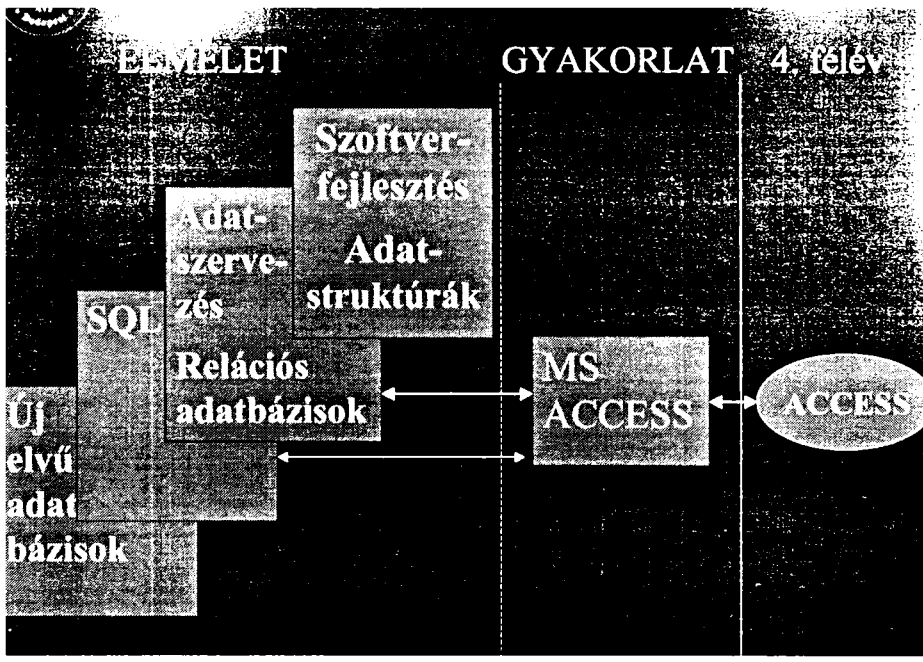
– Óraszám: 12 óra elmélet + 12 óra gyakorlat

A tantárgy szerkezete, amelyet a következő ábra is szemléltet, az alábbi fő területeket fedi le:

- Általános számítástechnikai alapismeretek.
- Programozási alapismeretek.
- Adatszerkezetek, adatbázis létrehozásának módszertani alapismeretei.
- Integrált vállalati információrendszerek alapjai.
- Gyakorlati számítógép-kezelési ismeretek.
- Szabadon választható tárgyak, amelyek részben előkészítő kurzusokat jelentenek olyan hallgatók számára, akik informatikát még nem, vagy alig tanultak, részben felsőbb évben vállalati döntési játékot (LUDUS) vagy további informatikai, programozási ismeretek megszerzését teszik lehetővé.

Az Általános Vállalkozási Főiskolán a hallgatók az 1999/2000. tanévig kizárólag vállalkozásszervezési szakon tanultak. Végzettségük megkívánja, hogy magas szinten sajátítsák el nem csak a gazdasági életben szükséges informatikai alapismereteket, hanem a vállalkozások, különösen a közép- és kisvállalkozások információs rendszer-szervezésére vonatkozó ismereteket is. Ezt a célt szolgálja az Informatika III. tantárgy keretében oktatott „*Integrált vállalati információs rendszerek elméleti és gyakorlati alapjai*” témakör.

Az Általános Vállalkozási Főiskola Informatika III. tantárgyainak struktúrája

Az Informatika III. tantárgy általános célja: átfogó informatikai, számítástechnikai ismereteket nyújtani a vállalati komplex, integrált információs rendszerek tervezéséről, felépítéséről, működéséről, bevezetéséről és működtetéséről. A tantárgy tematikájának összeállítása során feltételeztük, hogy a hallgatók rendelkeznek az alapvető gazdasági informatikai és vállalat-gazdaságtani ismeretekkel, s motiváltak érzik magukat ezen ismeretek gyakorlati hasznosításának kiszélesítésére. Korábban az oktatás során demonstrációs rendszerként a BaaN IV-t, az 1999/2000 tanévtől pedig az SAP R/3 rendszert használtuk. A gyakorlatok szervesen illeszkednek az elméleti képzéshez.

Informatika III. gyakorlatok tematikája:

- bejelentkezés az SAP R/3 rendszerbe
- az SAP R/3 menüszerkezete
- a rendszerbeli navigálás módjai
- a vállalati folyamatmodell megtekintése
- az SAP R/3 moduljai
- adatkezelés a rendszerben (adatbeviteli képernyők)
- kimutatások (riportok) készítése
- esettanulmány (Az SAP R/3 IDES tutorial segítségével)

Távoktatás az Általános Vállalkozási Főiskolán

Az 1998/99-es tanévben elindított távoktatásos képzési forma mindössze két éves múlttal rendelkezik, ezért főként az elképzeléseinket, kísérleteinket, útkeresésünket szeretnénk bemutatni ezen oktatási formával kapcsolatosan.

Az Informatika tantárgy struktúrája a távoktatási tagozaton a nappali és a levelező tagozathoz hasonló, de az oktatási félévekben és a tantárgy óraszámában eltér. A távoktatási tagozaton az informatika tantárgyat – a kreditrendszerhez hasonló módon – különböző félévekben vehetik fel a hallgatók, természetesen a tantárgyi struktúra elemeinek egymásra épülését figyelembe véve. A gyakorlatban a hallgatók többsége már az első évfolyam első félévében felveszi az Informatika I-et, de ha kimaradt, vagy nem sikerült a tantárgy előírt követelményeit teljesíteni, akkor a következő félévben újra lehetőség nyílik a tantárgy felvételére. Azok pedig, akik sikeresen elsajátították az Informatika I-et, felvehetik az Informatika II-t. Mivel így az évfolyam hallgatói eltérő módon haladhatnak, az oktatás megszervezése bonyolultabb.

Az Informatika tantárgy elsajátítását a távoktatási tagozaton

- egy tankönyvsorozat,
- a félév során megoldandó házi feladatok,
- előadások (mentori konzultáció),
- és gyakorlatok

segítik.

A tankönyvsorozat úgy készült, hogy figyelembe vettük a távoktatás sajátosságait. A tananyag tartalmazza az elméleti ismeretek mellett a szemléltető példákat, bőséges ábraanyaggal, majd ellenőrző kérdéseket és feladatokat az önellenőrzéshez. A félév során megoldandó két házi feladat is jól használható a felkészültségi szint ellenőrzéséhez. A házi feladat beadásakor a hallgatók megkapják a feladatok megoldását, amivel összehasonlíthatják saját munkájuk eredményét.

A tantárgy oktatását félévenként 12 óra előadás (mentori konzultáció) segíti, ami arra szolgál, hogy a tanár segítse a anyag feldolgozását, egyben lehetőséget nyújt a hallgatóknak, hogy kérdéseikre választ kapjanak.

Mivel az Informatika tantárgy erősen számítógép- és szoftver függő, ezért a hallgatók számára gyakorlatokon biztosítunk géphasználatot. Ezek a gyakorlatok elsősorban azon hallgatók számára fontosak, akik nem rendelkeznek számítógép-hozzáféréssel, de a gyakorlatok azért is népszerűek, mert tanári segítséget biztosítanak a feladatok megoldásához. Egy éves távoktatási tapasztalat után úgy gondoltuk, hogy az oktatást további eszközökkel segítjük, átdolgozzuk Internetre.

A kísérletben részt vettek:

- a német Hageni Egyetem,
- a Budapesti Távtanulási Központ (Halász Gábor)
- a KFKI RMKI (dr. Giese Piroska)
- és az Általános Vállalkozási Főiskola (dr. Orbán Anna).

Az 1999/2000-es tanév 2. félévének megkezdésekor felmérést végeztünk a kísérletben részt vevő hallgatói körben az Internet- és az e-mail hozzáférésről.

A következő adatokhoz jutottunk:

Csak internet hozzáféréssel rendelkezik:	6 fő
Csak e-mail hozzáféréssel rendelkezik:	12 fő
Mindkettővel rendelkezik:	44 fő
Egyikkel sem rendelkezik:	43 fő

Kérdéseinkre 105 fő válaszolt. A félév elkezdése után még kb. 20 fő jelezte, hogy rendelkezik internet és e-mail elérhetőséggel, így a kb. 180 fős évfolyam harmadát tudtuk bevonni kísérletünkbe.

Az átdolgozás eredményeként a tananyag az interneten a következő formákban érhető el:

- HTML formátumban,
- PDF formátumban,
- PowerPoint bemutatóként,
- letölthetően a példaanyagok, a házi feladatok és megoldásuk.

A tananyagnak egy részét HTML formátumban készítettük el, mert ez volt a leg-munkaigényesebb forma, viszont a hallgatók számára a leglátványosabb és legkönnyebben kezelhető forma is. Mivel a tananyagok Word formátumban már rendelkezésre álltak, az Adobe Acrobat programja segítségével viszonylag könnyen tudtuk a tananyagot PDF formátumra konvertálni. Ennek a módszernek az az előnye, hogy a Word programban használt kiemelések és hivatkozások könyvjelzőként hasznosíthatók, és a tananyag olvasásához, nyomtatásához szükséges Acrobat Reader program mindenki számára elérhető.

A tananyagban szereplő példaanyagokat (Word dokumentumok, Excel munkafüzetek, Access adatbázisok, Pascal programok) eddig a főiskolán a gyakorlatok folyamán másolhatták le a hallgatók, de most lehetőség nyílik arra, hogy közvetlenül az Internetről töltsék le ezeket a fájlokat a hallgatók. A házi feladatokat szokásos módon papíron kapják meg a hallgatók, de most már lehetőség van arra, hogy Word formátumban letöltsék a feladatokat, majd a megoldást a szövegszerkesztővel beírva, elektronikus levél formájában küldjék vissza. A hallgatók kérésére a főiskola WEB honlapjára (www.villanyi.avf.hu) is feltettük egy-egy előadás anyagát, illetve a hallgatók számára fontos információs listákat. Mivel ezt a Web oldalt bárki elérheti, csak korlátozottan használjuk ezt a lehetőséget.

Tapasztalataink a kísérleti félévvel kapcsolatosan kedvezőek. A hallgatók közül sokan látogatták az Internetes oldalakat, használták fel az elektronikus levelezés eszközeit információ kérésére, problémák jelzésére. Sajnos, a házi feladat beadásával kapcsolatosan még a hagyományos, papíros forma dominált.

Továbblépésként tervezzük, hogy mivel a hallgatóknak csak mintegy harmada rendelkezik internet és e-mail hozzáféréssel, de többségük számára elérhető számítógép, ezért a következő időszakban CD lemezen is rendelkezésre bocsátjuk tananyagainkat.

G. Márkus György

A POLITIKAI TÖRÉSVONALAK TIPOLOGIÁJA

MAGYARORSZÁGON NEMZETKÖZI ÖSSZEHAISONLÍTÁSBAN*

Célunk annak kutatása volt, hogy léteznek-e Magyarországos és a posztkommunista közép-kelet-európai országokban tartós, *a társadalmi konfliktusokkal adekvát, a politikai rendszert és a pártversenyt strukturáló politikai törésvonalak* ('cleavages'). Ez a kutatás több alapvető jelentőségű kérdés megválaszolásához visz közelebb.

1. Elméleti síkon feltárhatjuk, milyen elvekre vezethető vissza a pártok kialakulása, a versengő többpártrendszer működése; milyen tényezők magyarázzák a választói magatartást, a politikai szembenállásokat, azok tétjét, a szövetségeket és a politikai küzdelmek hevességének mértékét. Kizárja vagy kiegészíti egymást a politikai szereplők autonómiájának elve és a politikai mozgástér társadalmi-történelmi lehatároltságának tézise? *Foglyai vagy alakítói-e a magyar pártok és a politikusok a törésvonalaknak és a struktúráknak?* Milyen alternatívája lehetséges a törésvonalak által dominált – választók és a pártok közötti – kapcsolatoknak? *Helyettesítheti-e a karizma vagy a klientelizmus a törésvonalak szerepét?*

2. A politikai gyakorlat szempontjából a törésvonalak léte vagy hiánya, jellege és szerkezete egyrészt a rendszer stabilitásának, másrészt a demokrácia és a reprezentativitás minőségének szignifikáns magyarázó tényezője. A nyugati demokrácia elképzelhetetlen többpártrendszer nélkül, a pártok viszonylagos ereje, a többpárti demokrácia értelme (raison d'être-je) annak függvénye, mennyire kötődnek a pártok a társadalmi struktúrában, a gazdaságban és a kultúrában, illetve a történelemben és a nemzetközi viszonyokban gyökerező törésvonalakhoz. Mennyire határozzák meg a nemzeti és a regionális történelmi fejlődés mély és tartós törésvonalai az 1989 utáni politikai folyamatokat? Milyen hatást gyakorolnak a politika problémafelismerő és -megoldó kompetenciájára a domináns politikai törésvonalak?

3. Magyarország európai integrációjának szempontjából is kiemelkedő fontossága van a magyar és a többi nyugat-, közép- és kelet-európai pártrendszerek törésvonalak szerinti összehasonlításának. Ettől elválaszthatatlan az a kérdés is, milyen összefüggésrendszer mutatható ki a magyar politikát és pártrendszert strukturáló törésvonalak valamint a globalizáció és az információs társadalom tendenciái és kihívásai között.

---

* A T 025653 számon támogatott 1998 és 2000 között végzett egyéni OTKA-kutatás eredményeinek összefoglalása

A politikai aktorok autonómiája és/vagy determináltsága

A kutatás során beleütköztünk abba az ellentmondásba, amely egyfelől a törésvonal fogalmának lényegi, sőt központi szerepét tételezi, másfelől a kategória tudományos definíciójának lényegesen eltérő megközelítései között áll fenn. Három – Magyarország és Közép-Kelet-Európa vonatkozásában is említett és alkalmazott – felfogásra utalunk.

1. Sartori szerint a politikai mezőt az *autonóm aktorok* tagolják, s a politikai szereplők mozgásterének *determináltságát* tételező törésvonalak koncepciója nem más, mint *szociológiai babona*. A posztkommunista országokra ezt a fajta megközelítést, mint a *tabula rasa* hipotézist P. Mair fejtette ki: „Ami az új pártrendszerek kapcsán talán a legfeltűnőbb, az a rendszerjelleg hiánya..., ami feltehetően döntő szerepet játszik a választói instabilitás elősegítésében és megkönnyebbítésében. Legalábbis az világos, hogy egy gyenge törésvonal-szerkezet, egy bizonytalan és illékony intézményes környezet valamint a nagyon nyitott, előre jelezhető versenystruktúra kombinációja nem járulhat nagyon hozzá a gyors konszolidáció perspektívájához.” (Mair 1997: 192) A politikai vállalkozók „kakofóniájával”, a civilizációs inkompetenciával is érvelő megítélés sok elemében igaz lehet néhány perifériális és elmaradott, a nyugati kapcsolatoktól elszigetelődő keleti országra, de általános érvényét mind tudományos, mind politikai körökben cáfolják. Ugyanakkor sok helyen elterjedt (Magyarországon a politológiában s még inkább a politikai zurnalisztikában) a politikai folyamatok irányát a szereplők szándékaiból, pszichológiai tulajdonságaiból, véletlenekből magyarázó megközelítés.

2. A P. Mair-féle „káoszelmélet” ellentéte az európai történelem hosszú távú determinációit – ahogy ezt a rokkani koncepcióval kapcsolatban az alábbiakban kifejtjük – a mai fejleményekre *mechanikusan* érvényesítő koncepció, amely Közép-Európában és így Magyarországon is a pártokban egy-egy klasszikus, történelmileg meghatározott törésvonal-oldal reprezentációját véli látni (L. D. Seiler).

3. A közép-európai törésvonalakat és pártrendszereket meghatározó módon a kommunista rendszerek sajátos típusaira illetve az átmenet speciális módjára visszavezető megközelítés a leginkább demokratikus és konszolidált fejlődést a volt reformkommunista országok tárgyalásos átmeneteiből kinövő rezsim esetében tételezi s a demokratizálódás legproblémásabb eseteinek a „patrimoniális” kommunizmusból kinövő országokat tartja. (H. Kitschelt)

Kutatásaink során igyekeztünk egy, a történelmi eredetű törésvonalak szerepét középpontba állító, azok kialakulását sajátos, a nyugati mintáktól eltérő módon magyarázó, ám az aktorok kitüntetett szerepét is akceptáló megközelítést alkalmazni, amely a vázolt mindhárom megközelítésből elfogad bizonyos elemeket, de új típusú szintézis felé halad. Módszerünkben érvényesítettük:

- a történelem *longue durée* (távlatos) szemléletéből kiinduló, a regionális (európai) és a nemzeti történelmi elágazásokból eredő törésvonalak mindmáig érvényesülő szerepének elismerését (S Rokkan);
- a politikai mező aktor eredetű megosztásának szemléleti elemeit (G. Sartori);
- a késő-kommunizmus és az átmenet jellegének törésvonal-formáló elemeit (H. Kitschelt);
- a globalizáció, az európai integráció és az információs társadalom kontextusait, arra a következtetésre jutva, hogy Magyarország (Közép-Európa) mint félperiféria politikai rendszere olyan tendenciákat anticipál, amelyek a centrumra is mindinkább jellemzőek lesznek.

A rokkani elmélet adaptációja

Mi a magyar viszonyokra Stein Rokkan és S. M. Lipset klasszikusnak számító törésvonal elméletét próbáltuk alkalmazni.

Rokkan elméletének legfontosabb elemei:

1. A politika egyrészt *gazdaság és kultúra* kölcsönhatása (cross-pressure) révén, másrészt *területi meghatározottságban* értelmezhető.

2. Az európai (nyugat-európai) pártrendszerek történelmi *gyökereikkel* magyarázhatók, vagyis a nemzetállamok fejlődési útjával, a nemzeti és az ipari forradalom meghatározott „kritikus elágazási pontjából” levezethető törésvonalakkal:

- centrum-periféria
- egyház-állam
- mezőgazdaság-ipar
- munka-tőke.

Míg az első három törésvonalból – az ezek kapcsán kialakuló szövetségekötések és szembenállások jellegéből – kiindulva a nemzeti pártrendszerek máig ható sajátosságai, eltérései értelmezhetők, addig a munkások és tulajdonosok közötti osztály-cleavage uniformizálta, ill. közelítette egymáshoz a pártrendszereket.

A pártrendszerek (a) Európa „konceptcionális térképe”, (b) a nemzetállamok történelme valamint (c) a társadalmi struktúra által determináltak. A „történelem súlya” rávetül a mai pártrendszerekre, a politika alapvető választóvonalai már jóval a tömegdemokrácia bevezetése előtt kialakultak.

3. A nyugat-európai pártrendszerek a hatvanas évekre *befagytak*, amennyiben a húszas évek törésvonalai szerinti pártstruktúrák stabilizálódtak.

A rokkani elmélet középpontba állítását kutatásaink során az alábbiakkal indokolhatjuk:

1. A politikai alternatívák régebbiek, mint a szavazópolgárok közössége. Ilyen *történelmi dilemmák*: centrum – periféria, univerzalizmus – partikularizmus, a duális struktúrák és az exogén modernizáció ellentmondásai.

2. Az új vagy újnak tűnő politikai törésvonalak is régi, történelmi eredetű konfliktusokra épülnek. Ez többek között a „kulturális politizálás” dominanciájában fejeződik ki. A kultúrharc-jellegű politikai küzdelmek fő okai:

- az állami és nemzeti fejlődés öröksége;
- értelmiségi szubkulturákból eredő pártosodás;
- a sajátosan gazdasági törésvonalak kiiktatása az elitek piacpárti konszenzusa, a tárgyalásos átmenet és a nemzetközi környezet determinációja következtében;
- az osztálystruktúra alulfejlettsége.

3. A törésvonalak ciklikus történelmi mozgása

A magyar pártrendszer fejlődése alátámasztja a klasszikus elmélet azon tézisét, mely szerint a gazdasági jellegű megosztottságokat időben megelőzik az identitás-alapú területi és kulturális törésvonalak. A rokkani séma a törésvonalak olyan ciklikus mozgását mutatja ki, amely egy szupranacionális rend – a Római Birodalom – összeomlásából indul, s a kulturálisan és politikailag elkülönülő nemzetállamok létrejöttét követően a nemzeti, majd az ipari forradalmak nyomán eljut a nemzeti kontra nemzetközi lojalitás konfliktusához. (Lipset-Rokkan 1967:47-48) Ez utóbbi dichotómiát Rokkan eredetileg ugyan a „kommunista világforradalommal” kapcsolatban vélte kimutathatónak, de röviddel halála előtt a Norvégia közöspiaci tagságáról folytatott politikai viták nyomán olyan törésvonalként határozta meg, amely az *egynevű szupranacionális szabványosítás, valamint a kulturális különbözőség között feszül* (Rokkan-Urwin 1982). A radikális nyugatosítás és az identitás-védelem konfliktusát központi kérdésként tematizáló magyar pártrendszer, úgy tűnik, nem csupán tükrözi, hanem anticipálja is a nyugat-európai törésvonal-szerkezet új fejleményeit.

A volt keleti tömb szempontjából a Szovjetunió bukása, a Kelet-Római Birodalom utód-impériumának széthullását jelentette. (L. D. Seiler) Érthető és szükségszerű a kulturális – területi törésvonalak halmozódása. *A gazdasági törésvonalak is a kulturális konfliktusok mezét öltik*. Ezek mögött még globális trendek is érvényesítik hatásukat. Növekednek a társadalmi egyenlőtlenségek, a klasszikus jóléti állam ellehetetlenül, *a szociális ellenállás és tiltakozás az identitások védelmével együtt jelentkezik*.

A „befagyás” és a „torlódás” rokkani tézisei

A pártrendszerek „befagyásának” rokkani tézise mutatis mutandis Magyarországon is érvényesül. A rendszerváltás kezdeti konfliktusai – a kulturális, a társadalomszervezési és a gazdasági szembenállások – állandósultak. Ám ami Rokkannál kivétel, az Közép-Európában, elsősorban Magyarországon és Lengyelországban, szabály. *Maguk a törésvonalak stabilizálódnak, az egyes pártok viszont – különösen az átmenet első éveiben – változékonyak, cseppfolyósak.*

Rokkan szerint a tömegdemokráciák kialakulásának az az előzménye és a feltétele, hogy a négy nagy törésvonal *szervesen, fokozatosan* követi egymást. (Mint előfeltevéseink során már említettük, centrum – periféria, állam – egyház, város – vidék, tulajdonos – munkás konfliktusairól van szó, amelyek az európai történelem kritikus elágazásaiból, nevezetesen a nemzeti majd az ipari forradalomból keletkeznek.) Ahol torlódások, megszakítottságok keletkeznek, ott, ahol zavarok következnek be a nemzetállamok létrejöttében vagy kontinuitásában, ott, ahol fenyegetett a nemzeti függetlenség – veszélybe kerül mind a modernizálódás mind a demokratizálódás. Magyarországon (s még inkább a kelet- és délkelet-európai régióban) a szabad választások hirtelen bevezetésével együtt összetorlódtak a kulturális, az etnikai és a nemzeti konfliktusok, a gazdaság működési zavarai és a modernizációs kihívások. Rokkani értelemben ez azzal jár, hogy mintegy kezelhetetlen kulturális és területi konfliktusok uralják a pártrendszereket, ami gátolja a demokratikus fejlődést. Olyan viszonyok alakulnak ki, amelyeket *ellenség – barát, mi – ők szembenállások jellemeznek, lehetetlenné téve az alkukat, kompromisszumokat.* Ezt a szindrómát nevezi C. Offe *túlterhelési effektusnak*

Tipológia: törésvonal-családok Magyarországon

Magyarországon a pártrendszer három – sajátos hierarchiában elrendeződő – törésvonal-típus mentén alakult ki s mind a cleavage-családok hármasságát, mind az ezen belüli primátus rendjét tekintve 1988/89 és 2000 között alig történt változás. Ugyanakkor kezdettől fogva tapasztalható a diszkrépancia a pártrendszert és a pártversenyt meghatározó módon strukturáló tengely-jellegű törésvonalak és a társadalmat közvetlenül megosztó és foglalkoztató strukturális törésvonalak között. Ez a feszültség az instabilitás komponensét vitte be mind a politikai aktorok egymás közötti – egymást is formáló – viszonyrendszerébe, mind a pártidentitások alakulásába. Ilyen körülmények között szükségszerűen felerősödik egyrészt a személyiségek, a pszichológiai-szociálpszichológiai tényezők, a szubjektív vonzások-taszítások, az esztétikai és nyelvi-stilisztikai valamint az érzelmi tényezők, másrészt a klientúra-építés szerepe. A pártversenyben egymás mellett jelentkezik a premodern „zsigeri politizálás” (Bihari M.) és a politika posztmodern esztétizálódása.

A magyar pártrendszer leírására olyan tipológiát kísérlünk meg alkalmazni, amely nem szinguláris konfliktusokon alapul. A cleavage-ek halmazából három egymással rokonítható családot képezünk.

A kulturális törésvonalcsalád

1. A felsorolásban és intenzitásban első helyre a kulturális dimenzióban jelentkező területi (centrum-periféria) és történelmi (kontinuitás-diszkontinuitás) törésvonal-csoportot helyezünk. Ennek egyik pólusát a kulturális, nemzeti, területi, etnikai identitások közösségi, ill. partikularista védelme képezi, a másik pólus a történelmi diszkontinuitást is vállaló gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális alkalmazkodás a „nyugathoz” mint centrumhoz.

1. ábra

A kulturális törésvonal két pólusa

NYUGATOSÍTÁS

centrum
globalizáció
szupranacionális struktúrák
főváros
exogén modernizáció
politikai állampolgárság
multikulturalizmus
liberter értékek
individualizmus
szekularizmus
univerzalizmus

TRADICIONALIZMUS

periféria
nemzetállam
nemzeti szuverenitás
vidék
endogén fejlődés
kulturális állampolgárság
homogenizáció
rendpártiság
kollektivizmus
egyházközelség
partikularizmus

Mind elvben, mind a politikai praxisban kimutatható a *tradicionális-nyugatosítás cleavage-család* két oldalán az irányzatok és az erők differenciáltsága. A *tradicionális* bizonyos alakváltozataiban a veszélyeztetett(nek vélt) etnikum „megmentése” jegyében hordozhat modernizációellenes, nyugat-ellenes, kirekesztő nacionalista és antidemokratikus tartalmakat. Mérsékelt változata viszont egy „szerves”, a kulturális és nemzeti kontinuitásokra épülő modernizáció képviselője, amely az euro-atlanti integrációt a nemzetállami szuverenitás primátusa jegyében hajlandó támogatni. A nyugatosítás oldalán is megmutatkoznak a különbségek a radikalizmus és az óvatosabb mérsékletesség között.

A strukturális-politikai törésvonalcsalád

2. Törésvonal-tipológiánkban második helyre tesszük, de a kulturális törésvonalcsoport relevanciáját megközelítő fontosságúnak tartjuk az általában a rendszerváltás alapkonfliktusának tekintett szembenállást az „ancien régime” és, úgymond, a kommunizmus meghaladását képviselő politikai erők között. Meglehetősen gyakori a szakirodalomban ezt „ideológiai-politikai törésvonalnak” tartani, ami részben azzal igazolható, hogy az számos országban mindmáig elsődlegesen, s a rendszerváltás során szinte kizárólagosan ebben a dimenzióban jelentkezett. A magyar politikatudomány több – az empirikus megközelítés felől kiinduló – képviselője az egykori MSZMP-tagságnak tulajdonít kvázi törésvonalképző jelentőséget. (Köröseyi, Angelusz-Tardos)

Mi úgy véljük – s ebben M. Bernhard Lengyelországot elemző elméleti és empirikus vizsgálataira támaszkodunk –, hogy a közelmúlthoz való viszonyulás a magyar és a közép-kelet-európai pártpolitikát mindenek előtt *strukturális* eredetű politikai törésvonalként alakítja. Ahogy a hetvenes-nyolcvanas években is egyfajta „kettős társadalom” (ld. mindenekelőtt Hankiss Elemér és Kolosi Tamás elemzéseit) létezett, s részben egymás mellett, részben egymás ellen, részben egymással összefonódva működött egy piaci szocializmus és egy autoriter szocializmus, úgy napjainkat is *egy későkádári és egy kapitalista társadalom szerkezeti dualizmusa* jellemzi. Két társadalomszerveződési, modernizációs mintáról van szó, s a két szektor egybefonódásának paradoxona abban „a szervesült szervezetlenségben” (Fónai Mihály) rejlik, hogy magának a demokratikus kapitalizmusnak a kiépítése, illetve működtetése is nagyrészt a későkádári elitek és a későkádári mechanizmusok vezérlésével történik.

A társadalmi-gazdasági törésvonalak családja

3. Alulfejlett és az előző két törésvonal-családnak *alárendelt maradt a gazdasági-társadalmi, érdekalapú politikai konfliktusok csoportja*. A magukat a kulturális politizálás kényszerpályájára helyező pártok azért is hajlamosabbak voltak a gazdasági-szociális témákat az identitásalapú cleavage-ek alá gyúrni, illetve háttérbe szorítani, mert a gazdasági érdekvizonyok – különösképpen az átalakulás beindulásakor, vagyis éppen a pártrendszer befagyásának idején – amorfnak tűntek.

Fontos összefüggésnek tartjuk, hogy a *beindult piacgazdasági átalakulás által kiéleződött vesztesek-nyertesek közötti konfliktust a kádárizmus versus kapitalizmus törésvonal szívtá fel*. 1995 márciusától viszont – a veszternizációs kormánypártok keményen piacosító, dereguláló gazdaság- és társadalompolitikája nyomán – a vesztesek egy részének és a nemzeti tradicionalizmus pártjainak találkozását, a *gazdasági törésvonal „baloldalának” és a kulturális törésvonal „jobboldalának” közeledési, sőt egybefonódási tendenciáját tapasztaljuk*. A magyar kapitalizmusban nyertesek és vesztesek osztályharca a kultúrharc jelmezeiben folyik.

Utalunk a három törésvonal-család közös nevezőjére, ami nem más, mint a nemzeti, a regionális és a globális fejlődési pályák mögött meglévő történelmileg kialakult dualizmusokban kifejeződő strukturális heterogenitás.

A tradicionalizmus-veszternizáció törésvonalcsalád bázisa egyértelműen a magyar történelem által „kitermelt”, II. Józseftől kimutatható és a Horthy-korszakon is átívelő, a félig exogén modernizáció körülményeire visszavezethető – Erdei Ferenc által leírt – kettős társadalmi szerkezet. A „kádárizmus kontra kapitalizmus” konfliktusban ez a történelmi dualizmus folytatódik és közvetlenül befolyásolja a mai viszonyokat. Ami pedig a gazdasági transzformáció nyertesének és vesztesének konfliktusát illeti, az döntően külsőleg determinált: egy globalizálódott, centrumot és perifériát szembeállító gazdaság által.

A törésvonalak e szerkezetéből adódik, hogy – a kompromisszumos, plurális politizálás talaját képező, egymást keresztbe szelő cleavage-ek modelljétől eltérően – Magyarországon a demokratikus viszonyok konszolidációját megnehezítő, a politika polarizálódásának kedvező, egymást erősítő konfliktusvonalak álltak össze rendszerre.

Társadalmi és politikai törésvonalak

Kutatásaink során elfogadtuk a törésvonalak kettősségéből való kiindulást. Vannak *társadalmi*, egy adott társadalmon belüli megosztottságot és/vagy konfliktust kifejező primer törésvonalak. *Politikai* törésvonalakká ezeket a politikai szereplők, elsősorban a pártok vagy társadalmi szervezetek, mozgalmak fordítják le. A politikai törésvonalat valamely konkrét politikai téma kapcsán adott nézeteltéréstől mindekenélőtt tartóssága, társadalmi, strukturális beágyazottsága különbözteti meg. Egy politikai törésvonal intenzitása akkor valószínűsíthető, ha az kollektív identitással bíró csoportok viszonyaihoz, tulajdonságaihoz, jegyeihez kapcsolódik, vagy történelmi alternatívaként, „sorskérdésként” egy nemzet kollektív emlékezetének részét képezi. Az alábbi meghatározást egy nemzetközi kutatócsoport keretei között fogadtuk el. *A törésvonalak olyan bosszú távú strukturális konfliktusok vagy különbségek, amelyek szembenálló illetve versengő politikai álláspontokat eredményezhetnek és amelyek pártok révén nyernek – vagy nem nyernek – képviseletet.* (K. Lawson) Irányát tekintve egy törésvonal vagy a társadalom felől jut (esetleg nem jut) el a politikába, vagy pedig a politika (a politika szereplője) a maga választotta törésvonal szerint tagolja a társadalmat. Erre az utóbbi változatra több példát találhatunk Magyarországon és más posztkommunista társadalomban is.

Stratégiai-offenzív és defenzív pártok

A nyugati pártrendszerre vonatkoztatva – némi leegyszerűsítéssel, de nem jogosulatlanul – a törésvonalak kutatói a pártrendszerek – viszonylagos stabilitását magyarázva általában rámutatnak, hogy eredetét tekintve a legtöbb politikai párt egy vagy több adott törésvonal-oldalt reprezentál, és szemben vele feltehetően a másik oldalhoz vagy oldalakhoz kötődő pártok állnak. Ez voltaképpen arra vezethető vissza, hogy *a társadalmi konfliktusok kitermelik az őket a szembenálló oldalakon megvívó politikai szervezeteket, pártokat, amelyek ily módon az elsődleges társadalmi törésvonalakat a politika nyelvére lefordítják. Ez tekinthető a nyugat-európai politikai reprezentativitás meghatározó, klasszikus elemének*. Ugyanakkor a pártok e 'fordítás' során jelentékeny manőverezési szabadsággal rendelkeznek.

G. Sartori viszont azt emeli ki, hogy a pártok nem egyszerűen fordítják, hanem kanalizálják, szelektálják, visszaszorítják vagy félrekezelik a törésvonalakat, s voltaképpen – nem a társadalmi konfliktusoktól függő, hanem – autonóm szervezetek. Abban azonban többé-kevésbé konszenzus van a *nyugat-európai* pártkutatók között, hogy a pártok létrejöttében *a fejlődés iránya a társadalom felől vezet a politikához, különösen a pártpolitikához.*

A posztkommunista országokban azonban - tekintettel a többpártrendszer 40 vagy akár több mint 70 éves diszkontinuitására és a többpártrendszer kialakításának sürgető, belső és kívülről is forszírozott igényére, ritka, sőt számos országban kivételes esetnek számított, hogy egy-egy párt világosan és stabilan egy (vagy több) törésvonal egyik oldalához kötődött. Általában kisebb volt a pártok és a szavazók kapcsolatában a törésvonal szerepe, nagyobb szerepe volt és van az alternatív kötődéseknek: a klientelizmusnak és a karizmatikus vezetőknek. (Kitschelt) A Magyarországon mind egyértelműbben bipolárisra váló pártrendszert két olyan szerveződés határozza meg, amelynek mindegyike eltér a törésvonalak és választók közötti kapcsolatok klasszikus nyugati mintájától. Ugyanakkor e két párt egymással ellentétes típust képez.

A politikusok illetve a pártok egyik típusa H. Kitschelt kifejezésével *offenzív stratégiát* kezdeményez. A választói támogatottság érdekében kész arra, hogy „váltogassa politikai pozícióit vagy pedig fokozza hatásuk vonzerejét”. Erre a párttípusra illik az, amit Gombár Csaba állít, miszerint a *politikai* tagolódásnak, a *politikai* akaratképzésnek fontosabb a szerepe, mint a társadalmi tagolódásé. Ezt vonatkoztatja Angelusz Róbert és Tardos Róbert egyértelműen a Fideszre, amelynek a politikai erőterben való fokozatos eltolódása szövetségi politikájának változásával együtt pregnánsan fejezi ki, hogy „irányvonalát nem annyira tagságának jellege, (vagyis kötődésük egy bizonyos törésvonal oldalhoz – G.M.Gy.) határozta meg, mint inkább a politikai szegmens elfoglalására való törekvés.” *A Fidesznek, mint stratégiai pártnak a jellege abban mutatkozik meg, hogy – Max Weber rétegződési elméletének megfelelően – ő maga alkot struktúraképző törésvonalakat.*

A másik hegemon párttá válni képes képződmény Magyarországon az MSZP, amely ugyancsak sajátos viszonyt alakított ki a törésvonalakhoz. Az MSZP *defenzív* módon egy társadalmilag és politikailag tagolt társadalomban a különböző törésvonalak ellentétes oldalait egyszerre próbálja reprezentálni. Politikai üzenetei tehát szükségszerűen divergálnak, politikai elitjei versengenek egymással.

A volatilitás mérséklődése

A 90-es évek elejének paradoxona volt, hogy a választói attitűdök laza korrelációt mutattak ugyan bizonyos társadalm szerkezeti mutatókkal, ám igen erőteljes volt az illékonyság, rendkívül gyenge volt a pártidentifikáció. A pártrendszer koncentrációjának folyamatával párhuzamosan az elmúlt három évben csökkent a politikai attitűdök változékonysága. A politikai törésvonalak egymásra rakódása, egymást felerősítő hatása mellett a politikai történéseket fokozódó mértékben befolyásolták egyrészt az olyan kapcsolódó jelenségek, mint a klientúra építése, másrészt személyiségi tényezők, a sorozatos botrányok és a professzionális politikai marketing. Magas szintet ért el a pártoktól elfordulók aránya. A nem szavazókat illetően érvényesülnek leginkább a strukturális meghatározottságok, az alacsony műveltségi és gazdasági státusz. A baloldali szavazók között túlréprezentáltak a fővárosiak, a diplomások, az idősebbek, a nem vallásosak és az ex-párttagok. A jobboldal a társadalmi közép tájékan tudott szimpatizánsokat szerezni. A jellemző mutatók: középiskolai végzettség, szakmunkás státusz, vidéki városi település (Angelusz – Tardos). A két blokk, illetve a két nagy gyűjtőpárt a politikai konfrontáció fokozódása mellett egyfajta erőviszonyegyensúlyt tudott teremteni.

Egyre világosabban mutatkozik meg a törésvonalcsaládok egymást erősítő jellege, amit egyrészt a kulturális konfliktusok szűnni nem akarása, másrészt a hegemon párt státuszáért folyó küzdelem kísért. A magyar pártrendszer az elmúlt időszakban folyamatosan távolodik a konszenzuális demokrácia modelljétől.

Összegzés

Összefoglalásképpen rámutatunk, hogy S. Rokkan elméletét a magyar és a kelet-közép-európai új demokráciákra alkalmaztuk. Mivel *a posztkommunista országokban a politikai tagolódás szerepe a nyugati országokhoz képest nagyobb a társadalminál*, kutatásaink során a hosszú távú történelmi meghatározottságokra és struktúrákra fókuszáló rokkani módszert az aktorok autonómiáját (Sartori) s a kommunista örökség hatásait (Kitschelt) előtérbe helyező megközelítésekkel egészítettük ki. *Három egymást erősítő törésvonal-család* azonosítottunk be: 1. a *kulturális-területit*, amelynek jobboldalán, szemben a *nyugatosító* erőkkel a *nemzeti tradicionalizmusnak* egy a szupranacionális struktúrákat reálpolitikusan elfogadó s egy azokat elvető változata áll, 2. a *társadalomszerveződésit*, amelynek legfontosabb eleme a felerősödött – meghatározó pozíciószerezési komponenst is tartalmazó – *rendszerültési* eredetű konfliktus, 3. az *alulreprezentált gazdaságit*. *A kulturális politizálás dominanciája arra utal, hogy a magyar törésvonal-szerkezet nemzetközi tendenciákat anticipál.*

IRODALOMJEGYZÉK

Angelusz R. - Tardos R. 2000. *Pártok között szabadon*. Budapest. Osiris.

Bartolini, S.-Mair P. 1990. *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stability of European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bernhard, M. 1996. Civil Society after the First Transition: Dilemmas of Post-Communist Democratization in Poland and Beyond. *Communist and Post-Communist Studies*, 29/3. 309-330.

Beyme, von, K. 1994. *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt. Suhrkamp.

Bozóki, A. 1996. Socialists without Socialism. (Manuscript)

Cotta, M. 1994. Building Party Systems after the Dictatorship. The East European Cases in a Comparative Perspective. In: Pridham and Vanhanen. *Democratization in Eastern Europe. Domestic and International Perspectives*. 98-127.

Erdei, F. 1987. *A magyar társadalom*. Budapest.

Evans, G.-Whitefield, S. 1995. Social and Ideological Cleavage Formation in Post-Communist Hungary. *Europe-Asia Studies*. Vol. 47. IV. 7. 1177-1204.

Flora, P. 1981. Stein Rokkans Makro-Modell der politischen Entwicklung Europas: ein Rekonstruktionsversuch. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 33. 1. 397-436.

Flora, P. 1983. Introduction - S. Rokkan's Macro Model of Europe, in: Flora et al. *State, Economy and Society in Western Europe*. Frankfurt.

Fónai M. 1996. Gondolatok a magyar társadalom kettős szerkezetéről. *Valóság*, 8, 49-67.

Huntington, S. P. 1996. *The Clash of Civilizations*. New York. Simon and Shuster.

Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution*. Princeton. UP.

Kitschelt, H. 1995. Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies. *Party Politics*, Vol. 1. No. 4. 447-472.

Kitschelt, H. - Z. Mansfeldova . - R. Markowski - Tóka G. 1999. *Post-Communist Party Systems*. Cambridge UP.

Körösényi, A. 1998. *A magyar politikai rendszer*. Budapest. Osiris.

Lane, J.-E.-Ersson, S. 1994. *Politics and Society in Western Europe*. London. 287.

- Lawson, Kay et al. (ed.) 1999. *Cleavages, Parties and Voters*. Westport. Praeger.
- Lipset, S. M. 1969. *Revolution and Counter-Revolution: Change and Persistence in Social Structures*. London.
- Lipset, S. M. 1994. The Social Requisites of Democracy Revisited. *American Sociological Review*. 59. 1. 1-22.
- Lipset, S. M.-Rokkan, S. 1967. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction, *Party Systems and Voter Alignments: Crossnational Perspectives*. New York.
- Mair, P. 1997. *Party System Change. Approaches and Interpretations*. Oxford. Clarendon.
- Márkus, G. Gy. 1997a. A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben – Magyarország példája. *Politikatudományi Szemle*. pp. 42-53.
- 1997b. Az anomáliák normalitása - befagyott pártrendszer, cseppfolyós pártok. *Magyarország Politikai Évkönyve*
1998. Törésvonalszerkezet és pártrendszer. In: Kurtán S. et al. szerk. *Magyarország évtizedkönyve*. Budapest. Demokrácia Kutatások Alapítvány. 372-384.
- 1999a. Hungarian Cleavages and Parties Prior to 1989. In: Kay Lawson eds. *Cleavages, Parties and Voters*. Praeger. Westport, Connecticut, London. 61-77.
- 1999.b. Cleavages and Parties in Hungary after 1989. In Kay Lawson eds. 1999. op.cit. 141-159
- Nohlen, D. 1994. (Hrsg.) *Wörterbuch Staat und Politik*. Bundeszentrale für Politische Bildung. Bonn.
- Offe, C. 1991. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*. 58. 4. 865-902.
- Offe, C. 1996. Consolidation and the Cleavages of Ideology and Identity. Berlin. (Manuscript)
- Pappi, U.F. 1994. Konfliktlinien, In: Nohlen. 301-306.
- Rokkan, S. 1970. *Citizens, Elections, Parties*. Oslo. Universitetsforlaget.
- Rokkan, S. 1980. Eine Familie von Modellen für die vergleichende Geschichte Europas. *Zeitschrift für Soziologie* (9) 2. 118-128.
- Rokkan, S.- Urwin, D. 1982. *The Politics of Territorial Identity*. London. Sage.
- Sartori, G. 1976. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge University Press, New York.
- Seiler, D. L. 1993. Les partis politiques dans l'Europe du Centre d'Est: Essai de théorisation. In: M. Telo (ed.) *De la nation à l'Europe*. Bruxelles. Braylant. 341-363.
- Seiler, L. D. 1995. La pertinence de la carte conceptuelle de Rokkan après l'implosion de l'empire soviétique. *Revue internationale de politique comparée*. (2) 1. 61-91.
- Touraine, A. 1994. *Qu' est-ce que la démocratie?* Paris, Fayard.
- Touraine, A. 1995. *Critique of Modernity*. Oxford (UK) - Cambridge (USA) Blackwell.
- Tóké, R. 1996. *Hungary's Negotiated Revolution*. Cambridge. CUP.
- Tworzecki, H. 1996. *Parties and Politics in Post-1989 Poland*, Boulder Westview Press.
- Wallerstein, I. 1971. *The Modern World System*. New York. Academic Press.

Csicsmann László

A HIDEGHÁBORÚ POLITIKAELEMÉLETI ÉS HISTORIOGRÁFIAI (ÚJRA)ÉRTÉKELÉSE

BEVEZETÉS

„A hidegháború mint elnevezés, terminológiai újdonság, maga a jelenség azonban, hogy két állam, esetleg két szövetségi rendszer tartósan farkasszemmel néz egymással, nem először fordul elő az államközi kapcsolatok történetében.”
(Diószegi István¹)

Tocqueville jóslata a XX. századra beteljesedett: a század egészét meghatározta a wilsoni és lenini ideológiák mentén felsorakozott szuperhatalmak kora, amelyek egyidejű kooperálása és rivalizálása egyengette az utat a két világháborún keresztül a hidegháború felé. A két szuperhatalom olyan nemzetközi rendszert és "rendet" hozott létre, amely az 1989-es *annus mirabilis* alatt kártyavárként omlott össze. Azonban Tocqueville nem láthatta előre azt, hogy a hidegháború vége egyben a modern kor végét jelenti, avagy a posztmodern világrend beköszöntét. *John Lukacs* századvégi monográfiájában a következőképpen jellemzi a történelmi léptékű változásokat: *"Tudjuk, hogy nemcsak századunk végét, hanem nagy fordulatok idejét éljük. De azt is tudnunk kell, hogy közben valami még nagyobb és talán baljóslatúbb is zajlik – véget ér egy nagy történelmi korszak, véget ér az újkor."*² Számos elemzés napvilágot látott arról, a jelenleg még csak kialakulóban lévő új társadalmi formációról, amely a posztmodern nevet kapta.³ Az elmúlt tíz esztendő azonban nemcsak az "új" berkeibe enged bepillantást nyerni, hanem lehetővé válik a "rég", azaz a hidegháború retrospektív elemzése is. A szuperhatalmi szembenállás megszűnése, de leginkább annak váratlansága nem hagyta érintetlenül a nemzetközi politika elméleteit sem.

---

¹ Diószegi István (2001): 55. o.

² Lukacs, John (2000): 293. o.

³ lásd Rostoványi Zsolt: Posztmodern világrend. In: *Külpolitika*, 1996/3-4. szám, 8-35. o. vagy lásd Habermas, Jürgen – Lyotard, Francois – Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*. Századvég-Gondolat, Budapest, 1993.

Sőt, a hidegháború értékelése során számos ma is megválaszolhatatlan kérdés és felmérhetetlen számú válaszlehetőség áll előttünk. Tudományos berkekben minden válasz vitatott és megkérdőjelezhető. Kérdéses a nagyhatalmi szembenállás kezdete és vége, természete és megítélése, sőt az is megkérdőjelezhető, hogy egyáltalán hideg volt-e a hidegháború. Egy azonban bizonyos, és pedig a hidegháború véget ért, méghozzá egy újabb világégés nélkül.

E tanulmány célja feltérképezni a lehetséges hidegháborús magyarázatokat a nemzetközi politikaelmélet paradigmatiszta iskoláin keresztül, megvilágítva és levonva a bipoláris nemzetközi rendszer működésének tapasztalatait, amelyek esetleg támpontul szolgálhatnak az évezred újabb nagyhatalmi konfliktusainak menedzseléséhez, elemzéséhez. Az elmúlt tíz év távlatában lehetőség nyílik az ideológiai "védőernyő" eltávolításával új képet formálnunk a század főbb eseményeiről, mint a koreai háború, a német kérdés avagy a harmadik világ kialakulása. A realista/neorealista és a liberális iskolák magyarázatain kívül alternatív eszközökkel próbáljuk megközelíteni a valóság elemzését, a játékelmélettől kezdve a pszichológiai iskoláig bezáróan.

I. A HIDEGHÁBORÚ GYÖKEREI

Sokkal bizonyosabb a hidegháború végéről, mintsem elejéről írni. Biztosabb, hiszen a szakirodalom jelentősebb része egyetért a 1989-es esztendőben, mint a szovjet érdekszféra összeomlásában.⁴ A szerzők többsége a hidegháború gyökerét a wilsoni internacionalizmus és a lenini világforradalom koncepció közötti ellentmondásból eredezteti. Vagyis az első világháború éveit olyan egymással "komplementer" viszonyban lévő ideológiák keletkeztek, amelyek előrevetítették a szembenállást.⁵ Ebből a szempontból nem 1945. a korszakhatár, hanem 1917. Ebben az esztendőben érett meg a wilsoni eszme, a népek önrendelkezési jogának hangoztatásával a nemzetközi politikai életben való fellépésre, illetve ekkor fordult a kocka a Szovjetunióban. Ezt az ideológiai alapú szembenállást némileg ellensúlyozta a második világháború alatt kötött szövetség, a két szuperhatalom "antagonisztikus kooperációja"⁶ a náci Németország ellen. Ez az antagonizmus vált a XX. század legfőbb politikai eseményévé. Számos történész érvel amellett, hogy *"a hidegháborút is Hitler hagyta a világra. A hidegháború Európa kettéosztásából fakadt, ez pedig a Hitler által kezdett és vívott háborúból következett."*⁷ Valóban Hitler felelős a bipoláris világrend létrejöttéért? Részben igen, mivel a náci Németország egyszerre vívott háborút az Egyesült Államok és a Szovjetunió ellen. A háború utáni világrend kérdése pedig megosztotta a győztes hatalmakat. Elegendő ha a lengyel határok kérdésére vagy az évtizedekig elhúzódó német kérdésre utalunk. Másrészt viszont a hidegháború a második világháború nélkül is bekövetkezett volna, habár lehetséges, hogy más formában. A Szovjetunió a sztálini belső "reformok" és tisztogatások idején, az 1920-as, 30-as években pusztán mellékszereplője volt a nagyhatalmi diplomáciának, akárcsak a szintén izolacionista politikát folytató Egyesült Államok. Valójában csak idő kérdése volt a cári hagyományok felelevenítése révén a Szovjetunió területi expanziója Kelet-Közép-Európában. Az USA számára pedig a világgazdasági válság kiheverése után a gazdasági kapcsolatok ismételt elmélyítése következett Nyugat-Európával.

A második világháború alatt kialakult percepció, az egymás iránt tanúsított emocionális megnyilvánulások az 1945 utáni struktúrákat is meghatározták. Jól szemlélteti ezt Truman 1941-es megnyilvánulása:

*"Ha azt látjuk, hogy Németország áll közelebb a győzelemhez, akkor a Szovjetuniót kell segítenünk. Ha a Szovjetunió kerekedik felül, akkor Németországot kell támogatni, s bagyni kell, hogy közben mindketten súlyos veszteségeket is szenvedjenek..."*⁸

⁴ Gasteyger, Curt (1995): 5. o. Egyébként a Szovjetunió szétesésére csak két évvel később, 1991-ben került sor, de ez nem változtat azon a tényen, hogy Kelet-Közép-Európában sorban megbuktak az államszocializmus utolsó maradványai is.

⁵ Gaddis, John Lewis (1997): 4. o.

⁶ A kifejezést Fischer Ferenc (1993) használja.

⁷ Lukacs, John (2000): 29-30. o.

⁸ idézi Kissinger, Henry (1998): 410. o.

Truman és az amerikai diplomaták többsége megbízhatatlan partnerként kezelte a sztálini Szovjetuniót, olyan félként amely csak pillanatnyi érdekeltségének megfelelően cselekszik, és a náci veszély megszűnte után amerikai érdekeltségek ellen fordul. A történészek javarészt az 1945-ös esztendő-t tekintik a hidegháború kezdetének, hiszen a német és japán fegyverletétel, a jaltai és a potsdami konferencián kicsúcsosodott szembenállás, valamint az Egyesült Nemzetek Szervezetének létrejötte az új struktúrák megszilárdulását jelezte. 1945-ben kialakult a „*sem béke sem háború*” időszak. Politikaelméletileg a hidegháború valójában 1947-ben kezdődött, amikor megindult a nagyhatalmi szembenállás institucionalizálódása a Marshall-segély kezdeményezésén és a Kominform létrejöttén keresztül. Az USA külpolitikai magatartása, a kommunizmus *feltartóztatásának* politikája sokat köszönhetett *George F. Kennan*, moszkvai nagykövet ún. „hosszú táviratának”, amelyben a szovjet politika természetéről szól, és arra a meggyőződésre jut, hogy az amerikai érdekek védelme megköveteli a Szovjetunió elleni fellépést. Valójában *Kennan* előre látta a Szovjetunió összeroppadását, és a hidegháború végét, ugyanakkor táviratával egyben magához a hidegháborúhoz is hozzájárult, hiszen legitímálta és alátámasztotta a Truman-doktrína elvi alapjait. A neves diplomáciatörténész *John Lewis Gaddis* hívja fel a figyelmet arra, hogy ekkor a hidegháború pusztán európai üggy volt, hiszen jözszerivel érintetlenül hagyta egész Ázsiát és Afrikát. Egyedül a német megosztottság képezte a nagyhatalmi konfliktus gerincét ekkoriban. Az 1949-es sikeres kínai „forradalom”, majd az 1950 nyarán kitörő koreai háború révén terjedt át más területekre is.¹⁰ *Halford J. Mackinder* geopolitikai gondolkodása örökkévalónak tűnt az 1940-es évek végefélé: „*Aki uralkodik Kelet-Európán, kormányozza a magterületet, aki uralkodik a magterületen, kormányozza a világszigetet; aki uralkodik a világszigeten, kormányozza a világot.*”¹¹ Igazából az 1950-es évek eredményezték a „harmadik világ” létrejöttét, és a bipoláris nemzetközi rendszer világméretű kiterjedését.

II. A HIDEGHÁBORÚ ÉRTELMEZÉSE

A szakirodalomban keletkezett vita javarészt a hidegháború természetével és annak lényegi alapelemeivel kapcsolatos. A hidegháború értelmezésével kapcsolatosan a következő magyarázatok láttak napvilágot:

1. Első helyen említhetjük azokat a szerzőket, akik a hidegháborút egy szokványos *nagyhatalmi konfliktusként* szemlélik. Nagyhatalmi konfliktusok korábban is voltak. Például a XIX. század elején a napóleoni háborúkat követő hatalmi vákuumot Európában Anglia és Oroszország vetélkedése töltötte ki, amelynek a krími háború vetett véget. A XIX. század végén, illetve a XX. század elején a német – francia konfliktus szintén ilyen példa. Ezek szerint a Szovjetunió és az Egyesült Államok rivalizálása azt a hatalmi és nem kevésbé ideológiai űrt szüntette meg, amely a második világháború utáni Európában létezett.¹² A hidegháború ebből a szempontból pusztán új terminológia, régi tartalommal.¹³ A kérdés csak az, hogy valóban szükségszerű volt-e a hidegháború a XX. század derekán, annak fényében, hogy a XIX. században a két ország között semmilyen ellentét nem feszült.

2. A hidegháborút megközelíthetjük, mint *két sajátos ideológia politikai konfrontációját*. Ebből a szempontból a már említett wilsoni elvek és a lenini világforradalom szembenállásáról van szó, amely kiterjedt a gazdasági, politikai és társadalmi szférákra is. *John Lukacs* utal arra, hogy tulajdonképpen „*a legfőbb politikai erő e században mindmáig a nacionalizmus, nem a kommunizmus.*”¹⁴ Valójában a nagy XX. századi ideológiák, mint a fasizmus, nácizmus vagy maga a kommunizmus alapjában véve nacionalista retorikát használtak, habár céljaik és tetteik gyakran túlnőttek a nemzet fogalmán.¹⁵ Az viszont bizonyos, hogy a posztmodern nemzetközi rendszer egyik

⁹ *Balogh András (1995): 25. o.*

¹⁰ *Gaddis, John Lewis (1997): 54. o.*

¹¹ *Mackinder, Halford J. (1919): 35. o.*

¹² *Østerud, Øyvind (1992) : 12-23. o.*

¹³ *A híres magyar történész Diószegi István (2001) cikke is ezt támasztja alá.*

¹⁴ *John Lukacs (2000): 14. o.*

¹⁵ *Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. 328-330. o. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.*

legnagyobb kihívása az államközi konfliktusokon kívül a (szub)nacionalista mozgalmak lesznek. Míg a náciizmus, a fasizmus és a kommunizmus diszkreditálódott, addig a nacionalizmus sohasem. Könnyen hajlamosak vagyunk hibába esni az ideológiai konfrontációt illetően, könnyen tekintjük a két ideológiára felépülő szovjet és amerikai "birodalmat" homogénnek, függetlenül belső működésüktől. Ez a megközelítés téves, hiszen a két rendszer keletkezésénél fogva sem tekinthető "morálisan ekvivalensnek"¹⁶. Amíg az amerikai rendszer demokratikus úton, pusztán a külső fenyegetettség érzése révén jött létre, addig a szovjet csatlós államok övezetét a Szovjetunió belső mozgásstruktúrái keltették életre. Ahogy Gaddis fogalmaz: "Az egyik birodalom következképpen meghívás alapján jött létre, míg a másik bekebelezés révén."¹⁷ Jól alátámasztja ezt az észrevételt az a tény, hogy Németország és Japán, mint a második világháború két legfőbb vesztes hatalma néhány évtized alatt demokratizálódtak.

3. Harmadrészt, a hidegháború értelmezhető *fegyverkezési verseny*ként, amely a nukleáris fegyverek továbbfejlesztésén keresztül járult hozzá a rendszer életképességéhez. A fegyverkezési versenyt Kjell Goldmann¹⁸ három értelemben magyarázza:

- A nukleáris fegyverek töltötték be a hidegháború stabilizáló és egyensúlyozó szerepét, segítettek elkerülni a "meleg" háborút. A nukleáris elrettentés nélkül nem érvényesült volna a nemzetközi rendszer "apolitikus stabilitása"¹⁹.
- A másik oldalon a nukleáris fegyverek veszélyességét szokás hangoztatni, azt, hogy a szerencsén múlt, hogy nem következett be a "nukleáris holocaust". Az atomfegyverekkel vívott háborút, akárki kezdeményezi, nem lehet megnyerni. A hidegháború "forró" pillanatai, mint a koreai háború, a kubai rakétaválság olyan krízisek voltak, amelyek könnyen eszkalálódhattak volna egy világrengető krízissé.
- Értelmezhető úgy is a fegyverkezési verseny, miszerint gazdasági érdekek határozták meg a politikai struktúrákat. Eszerint a Nyugat érdeke volt a Szovjetuniót egy olyan fegyverkezési versenybe kergetni, amely gazdaságilag az összeomlását okozta. Ennek végső fázisa a Reagan által kezdeményezett csillagháborús program, a Stratégiai Védelmi Kezdeményezés, amelynek súlya alatt összeroppant a szovjet birodalom.

4. Negyedrészt a hidegháború megfeleltethető egy sajátos *geopolitikai konfliktus*nak, amely a "harmadik világ" meghódításáért zajlott. Ebben az értelemben az amerikai védelmi gondolkodást jelentősen befolyásolta Nicholas John Spykman: "The political map of Eurasia" című műve, amelyben átalakítja Mackinder tételét: "... aki uralkodik a peremterületen, kormányozza Euráziát; aki kormányozza Euráziát, uralkodik a világ sorsa fölött."²⁰ A második világháború utáni Egyesült Államok politikusai és döntéshozói valóra akarták váltani a Spykman-i formulát, ugyanis a Bagdadi Paktum, a SEATO és az ANZUS létrehozása pontosan ezt a régiót célozták meg. Valójában a két "tábor" sohasem tudta kiterjeszteni fennhatóságát, befolyását az egész világra. A harmadik világ egyes vezetői hajthatatlannak bizonyulva, azt a látszatérzést keltették a szuperhatalmakban, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió vezetői Washingtonon és Moszkván keresztül uralják az egész világot. Holott ez nem így volt. A versenyfutás viszont valóban kiterjedt az egész glóbuszra, és ebből a nézőpontból a hidegháborús rendszer elemei azokban az országokban is megjelentek, amelyeket soha nem tudott egyetlen hatalom sem ellenőrizni. Gondoljunk például a nasszeri Egyiptomra, amely sohasem volt sem szovjet, sem amerikai érdekszféra, mégis a hidegháború egyik legnagyobb "forró" konfliktusa, a szuezi válság ebben az övezetben zajlott. A geopolitikai rivalizálás egyik legfőbb eszköze a gazdasági, pénzügyi erőforrásokon keresztül való ellenőrzése, megnyerése az adott országnak. Ebben a Szovjetunió Hruscsov idején próbált előretörni, sőt egy sajátos munkamegosztást alakított ki a kommunista Kínával: "a "fiatalabb testvér"[Kína] arra törekszik, hogy kibasználja a Nyugat sebezhetőségét a gyarmati és idegen uralom alatt álló területeken, az öregebb testvér [SZU] pedig vezetést és anyagi támogatást nyújt ehhez."²¹ Tulajdonképpen a

¹⁶ Gaddis, John Lewis (1997): 51. o.

¹⁷ u.o. 52. o.

¹⁸ Kjell Goldmann(1992) 4. o.

¹⁹ Kiss J. László (1995): 91. o.

²⁰ Spykman, Nicholas J. (1944) : 63. o.

²¹ Gaddis, John Lewis (1997): 159. o.

rubeldiplomácia a szovjet gazdaság kimerülésén, az anyagi források hiányán keresztül bukott meg, habár olyan forradalmi vezetők (pl.: Fidel Castro), akik szembenálltak a Nyugattal, szívesen lettek Moszkva közeli kegyeltjei az érdekközösségen keresztül, anélkül, hogy valaha is szocialisták akartak volna lenni. Mindenesetre az 1960-as, 70-es évek forró pillanatai ezekhez az országokhoz kötődnek.

III. A HIDEGHÁBORÚ TERMÉSZETE

A nemzetközi politikaelmélet szakértői soha nem látott végletekbe bocsátkoztak az amerikai – szovjet rivalizálás megítélésével kapcsolatosan. Ezen vélemények többnyire retrospektív, a jelen politikai viszonyaival összhangban, sőt a kívánalmaknak megfelelően strukturálódnak. Az érvelések körülbelül három csoportba gyűjthetők:

1. A szerzők egy része szerint a hidegháború összeomlása kívánatos volt, hiszen a nukleáris fegyverkezési verseny soha nem látott veszélyhelyzetet teremtett a Földön. Több válságszituációval alátámasztják elméletük alapfeltevését, mint pl. a berlini blokád, a koreai háború vagy a kubai rakétaválság. A nukleáris elrettentés nem a status quót szolgálta, hanem a biztonsági dilemma működésén keresztül a nemzetközi biztonság súlyos devalválódásához és a biztonság spirális csökkenéséhez vezetett.²² A "hiperrealista" iskola "vissza a jövőbe" koncepciója figyelmezteti a hidegháború végét optimistán szemlélőket, hogy a bipoláris világrend végével nem ért véget a nagy háborúk korszaka.²³ A hidegháborús békerendszer tagadása azzal is alátámasztható, hogy a *détente* idején a harmadik világban fegyveres konfliktusok dúltak.²⁴ Való igaz, hogy az elmúlt 45 év a szuperhatalmak közötti háború nélkül dúlt, ugyanakkor állandóan ellenséges légkör és válságszituációk sora árnyékolta be a politikusok kompromisszumkereső képességét. *Fukuyama* például odáig elmegy, hogy a hidegháború végét a "történelem végének", a liberális világforradalom győzelmének aposztrofálja.²⁵ Az ezredforduló küszöbén az ilyen jellegű optimista vélemények lecsengtek az elmúlt tíz év tapasztalatai nyomán.

2. Másrészt a hidegháborút felfoghatjuk, mint egy sajátos békerendszert, amelyben a szuperhatalmak közötti kooperáció és tárgyalás "bosszú békét" teremtett az államközi kapcsolatok történetében. A második világháborús erőviszonyok mentén kialakuló rendszerben a nukleáris fegyverek töltötték be az egyensúlyozó szerepet, amelyek biztosították a rendszer stabilitását. "Az a stabilitás, amely Kelet és Nyugat viszonyát 40 éven keresztül meghatározta az államok és nem a társadalmak közötti status quo elfogadásán alapult. A nukleáris háború miatti kölcsönös félelem kényszerítette ki, de végül is a kelet-európai népek kiábrándulása és elégedetlensége döntötte romba."²⁶ Az elmúlt néhány évtizedben a nemzetközi jog példa nélküli fejlődésnek indult a kelet-nyugati kompromisszumok révén. A fegyverzetkorlátozás és leszerelés, a helsinki folyamat, a Moszkva és Washington közötti forró drót létesítése ennek ékes példája.

3. A harmadik megközelítés, az "arany középút" elmélete, – amely a szerző véleményét is tükrözve – a "sem béke, sem háború"²⁷ állapotával írja le hidegháborús nemzetközi rendszert. Ezek szerint a hidegháború olyan rendszer, amely a kooperáció és a konfrontáció egymásmellettségével jellemezhető, illetve: "A hidegháború a feszültség és a *détente* ingadozó fejlődése, amely a rettegés átfogó egyensúlyán alapult."²⁸ A két tábor közötti együttműködés nemcsak a külső pompák közepette aláírt szerződésekkel fémjelvezhető, hanem a hallgatólagosan lefektetett olyan játékszabályok betartásával, mint például a más érdekszférájába való be nem avatkozás. Az 1956-os magyar forradalomtól való amerikai elhatárolódás, vagy az 1958-61-es második berlini válsággal szembeni

²² Robert Jervis (1996): 91-101. o.

²³ idézi Kiss J. László (1995) 77. o.

²⁴ Øyvind, Østerund (1992): 17-18. o.

²⁵ lásd Fukuyama, Francis (1994)

²⁶ Gasteyger, Curt (1995) : 7. o.

²⁷ Balogh András (1995): 25. o.

²⁸ Øyvind, Østerund (1992): 12. o.

érdektelenség mutatja, hogy kisebb lokális kérdésekért, még ha azok meg is rengetik a másik érdekszféráját, nem érdemes nukleáris háborút vívni. Tulajdonképpen a bipoláris struktúra által teremtett "rend" egy olyan *ciklikus* mozgás eredményeként alakult ki, amelyben a fenyegetettség, a veszélyérzet, illetve egy nagyobb konfliktushelyzet zöld jelzést adott a további kooperáció, és az új játékszabályok lefektetése előtt. Ebből a szempontból a hidegháború nem egy statikus rendszer, hanem egy folyamat, egy *evolútív folyamat*, amelynek sajátos mozgástörvényei vannak. Azt is hozzá kell tenni, hogy a véletlennek is nagy szerepe volt az egyes válságok alakulásában.

IV. A NUKLEÁRIS ELRETTENTÉS SZEREPE

A nukleáris fegyverkezés, annak ellenére hogy hatalmas veszéllyel járt, mégis képes volt közel ötven évig a stabilitás fenntartására. A hidegháború ötven éve kisebb-nagyobb megszakításokkal egy olyan fegyver tökéletesítésével telt el, amelyet csak egyetlen egyszer alkalmaztak, a japán fegyverleletel kikényszerítéséhez. Valójában már itt napvilágot látott az atombomba lélektani hatása, az a sokkhatás, amelyet mind az amerikai, mind a szovjet közvéleményből kiváltott. A hidegháború első éveiben az Egyesült Államok monopóliummal rendelkezett a nukleáris fegyverek terén, egészen 1949-ig. Sztálin mindvégig igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy az eljövendő évtizedekben a nukleáris fegyvereknek nincsen semmi jelentősége. Truman elnökségének első éveiben már utalt az atombomba szerepére: "A bombát egy katonai fegyvernek tekintettem, és soha nem volt kétségem afelől, hogy alkalmazni kell."²⁹ Ennek ellenére a nukleáris fegyverek - a konvencionális fegyverekkel szemben - olyan eszközök lettek, amelyek nem a háborút, hanem a béke fenntartását szolgálták. A nukleáris fegyverek ugyanis a nem-alkalmazás révén töltötték be a stabilizáló szerepet. Soha nem volt egyetlen olyan fegyver sem a történelemben, amely ne a háború megnyerését szolgálta volna. A nukleáris fegyvert először birtokolni kellett ahhoz, hogy betöltse stabilizáló szerepét, viszont ha már az ország rendelkezett vele, akkor valahogy el kellett kerülni a használatát.

A nukleáris fegyverek valójában egy képzeletbeli, "imaginárius háború"³⁰ megívásának eszközei, amely háborút a szuperhatalmak vezetői vívnak meg, és aki éppen jobb pozícióban tünteti fel magát, annak esetleg sikerül újabb területi engedményeket kicsikarni a másiktól a harmadik világban. Az atomháború valójában még a képzeletben is felfoghatatlan következményekkel járt, ezért volt jól alkalmazható a hidegháború éveiben. Olyan fegyver volt, amely a tervezőket is megrendítette. Már a próbarobbantások során nyilvánvalóvá vált, hogy alkalmazása esetén az emberiség a végét járja. Mégis a problémát nem az okozta, hogy a Szovjetunió és az Egyesült Államok egymással farkasszemet nézve egy nukleáris katasztrófa felé vezette a világot, hanem sokkal inkább probléma volt a nukleáris fegyverek elterjedése. Ez volt a helyzet a kommunista Kínával is, amely követelte Sztálintól és Hruscsovtól a titkok átadását, hogy ezáltal kimondva-kimondatlanul, de a kínai kommunizmus vegye át Moszkva szerepét. Egy bipoláris struktúra azonnal működésképtelenné válik, amint a központi stabilizáló elem multinacionálissá válik. Ugyanez a nyugati övezetben is problémát jelentett, gondoljunk csak a NATO-n belüli amerikai - francia feszültségekre. Mindenestre az elrettentés betöltötte funkcióját, a hidegháború számos forró pillanata ellenére sohasem következett be a katasztrófa. Az atomtitkot sikerült egészen az 1990-es évekig az ENSZ BT öt állandó tagja körében tartani. Az atomsorompó és az atomcsend egyezmény jól bizonyítja a két szuperhatalom kooperációját a proliferáció megakadályozása érdekében, ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy a bipoláris struktúrában az összes fegyver, beleértve a konvencionális fegyvereket, is irrelevánsak lennének. A konvencionális fegyverekkel valóságos küzdelem folyt a hidegháborús évtizedek alatt. Leginkább a harmadik világ lett ennek a terepe.

²⁹ Gaddis, John Lewis (1997): 87. o..

³⁰ lásd Kaldor, Mary (1990)

V. A HIDEGHÁBORÚ ÉS A HARMADIK VILÁG

Így az 1940-es évek végére, a hidegháború kialakulásának perceiben, megszületik a *harmadik világ* fogalma, amely az első világtól (a Nyugattól) és a második világtól (a Kelettől) való elkülönülésre utal. Ez nem jelent azonban egyenlő távolságtartást a két tömbbel szemben, hanem egy sajátos, *harmadikutas fejlődés* lehetőségének a kinyilvánítását, amellyel a nemzetközi rendszerbe való önálló szereplőkénti betagozódásukat erősítik meg. A harmadikutas fejlődés sajátos intézményszerű formája az el nem kötelezett országok mozgalma volt, amely 1961-ben Belgrádban jött létre, és négy karizmatikus vezetőhöz kapcsolódott.³¹ A mozgalom alapító értekezletének nyilatkozata hűen tükrözi a résztvevők hidegháborús politikáját, ugyanis a tagállamok *„erélyesen elvetik és kishitűnek, távlattalannak, a világfejlődés érdekeivel ellentétesnek minősítik azt a tételt, hogy a háború – a hidegháború is – elkerülhetetlen”*³². A mozgalom igazi jellemvonásait csak a két szuperhatalomhoz való viszony alapján mutathatjuk be pontosan. Az el nem kötelezett országok ugyanis a két táborhoz való viszony alapján definiálták saját magukat. A Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal folytatott párbeszédük egy sajátos alkufolyamat volt, amelyben az újonnan függetlenné vált államok az egyoldalú előnyszerzésre törekedtek a kelet-nyugati kapcsolataikban. *Paul Johnson* szerint *„Az elgondolás az volt, hogy a Nyugatot és a Keletet egymás ellen játsszák ki.”*³³. A megszerzhető gazdasági előnyök és a katonai téren való segítségnyújtás nagy mértékben hozzájárult ahhoz az államépítő folyamathoz, amely az első években társadalmi és politikai átrendeződéssel fenyegetett. A mozgalom egyfajta egyensúlyozó erőt képviselt a két blokk között. Valójában mindkét szuperhatalom érdekelt volt abban, hogy az el nem kötelezettek befolyását és hatalmát csökkentésék, ugyanis a fegyverkezési verseny dimenzióját a harmadik világbeli országok egyfajta „szolidaritás-versennyel” egészítették ki, amely gazdasági és katonai téren jelentős áldozatokat igényelt a szovjet és amerikai vezetéstől.³⁴ Másrészt az is igaz, hogy a szuperhatalmak számára hihetetlen lehetőséget jelentett az el nem kötelezettek esetleges bevonása saját szövetségi rendszerükbe. Azt a tényt azonban sohasem szabad elfelejteni, hogy az Egyesült Államok mindig nagyobb mértékben támogatta a harmadik világ országait, mint a Szovjetunió. 1980-ban a Szovjetunió GNP-jének 0,14 %-át fordítja a fejlődő országok támogatására, míg az Egyesült Államok 0,27 %-át. A szovjet segélyek 75 %-át Vietnam és Kuba kapta. A harmadik világ fő támogatója tehát az USA volt.³⁵ A tömbönkívüliség eszméje egyfajta egyensúlyozó szerepre determinálta a tagországokat, a sorsdöntő pillanatokban *„mérleg nyelveként”* funkcionáltak. A nagyhatalmak számára ez mindvégig világos volt, ezért próbálták azokat a gazdasági és katonai segítségnyújtás rendszerén keresztül a saját táboruk felé orientálni.

A *„harmadik út”* bangoztatása ellenére a mozgalom országai nem alkottak harmadik tábor. A belgrádi nyilatkozatban kijelentették, hogy: *„Az értekezleten képviselt tömbönkívüli országok nem törekszenek új tömb alakítására és nem is alkothatnak új tömböt.”*³⁶ A harmadik tömb alkotásának, ugyanis előfeltétele lenne a hidegháborús viszonyok közötti aktív szerepvállalás, amit az alapító nyilatkozatban szintén elvetettek. A tagországok a saját, nemzeti irányvonaluk képviseletének módjában értettek egyet, de a konkrét kérdésekben gyakran összeütköztek. Az egyoldalú előnyszerzés lehetősége, és a központi hatalom megszilárdításának igénye egybekovácsolta a mozgalom vezetőit. Az újonnan függetlenné vált országok vezetése általában nyugati műveltségű, nyugati egyetemet végzett elit réteg, amely megpróbálta a saját érdekét nemzeti érdekként beállítani. A résztvevő országok, nem voltak, így maga a mozgalom sem volt, semleges, legalábbis nem az ún. *„svájci típusú”* semlegesség értelmében. Tulajdonképpen egyetlen nagyhatalom sem ismerte el az adott viszonyok között ezt a semlegességet. Sőt, Moszkva kimondottan egy átmeneti, átalakulóban lévő

³¹ Nasszer, Tito, Nehru és Szukarno

³² A tömbönkívüli országok állam- és kormányfői értekezletének nyilatkozata.

In: Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945-1982. KJK, Gondolat, Budapest, 1985. 355. o.*

³³ Paul Johnson (2000): 555. o.

³⁴ Jackson, Richard L. (1986): 191. o.

³⁵ Jackson, Richard L. (1983): 204-205. o.

³⁶ A tömbönkívüli országok állam- és kormányfői értekezletének nyilatkozata; i.m. 356. o.

konglomerátumként tekintett a mozgalomra. Ez a semlegesség pusztán annyiban állt fenn, amennyiben a hidegháború konfliktusain való kívül maradási fogalmat adott meg. Ez sem volt igaz azonban, mivel a fő összeütközések pont a harmadik világ területén zajlottak. A mozgalomra gyakran az aktív semlegesség jelzőt használják, megkülönböztetésül a passzív semlegességtől.³⁷ Ezt sugallja az 1961-es állam- és kormányfői értekezlet is: *„A tömbön kívüli országok összegyűlt állam- és kormányfői nem tesznek konkrét javaslatokat valamennyi nemzetközi viszály, legkevésbé a két tömb közötti viszályok megoldására. Mindenekelőtt korunknak azokra az égető problémákra kívánnak rámutatni, amelyeket sürgősen meg kell oldani...”*³⁸. A mozgalom aktív semlegessége csupán átmenetinek tekinthető, ugyanis maga a hidegháborús jelenség is átmeneti. A 90-es évekre a harmadik tábor versus semlegesség vita idejét múltnak, meghaladottnak tekinthető.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra a tényre is, hogy a harmadik világ fogalma nem fedi le teljesen az el nem kötelezettek mozgalmát. Voltak ugyanis olyan országok, amelyek társadalmi-gazdasági jellemzőik alapján fejlődőnek minősültek, mégis elkötelezték magukat valamely szuperhatalom érdekszférája mentén. Így jöttek létre az olyan nyugati érdekeket követő katonai szövetségek, mint a SEATO vagy a CENTO.

VI. AZ ÖSSZEOMLÁS

Mind a tudományos elemzők, mind a közvélemény számára egyaránt a hidegháború vasfüggőnye olyan széleseben omlott le, amilyen gyorsan kialakult. Senki nem látta előre a végét, olyannyira nem, hogy az elemzők a 60-as, 70-es években még évtizedekre szólóan a nagyhatalmi szembenállás fennmaradásával számoltak. Egyes szerzők ezzel szemben arra utalnak³⁹, hogy amerikai és nyugat-európai tudományos körökben már foglalkoztak elemzések a Szovjetunió gyengeségeivel. Mindenestre az amerikai döntéshozókat nem hatotta át ez a gondolkodás, sőt az 1950-es, 1960-as években úgy tűnt, hogy gazdasági és politikai gyengeségei ellenére katonai téren a Szovjetunió fölénybe került. Ez persze, utólag tudjuk, téves következtetés volt. Téves volt az a következtetés is, amely a hidegháború fennmaradásáról szólt. A tudományos elemzők könnyű helyzetben vannak az összeomlás datálása kapcsán, hiszen a szovjet rendszer 1989 őszén dominószzerűen összedőlt. Természetesen nem lehet a változást egyetlen időponttal leírni, ez sokkal inkább egy hosszú folyamat végeredménye volt. Talán az több vitát válthat ki, hogy mely időpontra tehető a folyamat kezdete. Érdemesebb azokat a sorsfordító eseményeket nyomon követni, amelyek a szovjet rendszer válságát mutatták. Ennek első jelei NDK kapcsán mutatkoztak a berlini kérdés kapcsán, amikor Kelet-Berlinben 1953-ban munkásfelkelésre került sor. Ez volt az első alkalom, amikor a Vörös Hadsereg közbeavatkozására volt szükség. Mennyiben változtatta meg a helyzetet Sztálin halála? 1953-ban valóban instabil volt a szovjet belpolitikai helyzet az utódlási harc következtében, de ez nem jelentett váltást a szovjet politika irányában egészen az SZKP XX. kongresszusáig, amikor Hruscsov élesen elhatárolta magát a sztálini politika inhumanizmusától. A desztalinizáció ugyan legitimálta Hruscsov helyzetét, de tovább gyengítette a kommunista tábor szolidaritását, ami az 1956-os lengyel és magyar változásokban jelentkezett. A szovjet rendszer gyengeségét jelezték az 1968-as prágai tavasz és az afganisztáni kudarcok is. Mihail Gorbacsov 1985-ös színrelépése viszont már közvetlenebbül mutatta a szovjet gyengeségeket. Nehéz tehát egy dátum mellett elköteleznünk magunkat, de azt leszögezhetjük, hogy a hidegháború nem egy homogén időszak volt. Sokan sokféleképpen periodizálják a fordulópontok jelentőségét.⁴⁰

Az előrejelzés képtelensége miatt a nemzetközi kapcsolatok elmélete komoly válságba került az 1990-es évek elején. Komoly vádakkal találta magát szembe a diszciplína, amiért nem látta előre a Szovjetunió szétesését. Számos elemző egyenesen az elmélet haszontalanságáról írt. *Ex post* persze

³⁷ Tóthné Nagy Magdolna (1984): 151. o.

³⁸ A tömbönkívüli országok állam- és kormányfői értekezletének nyilatkozata, i.m. 356. o.

³⁹ pl.: Balogh András (1995): 28. o.

⁴⁰ A történészek megkülönböztetik egymástól az első és a második hidegháborút, amely 1979-től datálódik.

könnyen vádolják a tudósokat, amikor az 1950-es, 60-as években a "túlélés" volt a kérdés. A valóságban az elemzők sokkal inkább érzékelték a hidegháború erodálódásának *folyamatát*, mint magát az időpontot. A folyamatszemplélet adhat magyarázatot arra, hogy a tudományos berkekben miért nem jelentkezett az *annus mirabilis* előszele. A szakma művelői védelmük alá veszik az elméletet kihangsúlyozván, hogy a nemzetközi politikaelmélet kontextus-függő elmélet, amelyet nem lehet laboratóriumi körülmények között modellezni, mint egy természettudományos vizsgálat esetében.⁴¹ Az 1990-es években a tudományos elemzés válaszként a kihívásokra a neorealizmust és a neoliberalizmust szintetizáló modelleket hozott létre, amelyek komplex módon közelítik meg a valóságot.⁴² Mielőtt a hidegháború tanulságaival foglalkoznánk, tekintsük át a főbb magyarázó elméleti megközelítéseket.

VII. MAGYARÁZATOK A HIDEGHÁBORÚRA

A nemzetközi kapcsolatok versengő paradigmáinak főpróbája valójában a hidegháborús nemzetközi rendszer volt. A XX. század elején megszülető diszciplína, amely magyarázatot kívánt nyújtani a háború és béke váltakozó ciklusaira, egyáltalán az államok viselkedésére, illetve a nemzetközi rendszer struktúrájára vonatkozóan, a nagyhatalmi konfliktus elemzése során, hatalmas kihívással találta magát szemben. Két markáns iskola magyarázata mellett alternatív magyarázatokkal is találkozhatunk. Tulajdonképpen a versengő és egymástól különböző magyarázatok együttesen alkotják magát az elméletet.⁴³

1. A REALISTA/NEOREALISTA ISKOLA ÉS A HIDEGHÁBORÚ

A realista/neorealista iskola a második világháborútól kezdve egészen a Szovjetunió összeomlásáig a nemzetközi politikaelmélet mainstream, azaz központi irányzata volt. A gondolkodásmódnak jelentős történelmi hagyományai voltak az európai történelemfelfogásban. A realista iskola nagyja, *Hans Morgenthau* az államok közötti konfliktust teszi a nemzetközi rendszer anarchikus viszonyaiért felelőssé. A realista iskola "a hatalom, az erő és a nemzeti érdek fogalmainak sajátos rendszerbe foglalásával egyúttal tovább is gondolta (az elméletet), lerakva ezzel a tudományág máig is érvényes szemléleti alapjait."⁴⁴ A klasszikus realizmus mellett, azt kiegészítve, jelent meg a neorealizmus vagy strukturális realizmus, amelynek fő képviselője *Kenneth Waltz*, aki műveiben a nemzetközi rendszer struktúrájának vizsgálatára helyezi a hangsúlyt a nemzetállamok érdekérvényesítő magatartásának vizsgálatával szemben.⁴⁵

A realista/neorealista iskola felfogása megfelel a hidegháború négy és fél évtizedes nagyhatalmi konfliktusának, amelyben mindkét fél a túlélésre és egymás legyőzésére törekedett. Magyarázatuk szerint irreleváns a két tábor belső berendezkedése a nemzetközi rendszer anarchikus viszonyainak megértésében, valójában mindkét fél ideológiától függetlenül, ugyanazon külpolitikai döntést hozott a másik fél intencióit figyelembe véve. Ez idézte elő a fegyverkezési verseny fenntartását és fokozását. A szovjet retorikában a kapitalizmus utolérése, míg az amerikai ideológiában a kommunista veszély hangoztatása tartotta fenn a katonai biztonság növelésének szükségességét. Ez klasszikus biztonsági dilemma létrejöttéhez vezetett. A realisták/neorealisták szerint tehát a hidegháború nem volt más, mint egy hegemonisztikus konfliktus, amelyben a két szuperhatalom saját "egészségügyi övezetének" kiterjesztésére törekedett az állam biztonságának növelése érdekében. Vagyis ebből a nézőpontból az ideológiai különbségtétel is irreleváns.

⁴¹ *Allan, Pierre (1992): 233-239. o.*

⁴² *lásd Kiss J. László (1995): 88-90. o.*

⁴³ *A szerzők többsége egy eklektikus elmélet szükségessége mellett érvel. Pl.: Grunberg, Isabelle – Risse-Kappen, Thomas (1992): 144. o.*

⁴⁴ *Galló Béla (2000): 23. o.*

⁴⁵ *lásd Kiss J. László (1995): 78-80. o.*

A hidegháború ezen elméletét, habár több ponton kielégítő magyarázatot nyújt, mégis a legtöbb kritika érte a következő kérdésekben:

1. A realisták/neorealisták nem tudnak mihez kezdeni azzal a ténnyel, hogy a hidegháborút nemcsak a konfrontáció, hanem a kooperáció is jellemezte. A "sem nem háború, sem nem béke" állapota anomália az elmélet számára. Olyan sorsfordító eseményeket, mint a koreai háború, a kubai rakétaválság vagy a szuezi háború, nem sikerült a realizmus iskolájának oldaláról tudományos érvekkel alátámasztani. Ennek magyarázatát *Robert L. Rothstein* abban látja, hogy míg a realisták alapvetően az európai történelemből építették fel szemléletüket, addig a fentebb felsorolt válsággócok nem az európai diplomácia szülöttei.⁴⁶ A legnagyobb anomáliát ebből a szempontból a fegyverkezési verseny korlátozása jelentette, amely élesen szembehelyezkedik a racionalista logikával. Az atomcsend és az atomsorompó egyezmény vagy a helsinki folyamat a realizmus/neorealizmus elméleti magyarázatának degradálásához vezetett. Az enyhülési hullámok, az együttműködés és a szembenállás ciklikus hullámozása és egymásmellettsége megkérdőjelezte az uralkodó elmélet relevanciáját.

2. A realizmus/neorealizmus téves következtetésre jut a szuperhatalmak belső berendezkedésének irrelevanciáját illetően. Már említettük *John Lewis Gaddis* művét, aki utal arra, hogy a nyugati övezetekben valójában több hithű kommunista volt, mint a szovjet érdekszférában, mivel a Vörös Hadsereg felszabadítóként olyan bűnököt követett el, amelyek diszkreditálták a térségben az ideológia vonzerejét.⁴⁷ Míg az Egyesült Államok szabadelvű gondolkodásával könnyedén tudta kiterjeszteni érdekszféráját, addig a szovjet fél csak elnyomó intézkedésekkel tudta ugyanezt tenni. Ez szükségszerűen vezetett az amerikai szemlélet győzelméhez.

3. Az iskola számára a legnagyobb anomáliát a Szovjetunió *preventív háború* nélküli összeomlása okozta.⁴⁸ A realizmus egy állam hatalmának csökkenését még el tudja fogadni, de egyoldalú összeomlását már nem. Ezen az alapon egyes szerzők nem a realizmust, hanem magát a nemzetközi politikaelmélet diszciplínáját kérdőjelezték meg. A szovjet rendszer összeomlása tulajdonképpen pontosan azokkal a belső faktorokkal magyarázható meg, amelyek vizsgálatától a realisták eltekintettek. A Szovjetunió nem katonailag, hanem gazdaságilag roppant össze, annak ellenére, hogy az összeomlás felgyorsításában az amerikai külpolitika ingadozásának is szerepe volt.

A realizmus tehát a hidegháború egy-egy aspektusát magyarázza, főleg a rendszer természetével kapcsolatosan, de a változás irányának és mértékének vizsgálatában gyenge eredményeket mutatott fel. *Rothstein* viszont felhívja a figyelmünket arra a paradoxonra, hogy míg a realista gondolkodás visszaszorulóban van az akadémiai körökben, annál inkább erőre kapott a gyakorlati döntéshozók között.⁴⁹ Ennek gyakorlati magyarázata abban rejlik, hogy "...a valóság olyan összetett és nehezen értelmezhető, hogy amit mi egy adott pillanatban realistának hívunk, az nagy mértékben a személyes előfeltevéseken és perspektívákon nyugszik."⁵⁰

2. A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK LIBERÁLIS/NEOLIBERÁLIS ELMÉLETE

A realista iskola számára a legnagyobb kihívást valójában a wilsoni elvekből gyökerezethető liberális, idealista iskola jelenti, amely a két világháború tanulságaként kikerült az uralkodó elmélet szerepköréből. Valójában a liberális felfogás sokkal nagyobb szerepet szán az államok belső berendezkedésének figyelembevételére. Nem utolsósorban a hidegháborút főleg ideológiai konfliktusként szemléli.⁵¹ Felfogásuk szerint a hidegháború vége a "barométer" előrejelzése szerint nem anomália, hanem szükségszerű következmény, annak ellenére, hogy senki sem látta a végét előre. A nemzetközi rendszer idealista felfogása szerint a nemzetközi jog és a nemzetközi szervezetek szerepének felértékelésével elképzelhető az anarchikus viszonyok megszüntetése. A hidegháború

⁴⁶ *Robert L. Rothstein (1996): 413. o.*

⁴⁷ *Gaddis, John Lewis (1997): 40. o.*

⁴⁸ *Kiss J. László (1995): 81. o.*

⁴⁹ *Robert L. Rothstein (1996): 416-417. o.*

⁵⁰ *u.o.: 411. o.*

⁵¹ *Kiss J. László (1995): 83-86. o.*

magyarázatán belül elsősorban a kooperációra utalnak, egyrészt az Egyesült Nemzetek Szervezetén, másrészt a fegyverzetcsökkentésen keresztül. Valójában a nukleáris fegyvereknek jelentősége sem volt az egyensúlyi állapot fenntartásában. A liberális elmélet az átfogó elmélet igényével lép fel, mégsem nyújt átfogó magyarázatot. A kritika leginkább a következő elemekre vonatkozhat:

- A liberális elmélet egyrészt nem tudott magyarázatot adni, illetve nem vette kellőképpen figyelembe a harmadik világ feszült, állandó háborús állapotait. Az igaz, hogy a nagy "rendszer-háborút" az együttműködés terén képes volt az emberiség elkerülni, de ez nem jelentette a háború kiiktatását. A koreai háború, az arab-izraeli háborúk, a vietnami háború, hogy csak néhányat idézzünk azokból a véres konfliktusokból, amelyek olyan ún. helyettesítő háborúk voltak, amelyek segítettek elkerülni a "Nagy Háborút".
- Másrészt a liberalizmus túlzottan leértékeli a nukleáris fegyverek és a hatalom szerepét, amelyek valójában meghatározták a hidegháború struktúráját. Az elrettentés, amely valójában egy sajátos kooperációnak feleltethető meg, egyáltalán nem volt irreleváns, sőt a nagyhatalmi konfliktus gerincét alkotta.
- Harmadrészt a liberális/neoliberális iskola, amely hajlamos a túlzott optimizmusra a hidegháború végét illetően, szintén válságba került az 1990-es évek államokon belüli konfliktusainak számbavételét illetően. Az etnikai-nacionalista villongások újult erővel lángoltak fel a szovjet rendszer megszűntével.

3. ALTERNATÍV MAGYARÁZATOK

Az alternatív magyarázóelméletek közül a szakirodalom az alábbiakat emeli ki:

1. A pszichológiai irányultságú *félreértési megközelítés* szerint a hidegháború egy totális tévedés eredménye. Mindkét fél hibázott a másik fél szándékainak és képességeinek felmérésében. Az Egyesült Államok túlzott veszélyt tulajdonított a kommunizmus tovaterjedésének, és nem volt képes felismerni a gazdasági, politikai gyengeségét a Szovjetuniónak, nem is beszélve a szovjet tábor erőltetett szolidaritásáról.⁵² Valóban egy ilyen véletlennek mondható elem felelős az elmúlt négy és fél évtizedért? Ma egyre több tudós igennel válaszol erre a kérdésre. *Jonn Lukacs* is ezek közé tartozik: "A felek kölcsönösen félreismerték egymás szándékát... Az amerikaiak abban a hitben éltek, hogy Sztálin ... kész utat törni a kommunizmusnak Nyugat-Európában és Németország nyugati részében is. Sztálin pedig abban a hitben és félelemben élt, hogy ... az amerikaiak ... készülnek megdönteni az ő kelet-európai uralmát. Mindkét feltételezés téves volt."⁵³ Ebből a szempontból tehát egy egyszerű "emberi műhiba"⁵⁴ a hidegháború.

Tulajdonképpen minden történelmi esemény létrejöttében szerepet játszik a tudatos alakítás mellett a véletlen szerepe is. A véletlen tényezője a hidegháború magyarázatában sem elhanyagolható. Véletlennek is szerepet játszottak például abban, hogy a kubai rakétakrízis nem vezetett nukleáris háborúhoz, de túlzás lenne pusztán a véletlenre egyszerűsíteni nagy horderejű eseményeket. A kínai kommunista vezető, Mao Ce-tung például meg volt győződve, hogy az Egyesült Államok 1949-1950 fordulóján fegyveresen Kínára támad. Más kérdés, hogy az nehezen szűrhető le ebből, hogy mennyire akarta saját hatalmát belsőleg megszilárdítani Mao, vagy esetleg a nemzetközi kommunista mozgalomban saját nagyságát aposztrofálni. Hasonló tévhitekkel a másik oldalon is találkozhatunk. Truman például több ízben is utalt Sztálin harmadik világháborús terveire, holott a szovjet vezetőnek elemi érdeke volt a nagyhatalmi rivalizálás fegyveres megoldásának elkerülése. Meggyőzőbbnek látszik, ha pszichológiai vonalon közelítjük meg a kérdést, és a véletlen félreértést "tudatos-tudattalan" félreértéssel helyettesítjük. Ez elvezet bennünket a *kognitív disszonancia modelljéhez*. *Elliot Aronson*⁵⁵ művében amellet érvel, hogy a döntéshozók az adott kérdéstről rendelkezésre álló információ tömeget aszerint szelektálják, hogy az alátámasztja-e a másik félről korábban kialakult képet, illetve az elhatározott cselekvést. Az önigazoló magatartás csökkenti azt a

⁵² ezt támasztja alá *John Lewis Gaddis* is.

⁵³ *Lukacs, John* (2000): 32. o.

⁵⁴ *Kjell Goldmann* (1992): 3. o.

⁵⁵ *Aronson, Elliot* (1997): 113-168. o.

disszonanciaérzetet, amelyet az információtömeg bizonytalansága kelt. Konkrétabban szólva, az amerikai elnökök, Trumantól kezdve Reaganig bezáróan a Szovjetunió olyan lépéseivel, mint a két berlini válság, a koreai háború vagy az SS20-as rakéták telepítése Kelet-Közép-Európába, legitimizálták az amerikai döntéshozatalt: a Truman-doktrínát, a Kennan-féle hosszú táviratot, anélkül hogy bárki is megvizsgálta volna azok érvényességét. "Úgy látom a másik oldalt, ahogy látni akarom" – ez volt a fő elgondolás. Jó szemléltető példa Mao "Nagy Ugrás" elmélete, amelynek keretében a kapitalista világ leghagyását tűzte ki célul. Ehhez "papírtigrisként" kellett szemlélni az Egyesült Államokat. Hruscsov több ízben hangoztatta a Szovjetunió fölényét a nukleáris fegyverkezés terén, amely újabb lökést adott a reagan-i csillagháborús tervhez, anélkül hogy bárki alátámasztotta volna a szovjet fölényt. A kognitív disszonancia a vietnami háború elmélyülésében is nyomon követhető volt. Az amerikai vezérkari főnökök annak ellenére terjesztették ki az észak-vietnami bombázásokat, hogy az elemzések ezek ellen szóltak, vagyis az öngazolás itt is érvényesült: „Az eszkaláció olyan folyamat, amely folytonosan önmagából táplálkozik. Ha valaki egyszer némileg elkötelezi magát, akkor ezzel egyre nagyobb elkötelezettségének készíti elő a talajt.”⁵⁶ Hasonló öngazolások a Szovjetunióban is tetten érhetők. Hruscsov például előszeretettel utalt elődeinek kedvenc látnoki jóslatára, amely szerint a kapitalizmus belső ellentmondásai következtében összeomlik. Jól tudjuk a valóság pontosan ennek az ellenkezője volt, vagyis az 1956-os magyar és lengyel események, a kínai szakítás és a jugoszláv eretnokség nyomán nem a kapitalizmus, hanem a kommunizmus volt szétesőben. Természetesen mindkét fél merő túlzásokba bocsátkozott a népére leselkedő veszély nagyságát illetően, ugyanis a belpolitikai támogatás ezáltal könnyebben biztosítható volt.

2. A másik alternatív elmélet a *játékelméleti megközelítés*, amely a hagyományos „a fogoly dilemmája” modell segítségével közelíti a nemzetközi politikaelmélet aspektusait.

A következő ábrát használják az elemzők alapul a hidegháború megértéséhez:

USA	SZU	Elfogad	Követel
elfogad		kompromisszum détente	szovjet fölény
követel		amerikai fölény	hidegháború / a konfliktus eszkalációjának veszélye

Aggarwal-Allan (1995): Cold War Endgames p. 38.

In: Allan-Goldmann (1995): The End of the Cold War, Kluwer Law Int., The Hague.

Ez a megközelítés a hidegháborút konfliktushelyzetként kezeli, ugyanis mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió saját érdekeit szem előtt tartva kompromisszum-nélküli helyzetbe került, amely a táblázat jobb alsó sarka szerint a háború eszkalációjának reális veszélyét hordozta magában.⁵⁷ Ez nem azt jelentette, hogy a felek egyáltalán nem voltak hajlandóak a kooperációra, éppen ellenkezőleg, a nemzeti érdek dominanciája és a kölcsönös bizalmatlanság vezetett el az enyhülés hullámaihoz. A játékelméleti megközelítés az első olyan elmélet, amely a szintézis igényével lép fel a magyarázatok közül.

⁵⁶ u.o.: 127. o.

⁵⁷ Nagy Péter (1995): 153-154. o.

VIII. MILYEN TANULSÁGOKKAL SZOLGÁLT A HIDEGHÁBORÚ?

1. Először is le kell szögeznünk, hogy az amerikai-szovjet szembenállás nem szüntette meg a nemzetközi rendszer anarchikus viszonyait. Továbbra sincsen egy a nemzetállamok autoritása fölé emelkedő, szupranacionális világkormány. Sem az ENSZ, sem más nemzetközi szervezet jelenleg nem képes ennek a funkciónak az ellátására. Sőt az ezredforduló küszöbén úgy tűnik, hogy a nemzetközi kapcsolatok rendezetlen viszonyai tovább fokozódnak, ami összhangban áll a nemzetállami szuverenitás részleges elvesztésével, a globalizáció felgyorsulásával és az etnikai-vallási konfliktusok számának növekedésével. Kétségtelen viszont, hogy a nemzetközi kapcsolatok főszereplői továbbra is a nemzetállamok. A hidegháború egyik legfőbb tanulsága, hogy a konfliktus nem zárja ki az együttműködés lehetőségét, a két szuperhatalom a meglévő ellentétek ellenére sajátos normarendszert fektetett le a rendszer játékszabályaival kapcsolatosan. A jövő nagyhatalmi konfliktusai számára jó példaként szolgálhat az az egyensúlyi rendszer, amely meghatározta az elmúlt fél évszázadot.

2. Fontos tanulsága a hidegháborúnak, hogy egy ország biztonságát nemcsak a hagyományos értelemben vett katonai dimenzió határozza meg, hanem a gazdasági, kulturális, politikai és ökológiai faktoroknak is kiemelt súlya van. A Szovjetunió összeomlása mutatott rá a biztonság multidimenzionális értelmezésének szerepére. Ezen faktorok terén pedig olyan interdependens viszonyok alakultak ki, amelyek alapján egy ország biztonsága nem függetleníthető a nemzetközi rendszer strukturális viszonyaitól.

3. A hidegháború vége nem jelenti a nagyhatalmi szembenállások megszűntét. Már az 1990-es évek végén olyan példák láttak napvilágot, amelyek a nukleáris elrettentés regionális működésével kapcsolatosak. Az 1998-as indiai és pakisztáni atomrobbantási kísérletek újra a nukleáris fegyverekre támaszkodó nagyhatalmi politika veszélyét hozták a felszínre. Kérdéses, hogy regionális vetületben működhet-e a nukleáris elrettentés? Másik példa lehet a jelenlegi kínai-amerikai viszony elemzése, amely esetleg azzal a lehetőséggel párosul, hogy az 1990-es években jelenlevő hatalmi vákuumot Kína tölti be, így a hidegháború egy rövid átmeneti szakasz után továbbfolytatható. Ez természetesen csak egy elméleti feltevés.

4. Negyedik tanulsága a bipoláris nemzetközi rendszernek, hogy az véres háborúk nélkül ért véget. A történelem eddigi eseményei nem támasztották alá ennek a lehetőségét. A XIX. században a krími háború, illetve a század végét jelző első világháború nem nyújtanak bizonyítékot a békés változás lehetőségére. Talán a meglepetést nem is az okozta, hogy összeomlott a szovjet rendszer, hanem ahogy összeomlott. A tanulságok sorát még folytathatnánk, hiszen minden epizód egy sajátos szegmensét képviselte az amerikai – szovjet rivalizálásnak, de ahhoz újra néhány évtizednek el kell telnie, hogy újabb bizonyítékokkal szolgálhasson a történelemtudomány.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Aggarwal, Vinod K. – Allan, Pierre (1992): Cold War Endgames

In: *Allan, Pierre – Goldmann, Kjelled.* (1992): The End of the Cold War. pp.24-54.

Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law Int., The Hague etc., 1992.

Allan, Pierre (1992): The End of the Cold War: The End of International Relations Theory?

In: *Allan, Pierre – Goldmann, Kjell* ed.(1992): The End of the Cold War. pp.226-241.

Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law Int., The Hague etc., 1992.

Allan, Pierre – Goldmann, Kjell ed(1992): The End of The Cold War.

Evaluating Theories of International Relations. Kluwer Law International, The Hague etc., 1995.

Aronson, Elliot (1997): A társas lény. KJK, Budapest, 1997.

Balogh András (1995): Hideg volt-e a hidegháború? (25-31 o.) in: BIGIS Nemzetközi Tanulmányok, 1995. I. évf., 1. szám

Brzezinski, Z. (1993): A hidegháború és utójátéka. Európai Szemle, IV. évf., 1993. 1.szám, 3-17. o.

- Diószegi István* (2001): A hidegháború, avagy a történelem félreértése. 55-57.
In: *Dalos Rima – Kiss Endre* szerk. (2001): A történelem visszavág. FES, Budapest, 2001.
- Fischer Ferenc* (1993): A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai. IKVA, Budapest, 1993.
- Fukuyama, Francis* (1994): A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- Gaddis, John Lewis* (1999): Cold War statesmen confront the bomb: nuclear diplomacy since 1945. Oxford, NY, Oxford Univ. Press, 1999.
- Gaddis, John Lewis* (1997): We now know. Rethinking Cold War History. Clarendon Press, Oxford, 1997.
- Galló Béla* (2000): A túlélés tudománya. A nemzetközi politikai viszonyok vetélkedő elméletei. Helikon Kiadó, Budapest, 2000.
- Gasteyger, Curt* (1995): Between "Cold War" and "Cold Peace" (5-11. o.)
in: BIGIS Nemzetközi Tanulmányok, 1995. I. évfolyam, 1.szám
- Grunberg, Isabelle – Risse-Kappen, Thomas* (1992): A Time of Reckoning? Theories of International Relations and the End of the Cold War.
In: *Allan, Pierre – Goldmann, Kjelled* (1992): The End of the Cold War. pp.104-146. Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law Int., The Hague etc., 1992.
- Goldmann, Kjell* (1992): Introduction: Three Debates about the End of the Cold War.
In: *Allan, Pierre – Goldmann, Kjelled* (1992): The End of the Cold War. pp.1-11. Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law Int., The Hague etc., 1992.
- Hobsbawm, E. J.* (1998): A szélsőségek kora; A rövid 20. század története. Pannonica Kiadó, h.n., 1998.
- Jackson, Richard L.* (1986): The Non-Aligned, the UN, and the Superpowers. Praeger, New York, 1986.
- Jervis Robert* (1996): The spiral of international insecurity. pp. 91-101.
In: *Little, Richard–Smith, Michael* ed.(1996): Perspectives on World Politics. Routledge, London, New York.
- Johnson, Paul* (2000): A modern kor. A 20. század igazi arca. XX. Századi Intézet, h.n. , 2000.
- Kaldor, Mary* (1990): The Imaginary War. Understanding the East-West Conflict. Basil Blackwell, Oxford, Cambridge, 1990.
- Kennedy, Paul* (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági konfliktusok és katonai konfliktusok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Kiss J. László* (1995): A hidegháború vége és a nemzetközi kapcsolatok elmélete
in: BIGIS Nemzetközi Tanulmányok, 1995. I. évf., 1. szám. (75-95)
- Kissinger, Henry* (1998): Diplomácia. Panem–Grafo, Budapest, 1998.
- LaFeber, Walter* (1991): America, Russia and the Cold War. (1945-1990) New York, McGraw-Hill Book Company, 1991.
- Lukacs, John* (2000): A XX. század és az újkor vége. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.

Mackinder, Halford J. (1919): Demokratikus ideálok és a valóság.

In: *Csizmadia – Molnár – Pataki szerk.* (1999): Geopolitikai szöveggyűjtemény. SVKI, Budapest, 1999. 28-35.

Nagy Péter (1995): Hidegháború és játékelmélet. (145-159. o.)

in: *BIGIS Nemzetközi Tanulmányok*, 1995. I. évf., 1. szám

Østerud, Øyvind (1992): Intersystemic Rivalry and International Order: Understanding the End of the Cold War.

In: *Allan, Pierre- Goldmann, Kjelled* (1992): The End of the Cold War. pp.12-23. Martinus Nijhoff Publishers, Kluwer Law Int., The Hague etc., 1992.

Rosecrance, Richard (1992): A New Concert of Powers.

in: *Foreign Affairs*, 1992/Spring, pp. 64-82.

Rothstein, Robert L. (1996): On the costs of realism (pp. 409-418.)

In: *Little, Richard–Smith, Michael: Perspectives on World politics.* Routledge, London, NY, 1996.

Spykman, Nicolas John (1944): Eurázsia politikai térképe.

In: *Csizmadia – Molnár – Pataki szerk.* (1999): Geopolitikai szöveggyűjtemény. SVKI, Budapest, 1999. 56-65. o.

Tóthné Nagy Magdolna (1981): Az el nem kötelezettek mozgalmának fejlődése, változások az 1970-es években. Kossuth Kiadó. MKI, Budapest, 1981.

Vigh László

HEGEMONIKUS HÁBORÚK ÉS NEMZETKÖZI REND

ROBERT GILPIN ELMÉLETÉNEK TOVÁBBGONDOLÁSA

A világpolitika realista felfogásának egyik megteremtője, Morgenthau szerint a nemzetközi kapcsolatok rendszerét a kollektív biztonság alapján nem lehet létrehozni, mert kollektív érdekek nincsenek. Éppen ezért a legfontosabb kategória a *batalom és annak birtoklásának* kérdése. Az államférfiak is akkor sikeresek, ha hatalomként felfogott nemzeti érdekeikre alapozva politizálnak. A nemzetközi politikaelmélet realista iskolája számára a nemzetközi politika cselekvő egysége a nemzetállam, amely homogén és monolitikus. A legfontosabb rendezőelv az anarchia, amely nem egyenlő a káosszal: minden állam a saját érdekét követi, ezzel az anarchia is szervez, vagyis egy de facto rendet teremt. Az elmélet szerint a berendezkedés és az ideológia alapvetően nincs befolyással az államok magatartására. Nem az államok szándéka a meghatározó, hanem képességeik, gazdasági, katonai potenciáljuk. Az 1970-es évektől megjelenő strukturális (neo)realizmus elsősorban Waltz nevéhez fűződik. A korábbi elmélet mellé bevezeti a *struktúra* fogalmát, amely azt takarja, hogy az államok érintkezései korántsem olyan közvetlenek, mint a korábban létrejött világkép mutatja. Valójában a közöttük kialakuló viszony a nemzetközi rendszer kettős szerkezetén keresztül valósul meg. Ez a kettős struktúra az anarchiából, mint rendező elvből, másrészt a hatalom - legerősebb államok közötti - nemzetközi elosztásából áll össze. A kooperációk ugyanakkor lehetségesek ebben a rendszerben, mégpedig egy hegemon hatalom vezetésével, amelyik építi, finanszírozza, szervezi és működteti a nemzetközi rendszert. A neorealista iskola képviselőjeként *Robert Gilpin a nemzetközi rend kérdését más oldalról közelíti meg. Véleménye szerint a nemzetközi rend a nagyszabású „hegemon háborúk” történetével függ össze, melyek eredményeként az államok a világrendszer új formáit alakítják ki.* (Kiss J. László 1997). A szerző 1981-ben hozta nyilvánosságra koncepcióját, amelyet később, 1991-ben újra felidéztek, de egy kissé „megkurtítva”.

I. Gilpin elmélete a hegemoniáról, a domináns hatalmak változásáról

Gilpin szerint a világpolitikában mindig van egy hegemon hatalom, amely egyensúlyoz a státusából adódó kötelezettségek és feladatok, valamint a rendelkezésre álló anyagi és szellemi eszközök között.

Azonban eljön az idő, amikor a hegemon hatalom kifulladás és egy új, egyre dominánsabbá váló állam kezdi átvenni a szerepét, vagy legalábbis erre törekszik. Ahhoz, hogy a célját elérje gyakorlatilag háborúra van szüksége, mégpedig – mivel az egész világrendszert befolyásoló eredményre törekszik – egy óriási méretű, világháborúra.

Az államok felemelkednek és eltűnnek a nemzetközi politika színterén. Egy nagyhatalom akkor kerül szembe kihívásokkal, ha már nem tudja fedezni hegemoniájának, a világ irányításának költségeit. Egy megjelenő kihívó hatalom viszont képes megfizetni ezt úgy, hogy a saját formájára alakítja a nemzetközi rendszert, vagyis egy új struktúrát képes megfeleltetni saját hatalmi és hegemon érdekeinek. A legfontosabb feladata a kihívott félnek, hogy „kiegyensúlyozza a kötelezettségeit és a forrásait”, - idézi Gilpin - Lippmann gondolatai. Egy „kihívott” nagyhatalomnak két lehetősége nyílik a rendszer egyensúlyi helyzetének fenntartására:

- Az első és gyakran a legalkalmasabbnak vélt út szerint: a kihívott hatalomnak tovább kell növelnie a forrásait ahhoz, hogy fenntartsa kötelezettségeit és a nemzetközi rendszert.

- A második lehetőség: megkísérelni a kötelezettségek és a hozzájuk kötődő költségek csökkentését, de úgy hogy mindez ne tegye kockára az adott hegemon állam nemzetközi pozícióit.

1. A történelem tanulságai szerint a hegemon hatalmak legtöbbször az első utat választják. Új forrásokat keresnek, hogy fedezni tudják a dominancia megnövekedett költségeit és megakadályozzák az állam hanyatlását. A legegyszerűbb megoldást az adók és más közvetlen bevételi források növelése jelenti. Azonban ezzel a „fegyverrel” nem szabad a hegemoniát megtartani igyekvő államoknak határtalanul élni, hiszen ezek az eszközök az államon belül akár forradalmi magasságokba növelhetik az ellenállást. Von Ranke szerint, megfelelően illusztrálja ezt a francia forradalmat eredményező események sora, amikor is az európai kontinens vezető hatalma nézett szembe a brit kihívással és csak a belső elvonások növelésére hagyatkozott.

A másik indoka annak, hogy ezt az eszközt az államok csak bizonyos korlátok között alkalmazhatják, hogy a túlzott adóztatás - visszavetve a termelékenységét és az innovációkat - még sebezhetőbbé teszi az adott országot kihívójával szemben. Éppen ezért az államok nem mindig közvetlen eszközökkel teremtik elő a hegemonia fenntartásához szükséges fedezetet, hanem gyakran az *infláció*, a *kereskedelmi deficit növekedése* és a kiterjesztett adózás a hanyatló társadalmak jellemzői. Mindebből következően a legmegfelelőbb eszköznek a *meglévő erőforrások hatékonyabb kibaszálása* számítana, amit a javuló szervezettség, a technológiai és másfajta *innovációk* segítenek elő. De ezt nem minden dominanciáját megtartani kívánó állam képes elérni. A történelem a Kínai Birodalom esetében bizonyította, hogy ennek a módszernek köszönhetően évszázadokra fennmaradhat egy hegemon társadalom. Ugyanakkor arra is láttunk példát, hogy egy állam nem tudott ezzel az eszközzel élni és így a Római Birodalomban felgyorsult a hanyatlás. Egy kihívással szembenéző társadalom a bomlás és az immobilitás ördögi körbe kerül, míg egy növekvő és a hegemonná válás útjára lépett hatalom a „virtuozitás köreit” kezdi bejárni. A hanyatlónak a szociális együttműködés hiányával kell szembenéznie, a jogok hangsúlyozásával, a kötelezettségekkel szemben. Másrészt az egyre növekvő frusztráció és pesszimizmus akadályozza az újításokat és az innovációkat.

2. A második fajta válaszlehetőség a hanyatló hatalom számára a költségek csökkentése a rendelkezésre álló források szintjére. Ez három jól körülhatárolható úton történhet meg, melyek mindegyike előnyöket és hátrányokat is rejt magában:

- Az első megoldás azt takarja, hogy *meg kell szüntetni az okokat*, melyek a növekvő költségek forrásaiként szolgáltak. Ez az út a leglátványosabb is, hiszen a hegemon hatalom bizonyítani tudja, hogy képes problémákat megoldani, azokat eltüntetni. A megelőző, preventív háború indítása ebben a konstellációban sok előnnyel jár, hiszen akár szét is rombolhatja, de legalábbis meggyengítheti a feltörekvő, hegemoniára készülő hatalmat. Mindez csak akkor következhet be, ha a hanyatló erő katonai téren még előnyökkel rendelkezik a növekvővel szemben. Ha egy államnak csak két lehetősége van a hanyatlás, vagy a háború, akkor valószínű, hogy a harcot választja, hiszen a politikai elit túléléséhez erre van szükség és ebben az esetben a hegemon szerep akár vissza is szerezhető. A veszély, amelyet ez a lehetőség foglal magában az emberi életek elvesztése mellett az, hogy a preventív háborúk olyan folyamatokat indíthatnak el, melyek fölött az állam irányítói könnyen elveszthetik az ellenőrzésüket.
- A második perspektíva a hegemon hatalom *területeit úgy átalakítani*, hogy magasabb védettséget, de kisebb költségekkel lehessen elérni. Az is előfordulhat, hogy a domináns hatalom úgy próbálja csökkenteni a költségeit, hogy közben növeli területeit. Azaz egy hosszú távú megtakarítás érdekében további hódításokba kezd. Erre példa a britek terjeszkedése Indiában, illetve a Szovjetunió inváziója Afganisztán ellen. Ennek a megoldásnak az egyik kockázati eleme abban áll, hogy a terjeszkedés átléphet egy olyan határt, amelyen túl már nemhogy csökkensenek, hanem éppen növekednek a védelmi költségek, azaz bővülnek a kötelezettségek és felgyorsul a hanyatlás. Hozzátehetjük, hogy egy még folyamatosan növekedőben levő hatalom számára is megvannak ugyanezek a veszélyek, hiszen a hegemonná váló államnak sem könnyű megtalálni az expanziós határokat és felhagyni a további hódításokkal.
- A harmadik módszer szerint *csökkenteni kell a nemzetközi elkötelezettségeket*. Nyilvánvalóan a politikai, a gazdasági és a területi hatalom visszaszorulása együtt jár az állam és a társadalom világpolitikai jelentőségének a csökkenésével is. Ennek a folyamatnak a megvalósítása politikailag nagyon bonyolult, nagyon pontos és megtervezett kivitelezést igényel. A végeredmény és a sikeresség még ekkor sem biztos, és nagyban függ az időzítéstől, a fennálló körülményektől. A legközvetlenebb módja a költségek visszafogásának az egyoldalú visszavonulás hegemon hatalom politikai, gazdasági és katonai kötelezettségeiből. Mind a Római Birodalom, mind Bizánc hasonlóan cselekedett, amikor a nyitott, nyugati pozíciókat megszüntetve a kevésbé költséges keleti provinciákban szilárdították meg a helyzetüket. Gilpin (Hoffmann idézve) hasonlóan értékeli Nixon lépéseit, amelyekkel a nemzetközi status quo fenntartásának költségeit átadta más hatalmaknak.

Egy nem az összköltséget, de az államra jutó kiadásokat csökkentő sztenderdnek tekinthető technika a *szövetségek kötése, vagy a más nagyhatalmakkal fennálló feszültségek csökkentése*. Ilyen példákat nemcsak az ókorban, hanem az első világháború kapcsán is láthatunk, amikor a britek hegemoniájuk megőrzése érdekében szövetkeztek az amerikaiakkal, lehetőséget adva nekik a status quo bizonyos átformálására, még ha ezzel a tengeren túliak nem is éltek. Az USA is hasonlóan cselekedett a múlt század végén, amikor Tajvan kérdésében inkább némi engedményt nyújtott a kommunista Kínának csak azért, hogy a másik növekvő és hegemon hatalommal, a Szovjetunióval szembeni feltartóztatásra elegendő forrása maradjon.

Nem feledkezhetünk meg azonban néhány veszélyforrásról. A szövetségek megkötése után a hegemón hatalom sokáig túlf finanszírozza (finanszírozhatja) gyengébb partnerei javára a szervezetet, (mint ahogy az a NATO esetében ma is történik). Még az is lehetséges, hogy a szövetség vezető állama bizonyos esetekben akár növeli is az elkötelezettségeit mindenféle ellenszolgáltatás és költségátvállalás nélkül. (Gondoljunk a NATO 1999-es bővítésére a három kelet-közép-európai állammal.) De előfordulhat az is, hogy a szervezet tagjai annyi hasznot húznak az együttműködésből, hogy később a hanyatló hatalommal szembefordulnak. Másrészt a szövetségek hasznossága korlátozott. Ahogy a szövetség tagjainak száma növekszik, úgy csökken mindegyikük számára ennek az előnye. Vagyis a nagy számú szövetséges már nem tudja ellátni a status quo fenntartását. A harmadik igen jelentős probléma, hogy a kis méretű partnerek megpróbálják az éppen hegemoniáját megőrizni kívánót saját ügyeikbe bevonni, tehát kihasználják saját területi, vagy más gazdasági érdekükben a nagyhatalmokat. Esetlegesen háborús győzelemhez jutnak úgy, hogy nem is kell a költségeit állniuk.

A leghonyolultabb megoldás a visszavonulásra és a költségek csökkentésére a *megegyezés a felemelkedőben levő új hatalommal*, ambíciói lecsillapítása érdekében. Ilyen próbálkozásnak tekinthető a hitleri Németországgal kötött Müncheni Egyezmény. Ez a fajta „megegyezési módszer” előnyös lehet a korábbi viták elsimítására is. Az első világháborúnak köszönhetően így rendeződtek a korábban korántsem tökéletes brit-amerikai kapcsolatok. (Megjegyzendő, ha az elmúlt évtizedekben a Szovjetuniót tekintjük hegemón hatalomnak, akkor az elméletbe illeszkedik mind a máltai Bush Gorbacsov találkozó, mind a „4+2-es” tárgyalások Németország jövőjéről.) Az alapvető probléma akkor merül fel, amikor az államok a „lecsillapítás” módját keresik. Olyan megoldásra van ugyanis szükség, amely lehetővé teszi, hogy a visszahúzódó hatalomnak ne kelljen nemzetközi presztízvesztésekkel és nemzetközi pozícióinak csökkenésével szembenéznie. Az első világháború utáni brit-amerikai együttműködés jól bizonyítja ennek lehetőségét, ugyanakkor a második világháború után ezt a megoldást már nem lehetett alkalmazni az összeomlott korábbi hegemón, az Egyesült Királyság nyilvánvaló tehetetlensége, illetve az ekkorra már domináns hatalmi vágyakat építő Egyesült Államok érdekei miatt.

A módszer azonban különösen azért veszélyes, mert nemzetközi szinten a hatalom elvesztésének érzékelhető jeleire a szövetségesek is megpróbálják a számukra legjobb megoldást megtalálni, elfordulnak korábbi partnereiktől és a felemelkedő új hegemón mellé állnak. Így tett a két világháború között Japán. Felismerve a brit hanyatlást, a megjelenő két új dominanciára törő állam, a Német Birodalom és az Amerikai Egyesült Államok közül a számára territóriálisan kevesebb összeütközést jelentő Németországgal kötött szövetséget. Mindebből következik, hogy egy állam számára nehezen fogadható el a visszavonulás és magától erre nem vállalkozik. Még annak ellenére sem, hogy egy katonai fenyegetettség, vagy más külső hatásra történő visszahúzódnás nagyobb diplomáciai veszteséggel jár.

Gilpin Nagy-Britannia nemzetközi politikai történetét kiváló példájának találja arra, hogyan kell egy hanyatló hegemóniának kötelezettségeivel és az erőforrásaival sikeresen egyensúlyoznia, hisz ez a technika adott esetben az első világháborúig működött.

Franciaország legyőzésével a 19. században, a Bécsi Kongresszus nyomán megteremtődött az esélye a Pax Britannica-nak. A brit tengeri flotta uralta a tengereket, az ipari és kereskedelmi hatalom is az angolok kezében volt. A század végére azonban új hatalmak kezdtek növekedni. A kontinensen az egyesülő Németország felborította a korábbi egyensúlyt, a régi rivális Franciaország és Oroszország mellett pedig megjelent a tengereken az amerikai és a japán versenytárs is.

Mindezek következtében a britek érzékelték, hogy a rendszer fenntartási költségei és a forrásaik között megbomlott az egyensúly. A probléma feloldására két lehetséges alternatívát dolgoztak ki:

- Az egyik szerint „összébb kell fogni” a birodalmat és a birodalom részeinek erőforrásait, különösen a „fehér domíniumokat”.
- A másik szerint lépéseket kell tenni, ahhoz, hogy „megfiatalítsák” a brit gazdaságot és nagyobb hatékonyságot érjenek el.

Valójában azonban egyik technika alkalmazása sem jelentett megoldást. Sokkal fontosabb volt a diplomácia és a stratégiai megközelítés. A brit vezetésnek el kellett döntenie, vagy fenntartja a globális pozíci-

ókat, melyeket a Pax Britannica jelentett, vagy csökkenti a globális elkötelezettségeit, ezzel a legkomolyabb és legközelebbi problémára koncentrálna.

Végül - a globális hatalom megőrzésével szemben - a kontinensről érkező legjelentősebb kihívást az egyre erősebben militarizálódó Németország expanziós politikájának visszaszorítását finanszírozták. Azért döntöttek e mellett, mert a többi probléma nem tűnt olyan „rövid távúnak”, mint a német kérdés. A tárgyalásos utat választva az Egyesült Államokkal sikerült megegyezni a közép- és dél-amerikai területi kérdésekben, a Csendes-óceán térségében pedig Japánnal alakult ki partneri viszony. Ezt követően az 'Entente cordiale' megszüntette a mediterrán és a gyarmati konfliktusokat Franciaországgal. Végül az 1907-es angol-orosz egyezmény lezárta a két hatalom közép-ázsiai konfrontációit. Vagyis az első világháború elejére a britek oly mértékben visszavonultak hegemon hatalmukból, hogy megfelelő erővel bírtak az új és legveszélyesebbnek tartott kihívóval, Németországgal szemben.

II. A hegemonikus háborúk jellemzői

Előfordul, hogy bár a hegemon hatalom már nem képes megfelelő forrásokat felkutatni és képtelen csökkenteni a birodalma fenntartási költségeit, mégis ragaszkodik hatalmához. Ugyanakkor az új kihívó mindent megtesz azért, hogy a rendszert a saját képére formálja. Ebben az esetben a nemzetközi rend sorozatos konfliktusokhoz és egyet nem értésekhez vezet. A történelem során az elsődleges eszköz, melyet az egyensúly fenntartására és a nemzetközi rendszer struktúrájának megőrzésére, a hatalom újraelosztására használtak a háború, pontosabban a *hegemon háború*. Egy hegemon háborút kevésbé jellemez hivatkozott kirobbanási oka, vagy explicit célja, sokkal inkább *extenzitása* és *afelek*, melyek bevonásra kerülnek - idézi Raymond Aron-t Gilpin. Vagyis egy hegemon háború az utolsó és alapvető próbálkozás a változtatásra, a meglévő erőviszonyok átalakítására a még a korábbi domináns hatalom által kialakított rendszerben.

A hegemon háborúk legfontosabb következménye, hogy *megváltoztatják* az új hatalomeloszlásnak megfelelően *a nemzetközi rendszert*, és újra strukturálják a rendszer alapvető összetevőit. A háború meghatározza, hogy *ki fogja irányítani az új nemzetközi rendszert*, és hogy *az kinek az érdekeit* fogja elsősorban szolgálni. A háború elvezet ahhoz, hogy *újraosszák a területeket* az államok között, felállítsák az új játékszabályokat. Mindezek következtében egy relatíve *stabilabb* nemzetközi rend és a világpolitikai rendszer hatékonyabb kormányzása jön létre, amely a hatalomeloszlás új realitásain nyugszik. Rövidebben, a hegemon háborúk integráns és nélkülözhetetlen részei a nemzetközi rendszer dinamikájának és fejlődésének. Természetesen az nem egyértelmű, hogy egy hegemoniáért megvívott harc egyenesen és azonnal egy új domináns hatalom megjelenéséhez vezet, valamint az sem, hogy a háború után rögtön egy „javított” nemzetközi rend alakul ki. Az is előfordulhat, hogy a győztes hatalom képtelen újjáalakítani a nemzetközi rendszert. Hiszen a Pax Britannica-t sem követte azonnal a Pax Americana. Sőt a 2. világháborút követően 45 évre volt szükség ahhoz, hogy végre eldőljön, hogy az Amerikai Egyesült Államok a rendszer domináns vezetője.

Mi az tehát, ami jellemzi hegemon háborúkat? És melyek azok a jelek, amelyek bizonyítják, hogy azok ez nem „korlátok közé szorított”, hagyományos konfliktusok?

- Először, egy ilyen háborúban részt vesznek a *fennálló rend domináns képviselői* (esetleg képviselője), és vele szemben a felemelkedő és kihívó hatalmak (vagy hatalom), lépnek fel. A *konfliktus totálissá válik* és egy idő múlva minden jelentős hatalom, csakúgy, mint a rendszer kevésbé meghatározó erői, részesévé válnak. Egyértelmű a tendencia, hogy minden állam csatározik egyik vagy másik félhez. Az inflexibilisnek tűnő hatalmi konfigurációk, mint az Antant, vagy a tengelyhatalmak szövetsége előre jelzik egy hegemon háború kirobbanásának veszélyét.
- Másrészt, az alapvető tétje egy hegemon háborúnak, a *rendszer természete és kormányzása*. Másképp fogalmazva a rendszer legitimitációját éri kihívás. Ezért a hegemon háborúk korlátok nélküli háborúk. Jelentőségükben és következményeikben *egyszerre politikai, ideológiai és gazdasági jellegűek*. A konfliktus kiváltó indítéka egy inadekvát szociális, gazdasági és politikai rendszer lebontása. A háború után gyakran a vesztes fél vallási, politikai vagy szociális átalakulása is bekövetkezik. Ilyen példa Japán, vagy Németország „amerikai típusú” demokratizálása.
- Harmadszor a hegemon háborút a különböző eszközök korlátlan alkalmazása jellemzi. A résztvevők a hadviselés teljes körét bevetik. Mivel csaknem minden szereplő bevonásra kerül, kevés határt szabnak a háborúzó felek. Az erőszak korlátozása árulásnak számít és csak olyan „szükségzerű” esetekben kerül alkalmazásra, amikor az állam erre technológiai lemaradásból, erőforrások hiányából, vagy a megtorlástól való félelemből kényszerül.

Egyszerűbben szólva: a fennálló nemzetközi rendszert földrajzi kiterjedés következtében teljesen körül fogják ezek a totális fegyveres konfliktusok, „világ”-háborúk. A hegemon háborút leginkább *az intenzitása, a területi kiterjedtsége és az időtartama jellemzi.*

Egyértelműen ilyenek voltak, az Athén és Spárta között, a Carthago és Róma között folyt ókori küzdelmek, de a harmincéves háború, XIV. Lajos háborúi, a napóleoni háborúk, valamint a két világháború is. A fő kérdésköre ezeknek a háborúknak az egyre kitágultabb nemzetközi rendszer kormányzásának és szereplőinek meghatározása volt.

A hegemonikus háborúkat további három előfeltétel is előrejelzi:

- Az államok közötti konfliktusok intenzifikálódása a területek és a lehetőségek korlátozottá válásának eredményeként megy végbe. A meglévő nemzetközi rendszer öregedésével és az országok egyre nagyobb expanziójával csökken a közöttük levő távolság, ami egyértelműen konfliktusokba hajtja őket. Minden új rendszerben szükség van arra, hogy a hatalom központja körül legyen egy üres, „hódításra felhasználható” terület. De amikor ezeket a kiaknázható forrásokat felhasználják, csökkennek a gazdasági növekedés lehetőségei. A rendszer tagállamai elérik a növekedési és terjeszkedési határokat, ami konfliktusokhoz vezet. Az államok közötti kapcsolat *egyre inkább nulla végösszegű játékká kezd alakulni.*

- A második körülmény, ami a hegemon háborúkat megelőzi, időleges és pszichológiai, kevésbé földrajzi jellegű. Annak érzékelése, hogy alapvető történelmi változások fognak bekövetkezni, bizonyos államokban félelmet kelt a változásokkal szemben, ezért ez a hatalom *egy megelőző háborúba* bocsátkozik. Teszi mindezt azért, mert úgy véli: még mindig az ő oldalán vannak azok az előnyök, melyek az új rendszerben is biztosíthatják a dominanciát. Ebben az esetben az államok a háború és a béke között választhatnak, de döntésük mindig a háború mellett szól, hiszen az egyensúly *még* az ő oldalukra billen, egy később kezdett háború esetén már nem biztos, hogy ez így alakul.

- A hegemon háborúk harmadik előjele, hogy az események sora kikerül az emberek ellenőrzése alól. Vagyis nem a racionális költség-haszon elemzés alapján kezdenek döntéseket hozni.

III. Motivációk a háborúkra; a békés átmenet kérdései

Az emberek ritkán határozzák meg, vagy tervezik előre a hegemon háborúk konzekvenciáit. Habár a fegyveres konfliktusok célja a hatalom kiterjesztése, vagy a veszteségek minimalizálása valójában minden nemzet el akarja kerülni a háborút. A stratégák alábecsülik nemcsak a konfliktusok területét és intenzitását, de civilizációs hatásait is. A hegemon háborúk a strukturális feltételekből, a nemzetközi rend egyenlőtlanaságából keletkeznek, de következményeiket ritkán vetítik előre a döntéshozók.

Gilpin elmélete szerint a világtörténelem nagy fordulópontjai a politikai riválisok közötti hegemonikus háborúkkal előre meghatározottak. A periodikusan ismétlődő konfliktusok újra alakították a nemzetközi rendet és előrehajtották a történelmet. A hegemon háborúk során megoldás született azon kérdésekre, hogy melyik hatalom irányítsa az új rendszert, mely ideológia és értékrend váljék dominánssá. A hegemonikus háborúk elmélete azt sugallja, hogy a békének és a háborúknak visszatérő rendje van, amely egy folytonos körforgást alkot. Ezek a periodikusan jelentkező, az egész világra kiterjedő események szisztematikusan hozzájárulnak a növekedéshez, a gazdasági, pszichológiai és társadalmi fejlődéshez. Ezzel párhuzamosan azonban pont ezeknek a tényezőknek az „összehúzódása” miatt kerülnek veszélybe a korábban domináns hatalmak.

A háború és béke körforgásának kérdését többen is vizsgálták. Közülük Gilpin Modelski teóriáját tarja a legérdekesebbnek. (Modelski 1978). Modelski tétele szerint a modern történelem legjellemzőbb vonása a globális politika „hosszú köreinek” kialakulása. Ezek a száz éves időszakok mindig egy globális háborúval záródtak és mindegyik időszakot egy sikeres világhatalom dominanciája jellemezte (Portugália, Hollandia, Nagy-Britannia, Amerikai Egyesült Államok). Hegemóniájuk idején ezek az államok képesek voltak arra, hogy irányítsák és fenntartsák a nemzetközi rendszer működését. Modelski nézetrendszere sokban hasonlít Gilpin elképzeléseihez, bár néhány ponton alapvető eltérések is vannak. A legjellemzőbb talán az, hogy Gilpin szerint csak a brit és az amerikai gazdaság volt képes a világalomra az eddig a történelemben, míg Modelski még két európai hatalmat is ilyen tulajdonsággal ruház fel.

Gilpin nem állítja azt sem, hogy a hegemon háborúk valamiféle pontos ciklus leírásával előre láthatók, ő csak a feltételrendszert és az erjedési folyamat lépéseit mutatja be. Éppen ez a kritika a legjelentősebb a Modelski féle teóriával, hiszen nem ismeretes semmilyen körülmény, vagy mechanizmus, amely leírná az általa elképzelt „politikai hosszú hullámokat”. Különösen igaz ez annak tükrében, hogy érvelésének

alapja a Buddenbrook-szindróma, mely szerint három nemzedék alatt felépül, megszilárdul és hanyatlak egy rendszer.

Valójában - állítja Gilpin - a bizonytalanság irányítja a világot, és minden politikai elméletnek a központjában az a kérdés szerepel „hogyan tudja az emberiség önzően vagy kozmopolita módon megérteni és ellenőrzése alá vonni a történelem - láthatóan vak - erőit?” (Gilpin 1981:205) Ez a kérdés aktualitásából a XXI. században sem vesztett, hiszen a hidegháború lezárultával sem múlt el az atomkatasztrófa veszélye, sőt a nukleáris fegyverek egyre inkább ellenőrizhetetlenné váló elterjedése miatt talán még a korábbiaknál is jobban veszélyeztetik a világot, mint a korábbi kelet-nyugati konfliktus idején. A hegemon háborúk korszaka csak akkor fejeződhet be, ha az emberiség képes lesz a békés változásokra. A Szovjetunió megszűnése és a kommunizmus bukása utáni eufória hamar véget ért, és nyilvánvalóvá vált, hogy még nem érkezett el ez az időszak.

A szovjet birodalom összeomlása illeszkedik Gilpin elméletébe, még ha az egyezményekkel történő fokozatos visszavonulás sokkal gyorsabban következett is be, mint az az elmélet alapján várható volt. Az viszont Gilpin tételeit igazolja, hogy e gyorsaság miatt Oroszország hatalmas presztízavesztést szenvedett. A hegemon hatalmak kialakulása ezzel azonban nem fejeződött be, hiszen már az 1960-as évektől a szovjet és amerikai dominancia mellett fellépő kínai hatalmi igény egyre erősebb gazdasági háttérrel támasztható alá. A jelenlegi domináns hatalmat a harmadik világgal alkotott szövetségben próbálja Kína a fejlett világ ellenében felhasználni. (Érzelhetően a kihívó Kína a jelenlegi struktúráján belül maradván igyekszik céljait elérni, ezért fegyveres konfliktus kialakulásának esélye alacsony.)

Gilpin osztja E. H. Carr véleményét, mely szerint a békés átmenet eléréséhez két dologra van szükség:

- annak az államnak, amely kihívást jelent a nemzetközi status quo-ra elég erősnek kell lennie ahhoz, hogy nyomást tudjon gyakorolni a hegemon államra;
- mivel a domináns állam előnye a status quo-ból következik, ezért az új vezető hatalomnak érettnak kell lennie arra, hogy morális kötelezettségének érezze a hegemonia előnyeinek szélesebb körben való megosztását, így kompromisszumokat kötve beilleszkedjen egy új nemzetközi rendszerbe.

Ha ezeket a feltételeket a potenciális domináns hatalmak teljesítik, akkor a rendszer átalakításához nem lesz szükség fegyveres konfliktusokra, vagy legalábbis hegemon háborúkra. Az Egyesült Királyság a múlt század elején képes volt arra, hogy megegyezzen minden jelentős hatalommal, kivéve Németországot. Ennek oka az alapvető bizalmatlanság volt. A kérdés tehát az, hogy ma is fenn áll-e ilyen mértékű bizalmatlanság az államok között? Ha igen, akkor még nem érkezett el a békés átmenetek ideje, viszont ha nem, akkor lehetséges a fegyverek használata nélkül egy új nemzetközi rend létrehozása. A békés változás gondolata tehát megjelenik Gilpin elméletében és lehetséges is, ha a változás a nemzetközi rendszerben történik és nem a nemzetközi rendszer változik.* Bár az ember vágyik a békére, mégsem ez a legfontosabb érték a számára. Ha így lenne, a béke és a békés átmenet könnyen elérhető lenne.

---

* *Némi optimizmusra ad okot, hogy a Kínai Népköztársaság nem akarja szétfeszíteni a jelenlegi nemzetközi rend kereteit, sokkal inkább belesimulni, integrálódni akar. Ezt jellemzi a WTO tagság érdekében megtett lépései és az, hogy az Egyesült Államokkal közösen „irányítják” az APEC együttműködést.*

IRODALOM

Blainey, Geoffrey (1994): Power, culprits, and arms. In: Richard K. Betts [ed.]: Conflict after the cold war: arguments on causes of war and peace 110-124 p. Allyn and Bacon, Boston, 1994.

Carr, Edward Hallett (1994): Realism and idealism. In: Richard K. Betts [ed.]: Conflict after the cold war: arguments on causes of war and peace 72-87 p. Allyn and Bacon, Boston, 1994.

Gilpin, Robert (1981): War and change in world politics. Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

Gilpin, Robert (1991): Three ideologies of political economy. In: Richard Little and Michael Smith [ed.]: Perspectives on World Politics 419-433 p. Routledge, London and New York, 1991.

Gilpin, Robert (1994): Hegemonic war and international change. In: Richard K. Betts [ed.]: Conflict after the cold war: arguments on causes of war and peace 96-109 p. Allyn and Bacon, Boston, 1994.

Kiss J. László (1997): A nemzetközi rendszer modernizációja: a nemzetközi rend és biztonság változásai. In: Külpolitika 1997. 4. szám 3-33 p.

Kiss J. László (1998): „Új világrend felé?” Globalizáció és az állam változó viszonya. In BIGIS Közlemények 6. Globalizáció: Mítosz vagy Valóság? Budapest, 1998. 9-36 p.

Modelski, George: Long cycles in world politics. MacMillan, Houndmills, 1978.

Paczolay Péter - Szabó Máté (1996): A politikatudomány kialakulása: A politikaelmélet története az ókortól a húszadik századig. Korona kiadó, Budapest, 1996.

Thucydides (1994): The melian dialogue In: Richard K. Betts [ed.]: Conflict after the cold war: arguments on causes of war and peace 66-71 p. Allyn and Bacon, Boston, 1994.

Waltz, Kenneth N. (1994): The origins of war in neorealist theory In: Richard K. Betts [ed.]: Conflict after the cold war: arguments on causes of war and peace 88-95 p. Allyn and Bacon, Boston, 1994.

Nógrádiné Kiss Magdolna

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ÁTALAKULÁSA ÉS A NYELVOKTATÁS JELENTŐSÉGE

I. A visegrádi államok a transzformáció folyamatában

A hidegháború vége alapvetően új helyzetet hozott a nemzetközi kapcsolatok egész rendszerébe. A volt szocialista államok körül hamarosan különböző csoportosulások jöttek létre érdekeiknek, földrajzi helyzetüknek, gazdasági és társadalmi fejlettségüknek megfelelően. Az az államszövetség, mely a volt "vesztesek" körül legnagyobb eséllyel indulhatott ebben a versenyfutásban a *Visegrádi Államok* voltak. Az 1991. februári visegrádi tanácskozáson az akkori három visegrádi állam első számú vezetője vett részt: Havel csehszlovák, Walesa lengyel elnök, valamint Antall József magyar miniszterelnök.

A tanácskozás stratégiai célokat tűzött ki a három állam elé. Azonban rövid idő után egyértelművé vált, hogy az elvi célokon túl kevés a valóban meglévő közös érdek. Mindhárom állam a nyugati integráció felé törekedett, de nem volt közös jövőképük, és a nemzeti célokban meglévő igen jelentős különbségekben sem történt lényegi közeledés. Így, bár közös volt a cél, ami a nyugati nyitást illeti, de a három állam mindmáig a valóságban képtelen volt az összefogásra céljaik jobb érvényesíthetősége érdekében. Arra az alapvető kérdésre, hogy együtt induljanak-e el (Nyugat-)Európa irányába, a válasz csak papíron volt igen. A lengyel, csehszlovák és magyar nemzeti célokat nem tudták harmonizálni. Mindezt jól szemlélteti, hogy 12 évvel a rendszerváltás után a visegrádi államok közötti gazdasági kapcsolat periférikus. (Mintegy 3% ezen államok külkereskedelmi aránya egymással az összkülkereskedelmi forgalmon belül.)

A közös célok mellett, mint amilyen a KGST-ből és a Varsói Szerződésből való kilépés volt, és amit ezek az államok rövid idő alatt el is értek, a politika szinte teljes spektrumában a nemzeti különbségek domináltak. A lengyel állam területi és létszám nagyságával érvelt. A csehszlovákok (később csehek) számára a fő érv a földrajzi fekvés volt (Prága nyugatabbra van Bécsnél, a cseheknek van a leghosszabb közös határuk Németországgal) a Klaus-i koncepció lényege az volt, hogy egyedül, visegrádi államok nélkül is könnyedén tudnak integrálódni a nyugathoz. A magyar politika 1990-es, 1994-es és 1998-as koncepciói, törésvo-naljai többé-kevésbé ismertek. Bonyolította a helyzetet az a nyugati delegációk és politikai vezetők által gyakran feltett kérdés is, hogy ezen államok elsősorban a NATO-ba vagy az Európai Unióba kívánnak-e belépni, és ezen prioritások közül melyiket tekintik fontosabbnak. Rövid idő után egyértelművé vált, hogy a válasz a valóságban nem a visegrádi államok vezetőin, hanem a nyugati szövetségi rendszerek döntéshozóin múlik. Tovább bonyolította a helyzetet az a felismerés, hogy igen sok stratégiai kérdésben az amerikai, a nyugat-európai és a német érdekek nem voltak és ma sincsenek szinkronban. Hogy csak egy példát említsek, az Egyesült Államok globális világképében az egyik leglényegesebb kérdés az volt, hogy a volt szovjet utódállamok területén minél kevesebb tömegpusztító fegyver maradjon, és megakadályozza ezen fegyverek továbbadását (prolifерáció), hiszen ez jelentette az elmúlt évtizedekben a legnagyobb katonai kihívást az USA vezetése számára. E cél elérése érdekében hajlandó volt korlátozott anyagi áldozatokra is. A nyugat-európai államok számára az egyik legfontosabb kihívást a várható (mindmáig be nem következett) menekültáradat jelentette, és hajlandóak voltak szerény áldozatokra, hogy elérjék, hogy

a potenciális menekültek döntő többsége szülőföldjén maradjon. A német politika aspektusából legalább két lényegi kérdés máshogy jelentkezett. Alapvető cél volt a szovjet (orosz) csapatok mielőbbi kivonása az egykori NDK területéről, és csak ezen aspektuson keresztül érthető meg, hogy miért volt hajlandó a német politika a Szovjetuniónak, majd utódállamainak hatalmas, a valóságban soha vissza nem térülő hitelek nyújtására. A német kölcsönök és segélyek az összes nyugati kölcsön és hitel összegének kétharmadát tették ki. A másik lényeges kérdés, amelynek kapcsán a német politika kényszerből és tudatosan külön utakon járt, az a német keleti határoknál lévő államok jövőbeni helyzetével kapcsolatos. Bonn számára (amely akkor még Németország fővárosa volt), a politika minden összetevője szempontjából elfogadhatatlan volt, hogy a nyomorhatár, "Európa szegényháza" közvetlenül a német keleti határon legyen. Ebből az összefüggésből érthető meg igazán, hogy Bonn hosszú időn át valóban a motor szerepét töltötte be az európai integráció folyamatában, alkalmanként vállalva a szembekerülést legfontosabb stratégiai partnerével, az USA-val, és rendszeresen szembekerülve eddigi legfontosabb európai szövetségével, Franciaországgal.

Mindezeket figyelembe véve válik igazán érthetővé, hogy a volt szocialista államok lakosságának és vezetőinek egy átmeneti euforikus időszak után rá kellett döbenniük a realitásokra, arra, hogy a vágyak történelmileg rövid távon belül nem elérhetőek, hogy az érdekek dominálnak, és ezek érvényre juttatása területén messze a legjobbak a visegrádi államok, a balti államok és Szlovénia lehetőségei. Azok az elvárások, amelyeket a többi állam a gyors integráció reményéhez fűzött, illúzióknak bizonyultak. A NATO bővítésénél hosszú tárgyalások után újra csak bebizonyosodott, hogy meghatározó az amerikai érdek. Az USA – francia vitából, mint szinte mindig a történelemben, az amerikaiak kerültek ki győztesen (három, vagy öt állam kerüljön be a NATO-ba az első bővítési fordulóban). Ebből az aspektusból érthető meg igazán az a sokkhatás, amely az akkori román vezetést érte, miután Romániát nem nevezték meg az első bővítési fordulóban. (A döntés tényét a bukaresti vezetés nem tudta elhinni. A legmagasabb beosztású Bukarestben tartózkodó nyugati vezetőt éjjel két órakor kérték be az államfőhöz, hogy magyarázatot kapjanak az eseményekre. Ez a személy Harmul Bagger tábornok, a német hadsereg a Bundeswehr akkori főparancsnoka, főinspektora volt).

II. Néhány gondolat elmélet és gyakorlat összefüggéseiről

A hidegháború végéig a világ egy meghatározott bipoláris rendben élt. A hidegháború játékszabályait minden döntéshozó ismerte, és többé-kevésbé betartotta. Így egyértelmű volt, hogy bár meghatározó a katonai biztonság, ugyanakkor a Szovjetunió és a volt szocialista államok csődjéhez alapvetően a gazdaság meg nem oldott kérdései járultak hozzá. Csak a rendszerváltás után vált meghatározóvá a gazdasági biztonság, és értékelődtek fel a biztonság korábban nem, vagy csak alig vizsgált területei, mint például a környezeti biztonság. A hidegháború korában egyértelmű szabály volt, hogy a rendszerek átjárhatatlanok, a kiugrási kísérleteket mindkét oldalon a kornak és a földrajzi helyzetnek megfelelően különböző eszközökkel, de megakadályozták. Így napi problémává vált a nagy háború, a világháború veszélye, néhány esetben ijesztő közelségbe került, de a rendszereken belüli kis háborúk veszélye minimális volt (bármilyen európai háború elképzelhetetlen volt a világháború azonnali veszélye nélkül). A hidegháború vége után ez is alapvetően megváltozott. Az egyetlen szuperhatalom, az USA, színén maradásával a nagy háborúk (világháború) valószínűsége minimálisra csökkent, ugyanakkor a korábban elképzelhetetlen "kis" háborúk napi realitásokká váltak (Balkán). Oroszország leértékelődése a rendszerváltás óta folyamatosan tart. Ma már az amerikai politika nem, vagy egyre kevésbé fogadja el tárgyalópartnerének a globális kérdésekben, és nem tekinthető véletlennek, hogy Moszkva újból fokozott figyelmet fordít az európai kérdések iránt.

Mindezek a kihívások Magyarország számára is új alaphelyzetet teremtettek. Amíg a rendszerváltáskor öt szomszédállam volt határaink mentén, addig közülük mára három felbomlott.

A megváltozott helyzetben felértékelődött a politikai gyakorlat, hiszen a teljesen új napi eseményekre választ kellett adni, ugyanakkor lemaradt az elmélet. Kiváló tanulmányok és elemzések vannak a múlttól, de nincs, vagy csak alig van felhasználható értékelés a jelenről. A világ elit egyetemsein felhasznált három kitűnő alapmű mindegyike csodálatos elemzést ad a múlttól) 1945-ig illetve 1960-ig), amit a jelenről leírnak, az jó esetben a zszurnalisztika szintjén áll, az előrejelzésekből pedig gyakorlatilag semmi nem következett be (Paul Kennedy: Nagyhatalmak tündöklése és bukása, Henry Kissinger: Diplomácia, Huntington: A civilizációk ütközése.).

Utólagosan is igaznak bizonyult Egon Bahr megjegyzése a hetvenes évekből "A biztonság a múltban abszolút, a jelenben relatív, a jövőben kiszámíthatatlan". Összességében elmondható, hogy a mai világban az elmélet nem is igazán alkalmas a politika hosszú távú, tudatos segítésére. Így érthető meg, hogy a

politikában sokkal több a rögtönzés, mint a korábbi időszakokban volt, ennek összes ijesztő következményével együtt.

III. A globalizáció kérdéseiről

A globalizáció napjaink egyik legaktuálisabb, legvitatottabb kérdésévé vált. A XX. század valószínűleg, mint *“amerikai évszázad”* fog bevonulni a történelembe. Brzezinski kifejezésével élve négy olyan terület van, ahol az Egyesült Államok előnye jelenleg is meghatározó: 1. A katonai fölény (mindenkivel szemben, beleértve az USA szövetségi rendszerét is). 2. A gazdaság (meghatározóak az amerikai pénzügyi folyamatok, a dollár helye, szerepe a pénzüvilágon belül). 3. A high-tech (az e területen megnyilvánuló időbeli és minőségi fölény). 4. Az amerikai tömegkultúra. (Az előbbi hármat a világ többé-kevésbé hajlandó tudomásul venni, az amerikai kultúra területén azonban a helyzet legalábbis ellentmondásos). A XXI. század kezdetén talán a legfontosabb dilemma az, hogy sem az új amerikai, sem az új orosz biztonságpolitika nincs kidolgozva (bár mindkét hatalomnak van természetesen biztonságpolitikai koncepciója, ezek azonban sem tudományosnak, sem hosszú távúnak nem tekinthetőek). Az USA továbbra is igényt tart a vezető szerepre a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, de nincs eldöntve, hogy ezt milyen módon kívánja érvényesíteni. Napjainkra az USA vált az egyetlen hatalommá, amelynek történelmében (Vietnamot kivéve) soha katonai veresége nem volt, amely hatalom sokkal egyértelműbben, mint bármely más mai állam, nyíltan definiálja érdekeit, és ezek elérésének lehetséges eszközeit.

Európának legalább papíron két jövőbeni biztonságpolitikai lehetősége van. Mivel az első az összeurópai stabilitás és biztonság EBESZ-modellje, kivitelezhetetlennek bizonyult, maradt a második lehetőség, a NATO fokozatos keleti nyitása. Ez a folyamat azonban ma még beláthatatlan és nem is igazán prognosztizálható. A mai európai helyzetet talán azzal lehetne a legjobban szemléltetni, hogy nem az USA az igazán erős, hanem Európa megosztott és gyenge. Az Európai Unió továbbra sem képes megoldani három legfontosabb problémáját, a nagyfokú munkanélküliséget, az egyes régiók között meglévő gazdasági különbségeket és azt a növekvő technológiai szakadékot, amely Japánhoz, de főleg az USA-hoz képest tovább növekedett. Mindezeket figyelembe véve az átlag nyugat-európai állampolgár legalábbis szkeptikus, félti megszerzett jólétét mindenfajta keleti nyitással szemben. Figyelembe véve, hogy minden politikai számára a döntő kérdés saját újraválasztása, az Európai Unió keleti bővítése a rendszerváltás után 12 évvel még mindig nem prognosztizálható pontosan. Az EU még olyan alapvető kérdésekben sem találta meg a választ napjainkra, hogy ez a szervezet érdekek vagy értékek szövetsége-e, és melyik folyamat erősítendő, a bővítés vagy a mélyítés. A visegrádi államok oldaláról nézve az Európai Unióba való belépésnek nincsen valós alternatívája. Rövid és középtávon igaz az a nyilvánosan senki által el nem ismert tétel, hogy ma Nyugat-Európa meg tud lenni Kelet-Európa nélkül, fordítva ez nem igaz. A földön tovább nőtt a különbség a szegény és gazdag nemzetek között. Az elmúlt 40 évben földünk lakosságának felső 20%-a részesedik a világ jövedelmének 90%-ában, a világkereskedelem 90%-ával, az üzleti hitelek 96-98%-ával. Az alsó 20%-nál ugyanezek a számok 1%-1% és 0,1%. A felső 20% után még néhány százaléknak van esélye a minőségi életre, 70% esélytelen. A biztonság összetevői közül leginkább a gazdasági biztonság értékeldődött fel, de emellett egyre nagyobb szerepet kap a belső biztonság kérdésköre is. Ezen belül elsősorban a migráció, a nemzetközi bűnözés és a környezetvédelem összefüggései.

Napjainkra több nemzetközi konszern termelési értéke meghaladta, vagy megközelítette egy-egy nyugat-európai állam GDP-jét. Az ügy komolyságát csak növeli, hogy egy-egy japán konszern 6-7000 fővel annyit termel, mint Ausztria. A napi pénzmozgások átláthatatlanná váltak, és ezen pénzek mintegy 85%-a spekulációs tőke, 15%-a a devizamozgásoknak a külkereskedelem és a hosszú távú tőkemozgás.

Nagymértékben megnőtt a nemzetközi politikai élet szereplőinek száma, egyre több nemzetközi szervezet és állam jött és jön létre. A *“rövid évszázad”* (1917-1989) véget ért. A nyugat elleni totális kihívások, a fasizmus, majd a kommunizmus totális vereséget szenvedtek. Az már csupán csak a történelem fintora, hogy ezzel a győzelemmel a nyugat sem tudott mit kezdeni. A volt szocialista államokban végbement három egyidejű változás: a társadalmi, a politikai és a gazdasági szinte egyedülálló a történelemben. 1945. szeptember 2., Japán kapitulációja óta még egyetlen békés nap sem volt a Földön. A jelenlegi háborúk és konfliktusok nagy része a vallások és kultúrák találkozási pontjainál van. A multikulturális együttműködés szinte sehol sem valósult meg.

IV. Magyarország integrációs politikája és az angol nyelvoktatásának összefüggései

Egy kis állam számára, ha a hivatalos nyelve nem világnyelv, létkérdés a nyelvismeret. Jól példázzák ezt a Benelux államok vagy Svájc. Európa gazdasági vezető hatalmában, Németországban, elképzelhetetlen, hogy bármely diplomás ne beszélne angolul. Az angol a XX. század végére egyeduralgó világnyelvvé vált. Bár formailag igaz, hogy földünk népességének mintegy 20%-a beszél angolul és ugyanennyien kínaiul, a valóságban *a legtöbb fontos publikáció, szakirodalom, kutatás angolul áll rendelkezésre. Európa meghatározó nyelvét az angol lépett elő, és a nyelvoktatás a volt szocialista államok esetében is gőzerővel halad előre, csökkentve az e területen fennálló lemaradást.*

Magyarország esetében megszűnt az orosz nyelv kötelező oktatása, amely a lakosság jelentős körében igen sok ok miatt sikertelen maradt, és elkezdődött a nyugati nyelvek, ezen belül az angol nyelv gyors térhódítása. A magyar felsőoktatás területén bevezetett reformok nyomán a diploma megszerzésének előfeltétele egy (vagy két) idegen nyelv magas szintű ismerete. 1999. március 12-e a Magyar Köztársaság NATO-ba való belépése után és a fent említett összes probléma ellenére az Európai Unióba történő belépés küszöbén *az angol nyelv a magyar társadalom széles rétegei számára is megkerülhetetlenné vált.* A nyelvoktatás megváltozott helyzetét befolyásolja a magyar-amerikai és általában a magyar-nyugati államközi kapcsolatokban bekövetkezett gyökeres fordulat. Mindezek eredményeként megnyíltak a nyugati egyetemek, és kutatóhelyek a magyar partnerek előtt. Az ösztöndíjak száma kiugróan megemelkedett, az angol nyelvű szakirodalom és az internet napi realitássá vált. Mindezek együttes következményeként mennyiségi és minőségi változások következtek be a nyelvképzés egész területén. Sokszorosára növekedett az angolul tanulók száma. Az állami élet minden területén, különösen a felsőoktatásban és a tudományos életben meghatározó lett az angolszász kapcsolat.

A tankönyv- és tanár-cserékkel a nyugati (nyelv)oktatás legújabb eredményei közvetlenül adaptálhatóvá váltak. A diplomák kölcsönös elismerése pedig megkönnyítette az emberek korábbinál sokkal szabadabb mozgását (ezzel bár ezt így soha nem fogalmazták meg, beteljesedett az 1975-ös Helsink-i Záróokmány ajánlása az emberek, eszmék és információk szabad áramlásáról). Az 1990-es évek második felére generációváltás következett be a magyar (nagy) politikában is. A színre lépett új generációk már beszéltek angolul. Az angol nyelvtudás hatását a magyar társadalomra mindmáig kevesek vizsgálták. Kétségtelen tény, hogy ennek elterjedése pozitív össztársadalmi hatásokat generált. Meggyőződésem szerint *az eljövendő évek nyelvoktatásában a kulcsszerepet továbbra is az angol nyelv fogja játszani, és a nyelvismeret általánossá válása jelentős mértékben segíteni hazánk hosszú távú integrációs folyamatát.*

Tomola Bálint*

SIKER ÉS KUDARC

avagy PRIVATIZÁCIÓ 1995

I. A privatizációs út 1995-ig

A privatizálás kifejezést Steve Henke professzor (Reagan elnök és Pinochet tábornok tanácsadója) használta először 1983-ban. Jelentése magántulajdonná tevés, államtalanítás. A privatizáció fogalma az 1960-as évek végén jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban, és onnan indult el Európa felé. Ezekben az országokban, a 70-es években, az állami vállalatok termelésének GDP-hez mért részaránya nem haladta meg a 12%-ot (Amerika ezt az értéket meg sem közelítette). Éppen ezért nehéz hasonlóságot találni Kelet-Európával: teljes ágazatok privatizációjáról nincsenek, nem voltak tapasztalataik.

A privatizáció Magyarországon a magántulajdon kialakításának, az állami szektor visszaszorításának történelmi folyamata. A magánosítástól a gazdaságpolitikusok azt remélték és remélik, hogy ha a privatizáció révén megfosztják a kormányt a közvetlen üzleti döntéshozattól, ezzel nemcsak a magánszektor kibontakozását segítik elő, de az állam működését is hatékonyabbá teszik közhatalmi szerepében.

Nyugat-Európában a 80-as évek elején indult a legnagyobb privatizációs hullám, ami néhány évvel ezelőttig tartott. Eközben a kelet-európai szocialista országok gazdasága stagnált, külső államadósága pedig nőtt, ami fizetéseképtelenséghez, és lassan egy harcmentes politikai és gazdasági rendszerváltáshoz vezetett.

Nyugat-Európában két fő vonulata alakult ki a privatizációnak, az angol és a francia. *Angliában* néhány nagy államosított vállalat és a közszolgáltatók magánkézbe adása történt meg, s a válságágazatok (acélipar, szénbányászat) „privatizációja” azok felszámolásán keresztül valósult meg. Az államtalanítás szabályozása eseti törvényeken alapult. Minden akció új, az értékesítendő vállalat egyedi vonásaira kialakított törvény alapján ment végbe. Először a privatizáció körét határozták meg, majd feljavították a privatizálandó vállalatot a piaci versenyre való felkészítéssel. Ilyen módszerrel – egy tanulmány szerint – a magyarországi szervezetek privatizálása 100-120 évig húzódott volna el. Amit mégis átvehettünk tőlük, az a készpénzes értékesítés előtérbe helyezése, ami gyakran a tőzsdén keresztül valósult meg. Hazánkban – szabad pénzügyi eszközök és műszaki, menedzseri felkészültség hiányában – a társaságok feljavítása nem mehetett végbe.

A *francia* típusú privatizációt kerettörvény szabályozta, ami kötelezte az állami értékesítő holdingot az állami vagyon minimális árának megszabására, és hogy a bevételt nem lehet a folyó költségvetési hiány fedezésére fordítani. Ez utóbbi hazánkban kivitelezhetetlen volt, mert a belső és külső államadóság terhe nem engedte meg az országnak, hogy nagy, infrastrukturális beruházásokra használjuk fel a bevételeket. Angliában ezzel szemben a privatizációnak adósság leépítési és politikai célja volt. A kerettörvény

---

* Az ÁVF végzett ballgatója, aki ezzel a dolgozatával az Országos Tudományos Diákkörök 2001 májusi szegedi konferenciáján különdíjat és a Gazdaságtörténelmi Szekcióban második helyet nyert. Témavezető: dr. Csáki György tanszékvezető főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

magyarországi megvalósítására azonban sor került, méghozzá az 1992. évi LIII. törvénnyel, a célokat viszont Angliából „vettük át” hozzá, azaz az állami túlsúly leépítésével a külső államadósság rendezése volt a hangsúlyos feladat. Érdekes még az NSZK-ban lezajlott privatizációs folyamat is, amely az állami vagyon készpénzben vagy részvényben alapítványokba helyezésével teljesült. A tevékenység során keletkezett jövedelmeket nem veszik ki, hanem a tevékenység fejlesztésére fordítják.

Hazánkban az első kezdeti lépés a privatizáció felé – bármilyen hihetetlenül hangzik – az 1968-as gazdasági reform volt, amely hozzásegítette Magyarországot a szocializmus klasszikus rendszerétől való eltávolodáshoz. Ezután az 1980-as évtizedben a magyar gazdaság lényeges lépéseket tett a piaci viszonyok megteremtése felé mind az intézményrendszer, a jogszabályi háttér, mind a vállalkozások kialakítása területén. Ennek eredményeként az évtized végére a magánvállalkozói tőke figyelemre méltó tényezővé vált.

A nagyléptékű privatizációnak a kelet-európai térségben az 1990-es évek elején lezajlott a rendszerváltások adták meg az igazi lehetőségét. A közép- és kelet-európai privatizáció egy történelmileg páratlan politikai és gazdasági átalakulás része a gazdasági átalakulás egyik legfontosabb, meghatározó eleme. Az átalakulás célja, hogy az egypárti politikai rendszert felváltó többpárti parlamenti demokrácia (azaz: a politikai rendszerváltás) körülményei közepette a központi tervgazdálkodás, az állami tulajdon dominanciája és a termelési típusú mezőgazdasági termelési szövetkezetek túlsúlya, a KGST-n belül kialakított és fenntartott kollektív autarchia helyébe egy, a társas és egyéni vállalkozásokba szervezett magántulajdon nyugvó, az alapvetően a szabad árú- és tőke mozgásokon alapuló világgazdasági rendszerbe önállóan és egyenjogú félként integrálódó nemzetgazdaság lépjen. Magyarországon tehát a privatizáció, Nyugat-Európával ellentétben, totális méretekben zajlik. Az 1989-1990-ben bekövetkezett békés politikai rendszerváltozással a gazdasági rendszerváltozás is elindult, melynek igen jelentős eleme volt az államtalanítás.

A privatizáció megindulását – még a rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban – mindenképp az 1989. évi alkotmánymódosítás jelentette, amely deklarálta a tulajdonhoz való jogot, a vállalkozás szabadságát. Ezzel a magántulajdon fejlődése elől a jogi akadályok lényegében már 1989-90-ben elhárultak. Ennek megfelelően már a rendszerváltást megelőzően, minden központi (kormányzati) kezdeményezés nélkül, azt jóval megelőzve Magyarországon megindult a privatizáció. Ez volt az úgynevezett, „spontán privatizáció”, a magyarországi privatizáció talán legsajátosabb, ugyanakkor legtöbbet vitatott eleme. A spontán privatizáció – a legelterjedtebb felfogás szerint – voltaképpen állami vagyon apporttálásával lebonyolított társaság alapításként fogható föl. Az állami vállalatok egy része vállalati központot hozott létre, a vagyonkezelői funkció betöltésére. Az állami vagyont kisebb-nagyobb arányban társaság(ok)ba vitték be, amely(ek)nek tulajdonjoga a holding kezében volt. Ezután a létrejött szervezeteket értékesítették, amit annál is inkább megtehettek, mert ezek „megtisztított”, azaz adósság nélküli cégek voltak, majd a privatizálás lezárulásával az eladósodott központi holding felszámolásra került.

Az *intézményes privatizáció* az Állami Vagyonügynökség megalakulásától számítható. A privatizáció kiindulópontjának 1990. január 1-jén 1858 db állami vállalat tekinthető, 1670 Mrd Ft könyvszerinti saját vagyonnal. A privatizáció két lehetséges módszere között kellett *választani: az elosztásos és a piaci alapú privatizáció között*. Kelet-Európában a gyorsaság és a társadalmi igazságosság érdekében vezették be a kuponos (voucher) privatizációt, amely során sok vállalat részvényei kerültek ingyenesen az állampolgárok tulajdonába. A kormányok a *kuponos privatizáció* révén radikálisan szakítani akartak a múlttal, és egyúttal próbálták meg kielégíteni azt a tömegigényt, hogy a társadalmi tulajdon ne a gyanúsan meggazdagodott kevesekhez jusson, hanem mindenkit állampolgári jogon megillessen. Az ingyenes kuponok részvényé történő átalakítása azonban pénzügyi intézmények, elsősorban beruházási alapok közvetítését igényelte, amelyek az eredetileg szétszórtnak tervezett tulajdont koncentrálták. Ezzel jelentős vagyoni hatalom alakult ki. A kuponos privatizáció nem hozott bevételt a kormányoknak, sem tőkejuttatást a vállalatoknak. A tulajdonosi szerkezetben pedig nem jött létre olyan változás, amely erős tulajdonosi érdekeltséget teremtett volna. Így a kapun belüli munkanélküliség sem szűnt meg. Ugyanakkor előnye, hogy nagy tömegű részvény került a tőkepiacra, ami annak gyors fejlődését tette lehetővé. Többségében hazai magántulajdonba került a korábbi állami vagyon, és az állampolgárok túlnyomó többsége kizrészvényessé válhatott.

A *piaci alapú privatizációnak*, amelyben minden – vagy csaknem minden – állami vagyontárgyat piaci értékesítés formájában juttatnak magántulajdonba, ugyancsak vannak lényeges előnyei és hátrányai. A módszer legfontosabb előnyei, hogy valódi tulajdonosok kezébe kerül a korábbi állami vagyon, megteremthető a vállalatirányítás új, korszerű, a modern piacgazdaság viszonyainak megfelelő modellje. Vonzza a külföldi befektetőket, és ezzel jelentős költségvetési bevételeket eredményez. Hátránya azonban, hogy nem preferálja a hazai tulajdonos-osztály kialakulását, nem támogatja maximálisan a tőkepiac fejlődését, és nem bonyolítható le olyan gyorsan, mint az elosztásos privatizáció.

A két ellentétes módszer akár magyar (piaci alapú) és cseh (elosztásos) privatizációs stratégiának is nevezhető. A két alapvető privatizációs stratégia között természetesen voltak-vannak átmenetek: Magyarországon a kárpótlás és az önkormányzati vagyonjuttatás(ok), Csehországban és Lengyelországban pe-

dig a külföldi befektetőkkel kötött egyedi privatizációs szerződések. A döntést, a két stratégia, illetve modell közötti választást minden országban az adott politikai és gazdasági helyzet motiválta. Először is, Magyarországon nagyon erős nyomást jelentett a piaci alapú, tehát – többek között – bevételmaximáló módszer mellett az ország súlyos külső eladósodottsága és a tartósan jelentős költségvetési hiány. Másodszor Magyarország viszonylagos előnyt élvezett az 1968-as gazdasági reform óta eltelt időszak decentralizáltabb gazdaságirányítási rendszere, a nagyobb vállalati önállóság, az abból fakadó nagyobb vállalati piacismeret és az általánosan elterjedt vállalkozói szemlélet következtében.

A *kárpótlás* nem azonos a privatizációval és ezek nem is feltétlenül együtt járó dolgok. Magyarországon mégis speciálisan összetapadt ez a két fogalom, mert a piaci alapú privatizációs forma nem tette lehetővé az állami jóvátételt. Ezért született meg a kárpótlási törvény:

- a tulajdonuktól megfosztott, meghurcolt embereknek részleges kárpótlása ún. kárpótlási jegyekkel történt, amelyek többféle módon fordíthatók javakra;
- a jogbiztonság visszaállítása, a reprivatizáció kizárásával;
- a privatizáció támogatása (a kárpótlási jegyek felhasználásával), egy új vállalkozóréteg és középosztály, illetve a farmergazdaságok kiépülésének elősegítése.

Az 1991-ben meghirdetett kárpótlás során részlegesen kárpótolt személyek igényeik benyújtása, majd azok elbírálása után sajátos értékpapírokat, kárpótlási jegyeket kaptak. A *kárpótlási jegy* speciális értékpapír, amely nem azonos a más közép-európai országokban használatos kuponnal. Jóllehet kötelezettséget testesít meg, nem rendel a kötelezettség teljesítéséhez határidőt, azaz a jegynek nincs lejárat. A követelés nem pénzértékre szól, mint ahogy az a hasonló fajtájú értékpapírok velejárája, hanem az állami vagyonból való – később meghatározott feltételek mellett, szintén később kialakuló arányban történő – részesedésre jogosít fel. A kárpótlási jegy forgatható és átruházható értékpapír. Ez lehetővé teszi mindenkori tulajdonosa számára, hogy eladja azt, amennyiben nem kíván tulajdont vásárolni. Ez a módszer ahhoz járult hozzá, hogy az állam bevételei növekedjenek az állami vagyon értékesítése révén a vagyontömeg, és ne az eredeti, gazdálkodáshoz esetleg nem is értő, tulajdonosokhoz kerüljön vissza.

A magyar privatizációs gyakorlatban általánosan a pályázatás terjedt el, így csak azok voltak képesek tulajdonhoz jutni, akik megfelelő tőkével rendelkeztek. Mivel a hazai vállalkozók – mindenekelőtt a külföldi versenytársakhoz képest – tőkeszegények, ezért a privatizáció egészében jellemző volt a különböző, hazai befektetőket támogató technikák – több-kevesebb sikerrel történő – működtetése. Mindez a hazai tulajdonosi középosztály – vállalkozók és résztulajdonosok – kialakítása érdekében történt. A kárpótlás során kiadott kárpótlási jegyek befogadása is megindult, amivel ugyancsak valamelyest bővült a hazai befektetők vásárlóereje. 1994 után a kedvezményes privatizációs technikák keretében értékesített vagyon mennyisége radikálisan visszaesett.

Az *E-hitel* (Egzisztencia hitel) csak belföldi magánszemélyeknek, állami tulajdonban lévő vagyon, termőföld, részvény vásárlására adott hitel, melynek futamideje maximum 15 év, 3 éves türelmi idővel, állami kamattámogatás miatt 7%-os kamattal. A saját erő mértéke 5 M Ft-ig az igényelt hitel 2%-a, e felett 15%-a, a készpénz kárpótlási jeggyel helyettesíthető. Részaránya a teljes privatizációs bevételben 1993-94-ben volt jelentős, ettől kezdve kiszorította a kárpótlási jegyet.

A *privatizációs hitel* az MNB speciális konstrukciója, amely kizárólag az ÁVÜ-höz tartozó állami tulajdon megvásárlásához volt felhasználható. Szerepe az E-hitel kiváltása lett volna, annak érdekében, hogy a hitel visszafizetésére képtelen új tulajdonosok tulajdonrésze ne a hitelező bankokra, hanem az államra szálljon. Így ismét meg lehetett volna próbálkozni a privatizálással. A vagyonrész eladási árának maximum 75%-ig, vagy részvényvásárlás esetén annak maximum 50%-áig lehetett hitelt kapni. A futamidő 10 év volt, 2 év türelmi idővel. Az érvényesített kamatláb a jegybanki alapkamat 75%-ával volt egyenlő. Mindösszesen 1,2 Mrd Ft hitelt folyósítottak, amiből közel 800 M Ft-ot Palotás János vett igénybe a Pharmatrade megvásárlására.

A *Munkavállalói Résztulajdonosi Program* (MRP) 1992. július 14.-én lépett hatályba. Lényege, hogy a vállalat, vagy gazdasági társaság részvényeit, üzletrészt az ott dolgozók szerzik meg, akik az ügylet lebonyolítására egy szervezetet hoznak létre. Ebben részt vehet a társaságnál, vagy jogelődjénél a törvényes munkaidő legalább felében foglalkoztatott minden dolgozó, akinek munkaviszonya miimálisan 6 hónapja fennáll. A vásárlást az állam kedvezményekkel támogatta, 10 éves futamidejű hitelt nyújtott, 2 év türelmi idővel 7%-os kamatra. A szükséges saját pénzforrás mértéke az egy főre jutó vagyonrész nagyságától függően 2-25% volt, sávosan váltakozva (MRP-hitel). Emellett még E-hitelből finanszírozták a vételt. A megvásárolt vagyonrész tulajdonjoga a hiteltörlesztés mértékében fokozatosan száll át az MRP-re, illetve a munkavállalókra, akik így a tulajdonukba került rész után szavazati és osztalékhoz fűződő jogokat kapnak. 1995 végéig 219 ilyen tranzakciót bonyolítottak le, és az ár 80-90%-át a kétfajta hitellel fizették. Az elkövetkező években jelentősége csökkent.

Az MBO (Manager Buy Out – *vezetői kivásárlás*) hazánkban inkább csak a vezetők MRP-ben való részvételével terjedt el, ami ráadásul kedvezőbb feltételekkel járt. A vállalatvezetők, mint természetes személyek, külön-külön, vagy gazdasági társaságot alapítva együtt vásárolhatták meg az illető vállalat részvényeit, üzletrészeit, s ehhez hitelt vehettek igénybe. A vételár meghatározó hányadát E-hitellel, vagy privatizációs hitellel is ki lehetett egyenlíteni, de a vezetők felhasználhatták az egyéb célra kialakított kedvezményeket és finanszírozási technikákat is. Az MBO hátránya ugyanaz, mint a többi kedvezményes konstrukcióé: a törlesztés tőke- és jövedelem-kivonással jár, s így nem jut elég pénzfejlesztésre, forgóeszköz finanszírozásra.

A *Kisbefektetői Részvényvásárlási Program* (KRP) az állami vagyon privatizációjának gyorsítására szolgált. A KRP-be olyan vállalatok kerülhettek, amelyeknél a tulajdon legalább 51%-ában szakmai befektetők kezében volt. A program sikertelenül halt el, a nagy reklámkampány ellenére mindössze két vállalat értékesítésére került sor.

A *privatizációs lízing* a nehezen értékesíthető, már többször meghirdetett, de el nem adott vagyonrészek értékesítésére kidolgozott eljárás, amelyet az 1992. évi LIV. és az LV. törvény szabályoz. Célja ennek is a belföldi magánszemélyek bevonása a tulajdonszerzésbe – igen kedvezményes lehetőségekkel. Ezek a vállalatok működőképesek ugyan, de pénzügyi helyzetük a hiteltörlesztést nem bírná el, ezzel szemben a lízingdíjat ki tudják termelni az adózás előtti jövedelemből. Az új tulajdonosnak a reorganizációval kell költségcsökkentést elérni, és így a lízingdíj beépülhet a költségek közé a 6-10 éves futamidő alatt. Előnye, hogy a teljes lízingdíj kifizetéséig a társaság állami tulajdonban marad, így fizetési képtelenség esetén újra megkísérelhető a privatizálás. Azonban a privatizációs lízing legjelentősebb korszakában (1993-94-ben) is csak 23 szerződés kötésre került sor (9, illetve 14), mert az MRP kedvezőbbnek és kevésbé bonyolultnak bizonyult.

Az ún. *egyszerűsített privatizációt* az ÁPV Rt. indította be, éppen a tárgyalt 1995-ös esztendőben. Ez a technika – elvileg – kiemeli a hosszadalmas és nehézkes centralizált eljárási rendből a kisebb méretű vállalatokat, és az eljárást a vállalat fennmaradásában leginkább érdekelt vezetők közreműködésével engedni lebonyolítani. Végül ebbe a csoportba kötelezően besorolták az 1994-ben 600 millió forintnál kisebb saját vagyonú, illetve 500 főnél kevesebbet foglalkoztató cégeket. Az eljárás két élesen elkülönülő részből áll: listás privatizáció (ÁPV Rt. hirdeti meg a tulajdont) és menedzsment-forduló (vezetők hirdetik meg), ahol minimálisan a kijelölt limitárat – készpénzben – kellett megajánlani. A program három ütemében 71, 48, 19 db társaságot hirdettek meg: Az egyszerűsített privatizáció nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Noha összességében több mint száz céget értékesítettek, alig 5 milliárd Ft körül alakult a teljes bevétel. A látszólag egyszerű eljárás valójában igen bonyolult, lassú, nehézkes lépéssorozatokat követelt. A nehezebb helyzetben lévő vállalatokat még jelképes összegért is képtelenség volt eladni.

Ezekkel a feltételekkel indulhatott el az intézményes privatizáció hazánkban, melynek fő céljai:

- a magántulajdonon álló piacgazdaság kiépítése, a tulajdonviszonyok rendezése,
- a gazdálkodás hatékonyságának növelése,
- a gazdaság tőkehiányának enyhítése,
- új korszerű technológiák és vezetési módszerek meghonosítása,
- a gazdasági szerkezetváltás ösztönzése,
- a piacvesztés megállítása, új piacok szerzése,
- a hazai piaci szereplők körének bővítése,
- a hazai tőkepiac fejlesztése, a hazai és nemzetközi tőke és multinacionális társaságok bevonása,
- a külföldi befektetők privatizációs érdeklődésének fenntartása,
- a munkahelymegőrzés, munkahelyteremtés,
- a privatizációs bevételek felhasználása a pénzügyi stabilitás javítására, technológiafejlesztésre, a reorganizációra, a környezeti károk enyhítésére, exportbővítésre,
- a dolgozói tulajdonszerzés, illetve a vezetői kivásárlás előmozdítása,
- a lakossági kisbefektetők körének szélesítése, megfelelő vagyon juttatása, a kárpótlási jegyek ellenében.

1989 őszén készítették el a Belkereskedelmi Minisztériumban a kiskereskedelmi és vendéglátóipari boltok önállósításáról szóló törvénytervezetet. Akkor leszavazták, de az MDF-kormány alatt átdolgozva elfogadták. Ez volt az úgynevezett *előprivatizációs törvény*. Az előprivatizációs törvénnyel a kormány a kisvállalkozások tömeges létrejöttét kívánta elősegíteni a meghirdetett üzletek egyszerű vagyonértékelésével és árverés keretében történő értékesítésével. Több mint 10.000 bolt, étterem stb. került így értékesítésre.

A másik út volt az *Állami Vagyonügynökség* (ÁVÜ) által végzett *módszeres privatizáció* elkezdése, melyre programokat hirdettek meg. Az első időszakban – különösen 1990-ben – a privatizáció megke-

tősen lassan haladt. Ennek fő oka, hogy még nem volt egységes kormányzati privatizációs stratégia, nem különült el egymástól az állam tartós és privatizálandó (időleges) vagyona, és a privatizációs gyakorlatlanság, a külföldi példák hiánya. E problémákat részben feloldotta, hogy 1991. őszén megjelent a kormány Tulajdonosi és Privatizációs Stratégiája. E stratégia alapján születtek meg jórésben 1992-ben az ún. *privatizációs törvények* és más, a magánosítást segítő jogszabályok.

A tapasztalatlanságot mutatta az az elképzelés, hogy az állami vagyon értékét 1993 végéig 50% alá kívánták csökkenteni, ami lehetetlen volt, mert a külföldiek még bizonytalanok voltak, és a hazai fizetőképesség kereslethez igazodó privatizáció 20-25 évbe is beletelt volna. Ezért a gyorsítás érdekében az új kormány külföldbarát politikát folytatott, és – a magántőke hiányát orvosolandó – bevezették az E-hitelt és a többi belföldi magánszemélyeknek szánt kedvezményes technikát. A folyamat élénkítése érdekében az ÁVÜ leválthatta a vállalat vezetőségét, ha az nem vett részt a privatizálási erőfeszítésekben. A privatizáció mellett szólt a nyugati befektető megjelenése (magasabb bér, korszerű technológia), a nagyvállalatok feldarabolása (több vezetői, felügyelő-bizottsági poszt), a likviditási problémák, magas beruházási igény miatti előremenekülés. Ugyanakkor ellene szólt a leépítés, az emelt munkaidő, a műszaki beállítottságú, nyelveket nem ismerő, gyakran nyugdíjhoz közel álló menedzsment hatalomföltétele, illetve a nyereséges tevékenységek Kft.-kbe szervezése, és azokban áron alul történő saját érdekeltség szerzés igénye.

Az 1994. évi parlamenti választások nyomán új kormány alakult Magyarországon, mely a privatizáció területén is lényeges változtatásokat hozott. Ennek alapja az 1995. évi XXXIX. (ún. privatizációs) törvény „Az állam tulajdonában lévő vagyon értékesítéséről”. E törvény számos korábban említett törvényt és szabályozást módosított, korszerűsített, vagy szüntetett meg, illetve új kritériumokat és feladatokat fogalmazott meg. A választások után az új koalíció megszüntette – egy időre – a privatizációt felügyelő tárca nélküli miniszter posztját, és a folyamat kormányzati felelőssévé a pénzügyminisztert tette meg. A kormány jelentősen csökkenteni akarta a tartósan állami tulajdonban maradó vagyoni kört. Ugyanakkor nem tartotta célravezetőnek az „előbb feljavítani, azután eladni” elképzelést. Mindenek elé helyezte a készpénzért való értékesítést, az államadósság csökkentése érdekében. A tulajdon-leépítést segíti, hogy a törvény 25% + 1 szavazatnál alacsonyabb tartós állami tulajdont már nem tesz lehetővé, illetve bevezeti az aranyrészvényt, amellyel akkor is lehet a kormány számára különleges jogokat biztosítani a stratégiai ágazatokban, ha a társaság 100%-ig magánkézben van. Azzal a jelszóval, hogy a privatizáció elhúzódása már eddig is tetemes vagyonvesztéssel járt, az államtalánítást vagyonmentés céljából felgyorsították. A törvénytervezet tételesen felsorolja a kedvezményes privatizációs technikákat – a részletfizetést, a lízinget, a vezetői és a munkavállalói kivásárlást –, de egyértelműen rögzíti, hogy mindezekre csak készpénzes ajánlat híján kerülhet sor. Sőt, egy jelentős további szigorítást vezet be: E-hitellel csak 20 millió forintnál nem nagyobb vagyont lehet megvásárolni. A törvény egyik nagyon fontos eleme, hogy egyesítette az 1990. március 1-jével létrejött Állami Vagyonügynökséget (ÁVÜ) és az 1992. évi LIII. törvénnyel létrejött Állami Vagyonkezelő Rt.-t (ÁV Rt.). A létrejött új szervezet az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. (ÁPV Rt.) nevet vette fel. Az egységesítés fontosságát az adta, hogy sem a külföldi, sem a belföldi befektetők nem értették, miért van két vagyonkezelő szervezetre szükség. A két szervezet folyamatos súrlódása hátráltatta a privatizációs folyamatot és elbizonytalanította a befektetőket. Bár az ismét egységesített intézmény – hosszas viták után – részvénytársaságként alakult meg, feladata és felépítése inkább az ÁVÜ hagyományait követte: az eladás lett az elsődleges feladata.

Az ÁVÜ az időleges állami tulajdont kezelő, különleges jogosítványokkal felruházott állami költségvetési szerv volt. Az ÁV Rt. pedig a tartósan állami tulajdonban maradó társaságok (stratégiai vállalatok) tulajdonosi szervezete. A párhuzamos működés legfőbb problémáját az állandó féltékenykedés okozta, illetve az, hogy az ÁVÜ úgy érezte, rámaradt a maradék „bóvli”. Így mindenképpen pozitív szakmai döntés volt a két szervezet összevonása, amellyel létrejött az ÁPV Rt., amelynek feladata a tartósan állami tulajdonban maradó vagyon kezelése – és minden más vagyonelem minél gyorsabb és minél hatékonyabb értékesítése.

Az ÁPV Rt. nevéből és létrehozásának céljából eredően szervezetileg olyan vagyonkezelő holding, amely az állam törvényben meghatározott vagyonelemeinek kezelésére, illetve értékesítésére hivatott. A társaság, működési formáját tekintve részvénytársaság, az ÁV Rt. jogutódja. Gyakorlatilag új szervezatként jött létre Tulajdonosi funkcióit a privatizációért felelős tárca nélküli miniszter – a „Részvényesi Jogok Gyakorlója” (RJGY) - látja el. A kormány évente köteles az ÁPV Rt. tevékenységéről az Országgyűlésnek beszámolni, amihez az Állami Számvevőszék jelentését is csatolni kell. A kormány hagyja jóvá az ÁPV Rt. Szervezeti és Működési Szabályzatát, Etikai Kódexét, valamint Versenyzetési Szabályzatát. Az ÁPV Rt. – mint vagyonkezelő holding – döntéshozatali mechanizmusa a portfólióba tartozó vagyonelemek kezelésének feladataihoz illeszkedik. A döntések alapvetően privatizációs jellegűek, illetve az adott eszközök (társaságok, ingatlanok stb.) működtetésével kapcsolatosak.

Az 1994-es választásokig lezajlott privatizációs pályázatokon zömmel E-hitellel és kárpótlási jeggyel fizető MRP-szervezetek, illetve menedzserek nyertek. Az év második felében feltűnően lelassult a privati-

záció, jóllehet az év legnagyobb üzletét október 3-án jelentették be: az ÁV Rt. eladta a legnagyobb magyar gyógyszergyár, a mintegy 20 milliárd forint éves forgalmú Richter Gedeon Rt. részvényeinek mintegy 40 százalékát. A magyar privatizációs szervezetek így összességében rendkívül rossz évet zárt: az ÁVÜ 78 milliárd forintra tervezett éves bevételéből – az 1990-es évet leszámítva – minden korábbinál kevesebb, alig 20 milliárd lett a készpénz (ennek kétszerese a hitel és a kárpótlási jegy), az ÁV Rt. pedig 175 milliárdos készpénzbevételi tervének nem egészen egyötödét hozta, ezért 15 milliárd forintnyi hitelt kényszerült felvenni, hogy az éves költségvetési befizetési kötelezettségének eleget tehessen.

A kormány 1995-ben stratégiai tervet nyújtott be az Országgyűlésnek hat kulcsterület privatizálására, nevezetesen a:

- villamosenergia-ipar,
- olajipar,
- gázipar,
- rádió- és televízióműsorszórás,
- telekommunikáció és a
- bankszektor vonatkozásában.

Az Országgyűlés 1995 nyarán, összhangban a kormány szándékával elfogadta az új privatizációs törvényt. A magánosítás jogi kereteinek újraszabályozása feltétele és egyben eredménye is volt a kormány azon szándékának, hogy a privatizáció jobban ellenőrizhető és átláthatóbb legyen.

1995. január 1-jén 835 cég volt együttesen az ÁV Rt. és az ÁVÜ tulajdonában, összesen 19 állami vállalattal. December 31-én már csak 656 állami tulajdonú társaságot tartottak nyilván, és még mindig volt 9 állami vállalat. A 656 társaság 1145,36 milliárd forintos vagyont képviselt, amelyből 340,18 milliárd volt a tartós állami vagyon, amit 89 társaság és 20 aranyrészvény képviselt.

1. táblázat

Privatizációs technikák

A különböző privatizációs technikák aránya (%)

Versenyárgyalás	42
Részvény kibocsátás	15
Vagyonjegy, kárpótlási jegy	18
Kombinációja a különböző megoldásoknak	5
Versenyárgyalás nélküli kereskedelmi értékesítés	10
Vezetői, dolgozói kivásárlás	5
Más, egyéb technika (lízing stb.)	5

2. táblázat

Privatizációs tranzakciók

Év	Tranzakciók száma	Társaságok száma	Szerződéses érték (eFt)
1990	11	9	2 354 754
1991	53	45	35 173 052
1992	204	175	54 828 720
1993	500	448	166 980 448
1994	410	356	103 117 570
1995	256	201	476 800 070
1996	205	188	117 275 385
	1639	1422	956 529 999

3. táblázat

Költségvetési befizetések

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	Összesen
Közvetlen költségvetési befizetés Mrd Ft (ÁVÜ és ÁV Rt.)	0,51	9,36	24,53	2,61	39,57	150,00	192,00	418,58

Forrás: ÁVÜ, ÁV Rt. és ÁPV Rt.

II. A privatizációk 1995. évi története

„Jól ismert, hogy Magyarországon a piaci gazdálkodási és tulajdoni formák kiépülése már 1989 előtt elkezdődött, majd ezt az előnyünket még fokoztuk is 1990 és 1992 között. Utána egy 2-3 évig tartó lassulási periódus következett, mígnem 1995-ben egy huszáros hajrával ismét visszaszereztük a sikeresen privatizáló kelet-európai ország címet.” Ezt írja Mihályi Péter *A magyar privatizáció krónikája* (1989-1997) című könyvének bevezetőjében. Pedig a magyar privatizáció történetének legsikeresebb éve – 1995 – nem indult fényesen. Az új privatizációs törvénytervezet elfogadása csúszott, és a magyar sajtó is inkább a botrányoktól, semmint a sikerektől és az államtalanítás felgyorsulásától volt hangos. Noha az 1994-es választásokon megalakult kormány pont ez utóbbit ígérte. Öt hónappal az évkezdet után kilátástalannak tűnt a kormányfő által felrúgott HungarHotels-üzlet visszaállítása, a Budapest Bank kérői elpárologtak, a nagy közművállalatok értékesítéséhez elengedhetetlen szabályozási munka súlyos késésben volt, a MATÁV vezérigazgató nélkül, a MOL pedig vesztéségesen működött, így már csak a legoptimistábbak bíztak abban, hogy a költségvetés 150 milliárd forintnyi privatizációs bevétel-előirányzata teljesül.

A HungarHotels-botrány

A botrány 1994. decemberében robbant ki, de átnyúlt az 1995-ös esztendőbe, és komoly szerepe volt a rossz évkedzethen, a külföldi tőke elbizonytalanításában. „A részvénytársaság tulajdonában levő saját részvényekkel együtt a HungarHotels-részvények 51 százaléka teendők az ajánlatok” – szöveg a privatizációs kiírás 1994. őszi részében. A HungarHotels 15 szállodát birtokolt és üzemeltetett Magyarországon (köztük a pesti Fórumot, a Béke Radisson, a füredi Annabellát), kettőt pedig Németországban. A szállodalánccról 1990 óta vagy húsz szállodát, valamint számos éttermet és vendéglátó egységet leválasztottak már, s ezek nagy részét egyenként adták el (az Intercontinentalt közel 5 milliárd forintért, a többit körülbelül összesen másfélmilliárdért). A HungarHotels saját tőkéje 15,8 milliárd, alaptőkéje 9 milliárd forint volt. Az egyik vitatott kérdés az volt, hogy célszerű-e egy csomagban eladni a 15 tagúra karcsúsodott HungarHotels (HH) szállodalánccot, vagy egyenként érdemesebb értékesíteni az egyes szállodákat? A különböző értékelések szerint a HH legértékesebb gyöngyszemét, a Fórum Szállót a legpesszimistább becslések szerint is 50 millió dollárért el lehetne adni, a három legjobb HH-hotelért, a Fórumért, a Béke Radissonért, valamint a Flamencóért együttesen 100 millió dollár kapható, vagyis csaknem annyi, sőt egyes szakértők szerint több mint amennyire az ÁVÜ az egész szállodalánccot értékelte.

A szeptemberben kezdődött második tenderfordulóban három érvényes ajánlatot tettek s ezek közül az American General Hospitality Inc. (AGH) nevű cégé lett a legjobb, a pályázatot azonban egyelőre nem zárták le. Hogy mennyit ajánlott a szállodákért és milyen fejlesztéseket vállalt az American General Hospitality, arról szokása szerint hallgatott a vagyonügynökség. A két másik jelentkező az Intercontinental Hotels, amely mögött a Nomura International áll, valamint az Interag és a CP Holding angol befektetői csoport párosa volt. December 13-án azután mégis kiderült: a HH 51 százaléka az AGH vásárolhatja meg 57,5 millió dolláros (6,1 milliárd forintos) áron. Ám a HH már biztosnak látszó év végi értékesítését megtorpedózta Horn Gyula miniszterelnök. Kijelentette a Kormányzati Ellenőrzési Irodával (KEI) felülvizsgálta az ÁVÜ igazgatótanácsának döntését.

A KEI által valójában vitatott pályázati feltétel az úgynevezett minimumár volt. Az ÁVÜ ugyanis feltételül szabta: csak az az ajánlat érvényes, amely a HH részvényeinek 51 százalékaért legalább 42 millió dollárt (4,6 milliárd forintot) ajánl, vagyis a limitár megegyezett a 9 milliárd forint jegyzett tőkéjű cég részvényeinek névértékével. Az indulóárat irreálisan alacsonynak tartották. A HungarHotelsnek ugyanis a 9 milliárd forintos jegyzett tőkéjén felül még 7 milliárdos felhalmozott vagyona, vagyis összesen 16 milliárdnyi saját tőkéje volt. A minimumárnak ezt is tükröznie kellett volna. Ráadásul a saját részvények után kapott pénz, konkrétan végül is 19,5 millió dollár (2,1 milliárd forint) a cégnél marad: a befektető köteles 3 év alatt a szállodavállalat fejlesztésére fordítani. A KEI-nél azt állították, hogy csaknem ugyanennyit, évi 600 milliót a HH saját forrásaiból amúgy is beruházna a jövőben.

Ami az árfolyamot illeti, a minimumár így kalkulálva már valóban nem több a névérték 90 százalékánál, az 1,2 milliárdos összeg levonásával számolt 4,9 milliárdos eladási ár pedig alig haladja meg a névértéket. Az ÁVÜ igazgatótanácsa végül eredménytelennek nyilvánította a HungarHotels privatizációs pályázatát. Mindez annak ellenére történt így, hogy a kormányfő által rendelt vizsgálatok nem bizonyították: az ügylet valóban sértette volna az állam tulajdonosi érdekeit, és meghiúsítása lényeges gazdasági előnnyel kecsegtetne.

Ez az eset, és az év hátralévő részében kitört botrányok (Caola Rt., Fótaxi Rt., Kőolajkutató Rt.) meghátrálásra készítették a potenciális külföldi befektetőket, és ez, illetve a vagyonkezelő szervezetek összevonásának bonyolultsága, együttesen járult hozzá az év eleji alacsony privatizációs bevételhez.

Bankprivatizáció

A bankprivatizáció területén két nagy értékesítés zajlott le az év folyamán. Összefoglalva egy siker, egy kudarc. Az egyik fontos eladás volt a Magyar Külkereskedelmi Bank részvényeinek 8%-ának privatizálása. Ezt a hányadot a Deutsche Entwicklung Gesellschaft vásárolta meg. A következő jelentős bankprivatizációs akciót az OTP 1995. nyarán lezajlott privatizációja jelentette. Míg a Külkereskedelmi Bank privatizációja a szakmai befektető bevonásával történő privatizáció alaptípusa, addig az OTP-é az alternatívát, a pénzügyi befektetők bevonása révén kialakuló szórt tulajdonosi struktúrát eredményező privatizációnak lett az „archetípusa”, mert az első, nagy és tisztán lebonyolított ilyen jellegű tranzakció volt.

A 28 milliárd forintos alaptőkéjű OTP Bank állami tulajdonban lévő pakettjéből először külföldi nagybefektetőknek kínált eladásra 4,6 milliárd forintnyit, a CA Rt. és az angol Schroeders bankház vezette forgalmazói konzorcium, amely egyúttal jegyzési garanciát is vállalt. A „road show”-n kapott ajánlatok ismeretében a privatizációért felelős szervezetek döntöttek el, mennyi legyen a végleges kibocsátási ár a már meghatározott 115–140 százalékos sávon belül. A külföldi bemutatkozást követően a bank vezetői és

14 ezer alkalmazottja vehetett meg 1,4 milliárd forint névértékű részvényt. A valódi nyilvános kibocsátás júliusban kezdődött. 1995. nyarán zártkörű értékesítés keretében 20 százalék került külföldi intézményi befektetők tulajdonába, 8 százalék hazai intézményi és magánbefektetők, 5 százalék pedig a dolgozók és a menedzsment birtokába. Az OTP privatizációja végül is sikeresen zajlott. A zártkörű értékesítés során a bank részvényeit jegyezték túl olyan időben, amikor sem a feltörekvő piacok, sem Magyarország, sem általában a banki papírok nem voltak vonzóak. A bankot nemcsak a Budapesti Értéktőzsdén, hanem a luxemburgi tőzsdén és a londoni automatizált kereskedelemben (SEAQ) is jegyezték, ami nemcsak likviditási, de későbbi tőkeemelési lehetőségeket is jelenthet.

1995. december 18-án került sor a Budapest Bank (BB) privatizációjára: alighanem ez volt az a tranzakció, amely a legnagyobb vihart kavarta, s amelynek hullámai csak 1998-ra ültek el. A konszolidáció után is erős likviditási gondokkal – és gyakorlatilag komoly tőkevesztéssel – küzdő BB-t 1995. legelején értékesíteni kívánta a kormány. A komoly érdeklődők közül három bankot kértek föl ajánlattételre, – de rögzítették a sorrendet, és azt nyilvánosságra is hozták. Emiatt a harmadik helyen meghívott ír bank sértődötten visszalépett. A Credit Suisse hathétig tartó átvilágítás után közölte, hogy nem univerzális bankot keres (ezt korábban is tudnia kellett volna!), ezután az az ING kezdhette meg a bank átvilágítását, amely korábban már pályázat nélkül megvásárolhatta a Dunabank eszközeit köztük az akkor piacvezető kártyaüzletágot. Azonban a holland bank-biztosító is bejelentette érdeklődését.

A fentieket megelőzően – a kormány 12 milliárd forintos alárendelt kölcsönt nyújtott 1995. december 18.-i lejáratával a banknak – azzal a szokatlan feltétellel, hogy privatizáció esetén a pénzt nem kell visszafizetni. Egyetlen kérő maradt, a GE Capital Services és az EBRD konzorciuma. A privatizációs tárgyalásokat kivételesen a tulajdonos Pénzügyminisztérium (PM) folytatta, melynek élén akkor az a Bokros Lajos állt, aki korábban éppen a Budapest Bank elnök-vezérigazgatója volt. A magyar tárgyalási pozíció rendkívül gyöngye volt: egyrészt a vevő tudhatta, hogy a PM gyakorlatilag „minden feltételt” elfogad annak érdekében, hogy eladja a bankot, másrészt az is nyilvánvaló volt, hogy a 12 milliárd az, amire „mindenképpen” szüksége van. Az üzlet létrejött: a GEC-EBRD konzorcium 12 milliárdot fizetett (a nettó bevétel az árfolyam-kerekítésből származó 8.000 forintot tett ki ...). 1996. december 17-én a vevő – a szerződésben foglaltaknak megfelelően – visszaadta a PM-nek a Polgári Bankot, amiért kapott 1,1 milliárd forintot, és két részletben – először egy egyszerű számla-benyújtással, a második körben a PM-mel megegyezve – lehívta az eredetileg 11 milliárdos eszköz-garanciákat. Az állam tehát mintegy 12 milliárd forint közvetlen ráfizetéssel adta el az ország 4. legnagyobb kereskedelmi bankját - más szavakkal, az állam 12 milliárd forintot fizetett a vevőnek, hogy vigye a bankot. Ez a privatizációs tranzakció azért sem tekinthető sikeresnek, mert a bank működése nem javult a magántulajdonba adástól: piaci tévesztés, csökkenő jövedelmezőség jellemezte a BB 1996. és 1997. pénzügyi évét egyaránt.

Egis

1995 nyarán megszűnt a második legnagyobb gyógyszeripari cégben az állami tulajdon, mert a Budapesti Értéktőzsde ötéves (újévi) fennállása alatti legnagyobb, 5,56 milliárd forint árfolyamértékű kötése keretében a társaság részvényeinek 28 százalékát vette meg a NatWest Securities angol befektetési bank. Egyetlen üzletkötés keretében 5,56 milliárd forint értékű Egis-részvény cserélt gazdát, a magyar mérce szerint óriásvállalatnak számító, 7,79 milliárd forint alaptőkéjű Egis Gyógyszergyár Rt. papírjaiból, rákövetkező nap pedig 1,21 milliárd forintnyi a 2800 forint körüli tőzsdei átlagár alatt, 2550, illetve 2625 forintos áron. Az első üzletben az eladó a magyar államot képviselő Állami Privatizációs és Vagyonkezelő (ÁPV) Rt. volt, a vevő a NatWest Securities, Nagy Britannia negyedik legnagyobb bankcsoportjának, a National Westminsternek a befektetési bankja. Másnap már ebből a csomagból adott tovább a NatWest más angol befektetési alapoknak 462 300 darab részvényt, az említett 2625 forintos áron, így mintegy 35 millió forintos árfolyamnyereséget ért el egy nap alatt. A hajdani állami vállalat 1992. január 1-jén alakult részvénytársasággá 5,45 milliárd forintos alaptőkével, de talán ennél is nagyobb fordulatot jelentett a cég életében az EBRD 1993. decemberi, 30 százalékos alaptőke emelése. Nem utolsósorban az EBRD tőkeinjekciójának köszönhetően az Egis elég vonzóan bizonyult ahhoz, hogy a tavaly júniusi jegyzés alkalmával az állami tulajdonrészt 29 százalék alá lehetett csökkenteni. Így az EBRD is a fél évvel korábbi szerződés értelmében végső soron 2025 forintot fizetett az ezer forintos részvényekért.

Az előzmény, hogy az Egis előző évi, sikeres részvénykibocsátását szervező Credit Suisse First Boston (CSFB) értékpapír-ügynökség először május végén hívta fel az ÁV Rt. figyelmét, hogy kedvezők a feltételek a részvények zárt körű külföldi kibocsátására vagy tőzsdei értékesítésére, majd – mint pénzügyi befektetők – konkrét ajánlatot is tettek a teljes állami részvénycsomag megvásárlására papíronként 2318 forintos áron. Az időközben megalakult ÁPV Rt. tanulmányozta a CSFB ajánlatát, és egyfajta kontrollként további négy jelentős külföldi banktól kértek vételi ajánlatot. Végül is az ÁPV Rt. ajánlatkérését kiter-

jesztette a NatWest Securities-re, amely minden bizonnyal magasabb ajánlatot tett a CSFB-nél. Az ÁPV Rt. és a NatWest Securities megállapodása szerint a magyar eladót részvényenként 2461 forint illette, de azért, hogy ne legyen szükség szigorú formai követelményeknek megfelelő versenyztetésre, az eladást végül is a tőzsde közbeiktatásával végezték. Itt még közbeszólhatott a CSFB és az automatikus kereskedés vételi oldalán fel is tüntették a teljes részvénytömbre vonatkozó 2470 forintos ajánlatukat. Más nem szólhatott bele a kötésbe, hiába lett volna a megadottnál magasabb áron is vételi szándék Egis-részvényre, ilyen óriási méretű ellenajánlat – a CSFB-én kívül nem volt, s önkötés keretében nyélbe lehetett ütni a megállapodást.

A Hungaroton-ügy

Nem adott érdemi magyarázatot az ÁPV Rt. vezetése – a magyar érdekekre való hivatkozáson kívül – arra, miért utasította el a győztes ajánlat háromszorosát kínáló külföldi cég pályázatát a Hungaroton Holding Rt. privatizációjára – ha már egyszer nemzetközi tendert írt ki.

„A magyar kultúrának nincs ára” – jelentette ki Suchman Tamás privatizációs miniszter az egykor patinás Hungaroton Magyar Hanglemezgyártó Vállalat (MHV) romjain létrejött Hungaroton Holding Rt.-re kiírt privatizációs pályázat eredményhirdetése után. Az ÁPV Rt. igazgatótanácsának döntése alapján, az egykoron Omega menedzser, Fotex-vezér Várszegi Gábor és az ugyancsak Omegás, Kóbor János köré csoportosuló, hazai zeneművészekből álló Magyar Művészek Konzorciuma (MMK) 250 millió forintért vásárolhatta meg a 127,2 millió forint alaptőkéjű cég részvényeinek 99,21 százalékát. Ezzel maguk mögé utasították a részvényekért csaknem háromszor annyit, 5 millió dollárt ígérő másik pályázót, a holland PolyGram B.V.-t. A Hungaroton a hazai piacon a vezető külföldi cégekkel szemben lassan „elfogyott”, egyre soványabb szeletet hasított ki mind a CD-, mind pedig a kazettapiacra, utóbbit ráadásul a kalózkizadványok is „tizedelték”. A bakelitlemez végérvényesen eladhatatlanná vált, a 12 millió darabos kapacitású gépsoron 1992-ben 100 ezer, 1993-ban pedig 78 ezer lemezt préseltek. Mivel új felvételek készítésekor a művészek már válogathattak az új kiadók között, az egyetlen üzletet a Hungaroton számára az „archív” popzene kiadása jelentette, a cég tulajdonában volt ugyanis az általa addig kiadott és licencként megvásárolt könnyű- és komolyzenei hanghordozók eredeti felvételeiből és kottáiból álló archívum. E tevékenységre viszont az állami cég Kóbor Jánossal, Trunkos Andrással és a Fotex-szel közösen, Hungaroton Gong néven még 1991 végén kft.-t hozott létre, melynek 45 millió forintos alaptőkéjéből akkor 49 százalékkal részesedtek a magántulajdonosok.

Ezek után került 1995. június 13-án sor a privatizációra. A Hungaroton Holding Rt.-t az idén június 1-jén az ÁPV Rt., valamint a végelszámolás alatt álló Hungaroton MHV hozta létre 16 millió forintos alaptőkével, a partnerek 11 millió, illetve 5 millió forintos részesedéssel. Júliusban a Hungaroton e cégbe apportálta a Gong Kft.-ben levő 64, valamint a Hungaroton Classicban (komolyzene kiadás) levő 100 százalékos üzletrészt 111,2 millió forintos értékben. Az így 127,2 millió forintnyira növelt alaptőkében az ÁPV 11 milliós részesedése, mint a 90 millió forintra értékelt hangarchívum egy részének ellenértéke szerepelt, az archívum 79 milliós hányada pedig a tartaléktőkét gyarapította. A cégből a privatizáció után mindössze 1 millió forintnyi, 1 százaléknál kisebb részesedést tartott meg az ÁPV Rt., mégpedig egy aranyrészvény formájában, amelyhez a társasági szerződésnek az archívumra vonatkozó 11 pontjában 51 százaléknyi szavazati jog társul.

Az ÁPV Rt. jogi igazgatósága mindkét pályázatot eredetileg érvénytelennek nyilvánította, az igazgatótanács ezt a döntést az MMK esetében felülbírált. Ezzel szemben a PolyGram ajánlatát az első nyilatkozatok szerint tizenegynéhány pontban találták érvénytelennek. A hivatalos elutasításban végül nyolcra hivatkoztak, hozzátéve, hogy azok közül bármelyik önmagában is érvénytelenné tette volna a pályázatot. A tender-vesztes PolyGramnál legfőképpen azt nem értették, hogy miért írtak ki nemzetközi pályázatot a cégre, ha egyszer mindenképpen magyar tulajdonosokat akartak, illetve miért nem írtak ki új tendert a pályázat érvénytelenné nyilvánítása után. Mindenesetre a külföldön is versenyképes klasszikus felvételek piacra juttatásához annyi pénz és olyan terjesztőhálózat kellett volna, amivel a nyertesek aligha rendelkeztek. Négy hónappal a privatizáció után a Hungaroton irányítását Várszegi Gábor vette át, a cég pedig a Fotex érdekeltsége lett Fotex Records néven.

MOL

A MOL Magyarország nemzeti olaj- és gázipari társasága 1995-ben mintegy 347 milliárd forintos árbevétele alapján hazánk legnagyobb vállalata volt. Az 1995. évi privatizációs törvény 25%+1 szavazatnyi tartós állami tulajdonhányadot ír elő. A MOL privatizációja több lépcsőben, összetett részvényértékesíté-

sek formájában valósult meg. Az első részvényértékesítés eredményeként a törzsrészvényeket a Budapesti Értéktőzsdére, a letéti globális igazolásokat pedig a Luxemburgi Értéktőzsdére és a londoni SEAQ-ra vezették be. A MOL a BÉT kapitalizációjának egyharmadát képviseli és a forgalom negyedét, harmadát biztosítja. Jelentős súlyt képvisel a BUX indexkosárban, az 1995-96-os, 1997 eleji értékpapír-tőzsdei növekedés egyik nagy nyertese, motorja volt.

A nemzetközi intézményeknek elhelyezett részvény mennyiség több mint háromszorosan múlta felül a második legnagyobb értékesítést, az OTP júliusi részvénykibocsátását. Így a MOL eladásának bevétele 170 millió dollárt tett ki. Ez a tranzakció a régió legnagyobb tőkepiaci értékesítése volt akkoriban (felülmúlva egy lengyel bank 148 millió dolláros privatizációját).

Villamosenergia-ipar

A szervezeten belüli gazdátlanság tünetei, a magas önköltség, a nagyon tetemes hálózati energiavesztés, a korrupció és a fogyasztók kiszolgáltatottsága jellemezte a 90-es évek elején a villamosenergia-ipart. A magas beruházási költségek miatt a kormány 1994. decemberi határozata szerint úgy döntött, a világon szinte, Kelet-Európában pedig egyértelműen elsőként értékesíti közművagyont. A villamosenergia-ipari privatizációt az áramszolgáltatókkal és az erőművekkel kell kezdeni; a rendszer „lelkét” jelentő központ, vagyis az MVM Rt., a távvezeték-hálózat és a Paksi Atomerőmű pedig a későbbiekben és csak kisebb mértékben adható magánkézbe.

A határozat azonban nem teremtette meg a jogszabályi kereteket. Márpedig a külföldi potenciális befektetők e jogszabályi keretek megalkotása előtt csak rendkívül nyomott áron lettek volna hajlandók a befektetésre. Igaz, 1997-től az áram hatósági árát piacnak kellett felváltania, de akkoriban – szabályok híján – nem tudták, hogyan működik majd ez a valóságban. „Nem kívánunk többségi részesedést szerezni egyetlen áramszolgáltatóban sem – mondja egy saját országában jelentős áramszolgáltató és -termelő cég képviselője –, nem szeretnénk ugyanis, ha az önköltséget még mindig nem fedező árak elkerülhetetlen kemény emelése miatt bennünket okolnának, s elveszítenénk a lakosság – ügyfeink – jóindulatát.” (HVG 1995. 18. szám, Villamosenergia-ipari privatizáció) A privatizált villamosenergia-rendszerben ugyanis rendkívül részletesen kell szabályozni, hogy milyen feltételekkel szerezhet be áramot az áramszolgáltató, vásárolhat-e például közvetlenül a hazai erőművektől, vagy ezt is csak az MVM Rt. közvetítésével tehetné továbbra is.

Végül kilenc társaság került részbeni értékesítésre: hat áramszolgáltató, két erőművi társaság és egy iparági tervező vállalat. A maradék hat erőművi társaságot a befektetők érdektelensége miatt, a Magyar Villamos Művek Rt.-t (MVM) és az Országos Villamostávvezeték Rt.-t (OVIT Rt.) pedig részben stratégiai okokból nem adták el. Az eladott részvény mennyiség mindig 50% alatt volt, de a nyertes befektetők az OTC piacon vásárolva megszerezték a többségi részesedéseket.

A hazai villamosenergia-rendszer többszintű. Az MVM Rt. és az OVIT Rt., mint nagykereskedők nem kerültek még részlegesen sem eladásra. A hat szolgáltató beruházási igényeinek biztosításához szükség volt a külföldi tulajdon megjelenésére. Az 1995-ös privatizáció során 185,4 Mrd Ft bevételt értek el, az ELMŰ Rt. 178%-os árfolyama kiemelkedett az átlagosan 110-120%-os értékesítésből.

Gázszolgáltatók

Az öt regionális gázszolgáltató vállalat 1993-ban alakult részvénytársasággá. A magas beruházási igények ebben az iparágban is megjelentek, így az államtalanítás, külföldi részvétellel elodázhatatlan lett 1995-ben. Az öt gázszolgáltató eladásával párhuzamosan értékesítette a Budapesti Gázműveket (Főgáz) a tulajdonos főváros. A tulajdon egy kézbe kerülésének megakadályozására megkötötték, hogy a Főgáz és a legnagyobb, Tigáz pályázatának győztese csak azt az egy céget vásárolhatja meg, és egy cég a többi gázszolgáltatóból is kettőt birtokolhat.

A privatizációs pályázatot 1995 júliusában írták ki, de a tenderkiírás feltételeként meghatározott hatósági árszabályozásról szóló kormánydöntés csak augusztusban született meg. Ebben a közművek számára törvényileg garantálták a 8%-os eszközarányos nyereséget. Feltételül szabták még, hogy a befektetőnek legalább 75 millió dolláros (Tigáz: 200 millió) saját tőkéje van, és működési területén 100 ezer (400 ezer) fogyasztót lát el. Szeptemberben 19 külföldi konzorcium, társaság kapott meghívót a zártkörű pályázatra. Az állam hosszabb távon egy aranyrészvényre csökkenti tulajdonát, a most 250-280%-on privatizált gázszolgáltatókban.

MATÁV

1994-ben még arról volt szó, hogy jövőre csak akkor fognak eladni Matáv-részvényeket, ha a költségvetésnek valamiért nagyon kell majd a pénz. Ezek szerint kellett, mert az 1995. december 20-i értékesítés 117 milliárdos bevételt hozott az államkasszának. A 2002-ig monopolhelyzetet birtokló távközlési cég kisebbségi részesedését már 1993-ban eladták az Ameritech, Deutsche Telekom tulajdonú MagyarComnak. A stratégiai befektető megfelelőnek találtatott, mert a korábbiakkal ellentétben nem pályáztatásos tárgyalást írtak ki, hanem a MagyarCommal tárgyaltak, amely végül 852 millió dollárt fizetett a 37,21%-ot megtestesítő részvénycsomagért, így tulajdoni aránya a MATÁV-ban 67,35%-ra nőtt. A privatizáció második szakaszában az ÁPV Rt. tulajdonában lévő részvénycsomag 28,14%-ra +1 részvényre csökkent, amelyet később munkavállalóknak, és pénzügyi befektetőknek értékesítettek.

Antenna Hungária

Az Antenna Hungária Rt.-t is értékesíteni kívánta a kormány, illetve az ÁPV Rt. 1995 folyamán, de a telekommunikációs cég pályáztatása eredménytelenül zárult. A pályázati kiírás szerint az alaptőke-emelés keretében jegyzett részvények és az ÁPV Rt. által értékesítendő részvények megvásárlására tett vételi árfolyamnak azonosnak kellett lennie. Az alaptőke-emelés mértékéül minimum 8 milliárd forint volt megjelölve, amely eltűzottnak bizonyult, miután a cég bevételei – az alacsony hatósági árak miatt – elmaradt az elvárt szinttől. Továbbá a vagyonkezelő foglalkoztatási limitet is előírt, ami megakadályozta volna a költséghatékony gazdálkodás feltételeinek megteremtését. A három legfontosabb jelentkező francia, brit és svéd volt. Az előbbi nem kívánt részt venni a Magyarországi műholdas programban sem, ezért alacsonyabb tőkeemelést szeretett volna elérni. A két utóbbi cég végül távol maradt a pályázattól, mert a feltételeket túl szigorúnak találták. Így az AH értékesítésére tett kísérlet sikertelennek bizonyult.

III. 1995 értékelése

1995. januártól novemberig nemigen akadt élő ember, aki maradéktalanul teljesíthetőnek ítélte volna az 1995-ös költségvetésbe „beállított”, majd a pótköltségvetésbe Bokros Lajos által változatlan formában átemelt 150 milliárd forintos privatizációs bevételi tervet. Kiváltképp, hogy a februártól már Suchman Tamás privatizációért felelős tárca nélküli miniszter vezényelte „magánosítás” az első tíz hónapban csupán 50 milliárd forint bevételt realizált, amiből csak 30 milliárd volt a készpénz. A decemberi hónap azonban a MATÁV és a közművek privatizálásával meglódította a költségvetési bevételeket. Így az 1995-ös évben összesen 473 milliárd forint bevételhez jutott a költségvetés a privatizációból, míg az eddigi értékesítésből származó bevételek 1990-től számítva meghaladták a 909 milliárd forintot. Tehát a privatizációs bevétel egyetlen évben elérte, sőt, több mint 38 milliárd forinttal meghaladta, az 1990-1994. közötti összes privatizációs bevételt. A 473 milliárd forint közel 95%-a készpénzben, a készpénzen belül pedig 87 % devizában érkezett. Az 1995. évi privatizációs sikerév devizabevételei több mint kétszeresen meghaladták az 1990-1994. közötti privatizáció devizabevételeit.

Az értékesítés során mindössze két eladás volt kimondottan veszteséges, azaz a részvények könyv szerinti értéke alatt alakult az értékesítési ár. Ez a kettő a Szikra Lapnyomda (-230 millió forint) és a Zsolnay Porcelángyár (valamivel több mint -100 millió forint) volt. Természetesen 1995-ben is voltak, főként az év elején, jelentős kedvezményekkel olcsón megvásárolt, már-már „bagóért” eladott részesedések. Ilyen volt a Graboplast Rt. által 37 millióért megvásárolt 818 millió forint névértékű Soproni Szőnyeggyár, vagy a Bankár Kft. által megszerzett Debreceni Hús Rt., illetve a népszerűnek mutatkozó dolgozói és vezetői kivásárlások. Ilyenek voltak a Corso Kereskedelmi Rt., a Villért Rt., a BVM Épelem Rt. MRP kivásárlásai, amelyek a kárpótlási jegy alacsony árfolyama miatt a kedvezőbbnél is kedvezőbb feltételeket nyújtottak.

Míg 1991-ben a költségvetési befizetés éppen csak hogy meghaladta a 9 milliárd forintot, 1995-ben ez 150, a rákövetkező évben pedig 192 milliárdot jelentett. 1995 után a gazdaságnak már 70%-a magánkézbe került. A még privatizálandó vállalatok értéke éppen annyi volt, mint amennyit 1990 és 1995 között már magánkézbe adtak, ráadásul a kiárusítandó vállalatok között számos bőví maradt, amelyet már évek óta nem tudtak eladni. Az év során megalapított új vagyonkezelő, az ÁPV Rt., megfelelően tudta irányítani az államtalanítást, és levette a terhet a megszorító program végrehajtásán fáradozó pénzügyminisztériumról. Az ÁPV Rt.-hez tartozó cégek többsége eredményes évet zárt 1995-ben, általában megállta a vagyonvesztés, sőt vagyonnövekedés indult el, a társaságok gazdálkodása a korábbiaknál eredményesebb volt. A

bruttó vagyon 5-6 százalékkal növekedett az év során tőkebevonás, fejlesztések révén. Míg 1994-ben a vagyonkezelőkhöz tartozó társaságok összesen 22,5 milliárd veszteséget termeltek, addig 1995-ben ez a cégek 28 milliárd adózás előtti eredménnyel rendelkezett. 1994-ben a társaságok 66 százaléka veszteséges volt, addig 1995-ben már több mint 50 százaléka nyereséges volt. Meg kell említeni, hogy a vizsgált időszakban a központi költségvetés pozíciójának javulása következtében a privatizációs bevételek növelése iránti „nyomás” jelentősen csökkent, és ez a hosszabb távú struktúraalakító szándékoknak kedvez. A privatizációs bevételek – elsősorban 1995-ben, s azt követően – fontos szerepet játszottak a stabilizációs politika megvalósításában, a makrogazdasági egyensúly helyreállításában, s így a fenntartható növekedés feltételeinek megteremtésében,

Az 1995-ös sikernek nagymértékben köszönhető, hogy a rákövetkező években előtérbe kerültek a tőkepiaci privatizációs tranzakciók, és sor kerülhetett számos nagy összegű tőzsdéi bevezetésre. Ennek tetőpontja a MATÁV new yorki (NYSE) értéktőzsdéi bevezetése volt első kelet-európaiként, sőt ebben a 89-90-ben még a „magyar részvénytőzsdé” számító Ausztriát is megelőztük. 1995-ben privatizálták és vezették be a Budapesti Értéktőzsdére a MOL-t, az OTP-t és a Hajdútejet. A tőzsdéi kapitalizáció majdnem megduplázódott az év folyamán. Ennek eredményeképpen a tőzsdén 1995. februárja és 1997. augusztusa között lényegében folyamatos, dinamikus áremelkedés volt regisztrálható. A Budapesti Értéktőzsde ezzel a világ legjobban teljesítő tőzsdéi került, a részvénytőzsdét jellemző BUX-index ebben az időszakban 1550 ponttól 8400 pontig emelkedett. Bár a tőzsdéi összkapitalizáció elmaradt – például – a prágai tőzsdétől (16 milliárd dollárral szemben csak 3 milliárd), de a nemzetközi intézményi befektetők, a pénzalapok beáramlása magasabb forgalmat és nagyobb növekedést eredményezett.

A hatalmas bevételnek köszönhetően, nem egészen 2 százalékkal csökkent a több mint 5000 milliárd forintos belső államadósság: annak a 92 milliárd forintnak köszönhetően, amit kormánydöntés értelmében a privatizációs bevételekből adósságtörlesztésre kellett fordítani. Ugyanakkor sokáig titokként őrizte Suchman Tamás privatizációs miniszter, hogy a rekordösszegű privatizációs bevételhez ugyancsak rekordmértékű, becslések szerint 250-300 milliárd forintos állami garanciavállalás is tartozott. Annak kicsi ugyan a valószínűsége, hogy ezt az utolsó fillérig valóban ki kellene fizetnie a vagyonkezelőnek, a költségvetés számára azonban kínos helyzetet teremtett, amennyiben a vevőknek nyújtott rekordmértékű kezességnyújtással segítette elő a privatizációt. A miniszter, a külföldi befektetőktől minden további jogvita anyagi következményeit átvállalta.

Mindent összevetve és visszatekintve: a privatizáció 10 esztendejének legsikeresebb évének 1995 tekinthető. Ez az év jelentősen közrejátszott abban, hogy a botrányok, nehézségek ellenére a privatizáció megítélése összességében pozitív. A privatizációs folyamatot vizsgáló kutatók, szakértők meghatározó véleménye szerint kiemelt szerepe volt hazánkban a modern piacgazdaság kialakulásában. *Magyarország összekötő kapocs lett Kelet és Nyugat között, regionális szerepe megnőtt. A hazai privatizációs lehetőségek jelentősen megmozgatták a külföldi tőkét, és a tervezett bevétel triplájához juttatták az országot.*

4. táblázat

Privatizációs bevételek

	Bevételek mindösszesen	Ebből:	
		Deviza	Forint
1990	0,67	0,53	0,14
1991	31,36	24,61	5,74
1992	77,23	40,98	24,92
1993	169,91	110,67	22,96
1994	156,67	10,95	35,41
1995	481,04	411,5	35,4
1996	176,5	92,73	40,6
1997	349,86	208,6	118,3
összesen	1443,24	900,57	283,47

5. táblázat

Adóssági mutatók

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
						Előzetes	Program	Cél
Bruttó adósság	67	65	84	83	86	73	67	64
Nettó adósság	62	59	73	76	67	56	52	50

* A költségvetés jegybanki finanszírozásának kiszűrésével számítva.

Forrás: MNB

IRODALOM

Az Állami Vagyonügynökségről – Pénzügyi szemle 1990/6.

HVG Infotár: 1994. IX. – 1996. VI., NÉPSZABADSÁG 1995.

Mibályi Péter: A magyar privatizáció krónikája (1989-1997), Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1998.

Montvai B. – Tavik T.: Privatizáció világszerte és Magyarországon. Bankszemle 1991/2.

Sárközy Tamás: A privatizáció joga Magyarországon (1989-1993). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.

Tardos Márton: Sikeres-e a privatizáció? Közgazdasági Szemle 1998/4.

Vígvári András: Privatizáció Nyugat- és Kelet-Európában. Vezetéstudomány 1992/5.

Voszka Éva: Miért nem sikertörténet a privatizáció? Figyelő 1994. május 5.

ÖSSZEFOGLALÓK / SUMMARIES

György Szokolczay

ECONOMIC EQUILIBRIUM AND GROWTH DEPENDING ON FOREIGN TRADE

In his study – originally prepared for the Ministry of Economy – the author emphasizes: *the basic problem of the Hungarian economy is the permanent deficit of the balance of foreign trade together with the special structure of this deficit.* Its volume has been stabilized at a level of 2-3 billion USD per year that could be financed in the past and in the future, too. As it causes no problem of economic policy, the administration seems to underestimate the real salience of the challenge. The real issue, however, is not the extent, but the structure of the deficit. On one hand, we face the rapidly increasing deficit of the domestic customs area (in contrast to the free customs zone), on the other, the steep rise of the surplus in the free customs zone. This demonstrates that the domestic economy has not been adequately integrated into the world economy. Its functioning can only be sustained with a steadily increasing surplus of imports. The permanent increase of customs free area exports points to the fact that the national economy is vulnerable. Its trade – and overall – equilibrium depends on the functioning and the decisions of a small group of multinational corporations. The optimal solution is to stimulate domestic inputs. In the interests of the country's fuller and more rapid integration into the world economy, the author stresses the importance of economic policy measures aimed at the further development of the Hungarian – domestic customs area based – engineering industry demonstrating already an outstanding performance.

Mario Telò

THE CHANGING EUROPEAN POLICY OF GREAT BRITAIN

The current role of the British Government within the European Union is stronger than ever. Both the Defense Initiative and the Lisbon Strategy of modernisation for a European information society made Tony Blair one of the main actors of the current integration dynamics and also within the intergovernmental game. The activity of the British government weakens the Franco-German axis. At the same time, Blair's leadership strategy of the group opposing the deepening the EU is a very risky bet. Britain's Achilles heel is being outside the Euro-zone and therefore out of the potential European avant-garde.

Peter Geisler – Szegedi Zoltán

EU PARTNER MAGYARORSZÁG: RÖVID SZÁLLÍTÁSLOGISZTIKAI KITEKINTÉS

Az Általános Vállalkozási Főiskola és SIEMENS-DEMATIK AG (Produktions- und Logistiksysteme, München) együttműködési szerződést kötött, melynek célja a gazdasági felsőoktatás és az alkalmazott üzleti kutatások fejlesztése. Ennek keretében egyik cél lesz megvizsgálni, milyen kooperációs lehetőségeket rejt majd az uniós belépés. A jelen anyag fő célja annak vizsgálata, hogy a kapcsolatok kibővítéséhez szükséges szállítási keretfeltételek vajon megfelelnek-e a jövőbeli igényeknek.

A szerzők kutatásai az Európai Unióba történő közúti és a vasúti szállításokra irányultak. (Az import-szállításokkal csak részben foglalkoztak.) Megfigyelhető, hogy a szállítási teljesítmények struktúrája változik. Az árúemek és a szállítási módok viszonya meglehetősen állandó, ez utóbbiak részaránya azonban egyre inkább eltolódik a közút javára. (Az osztrák határátkelőhelyeket érintő közúti teljesítmények pl. két év alatt megduplázódtak.) Fennáll annak a veszélye, hogy 10-15 éves időtávlatban a közút nem lesz képes megbirkózni a rázúduló feladatokkal (állandó zsúfoltság, környezetterhelés, biztonsági problémák). Ezen veszélyekkel a döntéshozók csak nagyon perifériusan foglalkoznak.

Hasznos lenne megvizsgálni az áruk vasútra terelhetőségének lehetőségét. A cikk ennek kapacitási-technológiai előfeltételeit is elemzi, ám nem foglalkozik a vasutak működési rendszerének újralakítási igényeivel. Az árukompabilitás szempontjából javasolja a Budapest-Bécs-München útvonal részletesebb vizsgálatát.

Rüdiger Kipke

A NÉMET KÜLKERESKEDELEM ÁTALAKULÁSA

AZ NSZK számára kezdettől fogva döntőek voltak az ország külgazdasági kapcsolatai. A liberális kereskedelempolitikai koncepciót közvetlenül a nyugatnémet államalapítás után a nyugati szövetséges hatalmak jóváhagyásával, ugyanakkor belpolitikai ellenállással dacolva érvényesítették. Az NSZK exportorientált orszaggá, egyenjogú külkereskedelmi partnerré fejlődött s ez külpolitikai pozícióit is erősítette. Időközben azonban egyrészt valutaproblémák, másrészt globális gazdasági válságok okoztak komoly gondokat az export szempontjából, holott a kivitel időközben a gazdaság fontos oszlopává vált. A hetvenes évek óta a nyugatnémet export az NSZK gazdasági átstrukturálódásának meghatározó tényezője volt. A volt szocialista országokkal folytatott külkereskedelem arra kényszerítette a szereplőket, hogy nem-szokványos utakat válasszanak. A külgazdasági rendszer stabilizálódása s mindenek előtt a kereskedelmi korlátok lebontása az exportgazdaságra élénkítően hatott. Felerősödött azonban a világpiaci konkurencia s nehezebbé vált az újraegyesült Németország pozíciója. Mind a gazdaság, mind a politika azonban továbbra is a világereskedelmet veszélyeztető latens, ám aggasztó tényezőkkel szembesül.

Mária Bánfalvi, Ferenc Szakács, Katalin Fodor, Éva Karcsics

REPORT ON A TRAINING IN A JOINT VENTURE COMPANY

At the time of the training, the multinational company had been working in Hungary for a couple of years with a profile of software development, organization and investment consulting, being in a stage of dynamic growth. The task given was the comprehensive development of management efficiency, including communication abilities, assertivity and team work spirit. The number of training participants was 40, mostly qualified experts in IT and in other technologies. Preparing our methodology, we conducted preliminary investigations exploring the value and role structures, comparing the formal (functional) and the informal sociometric patterns. We analyzed the existing paradigms, examined the climate of the working place and collected proposals for improving the climate in the company. Conflicts disturbing both the climate and the efficiency were identified. In the preceding period, there had been a significant increase of employees. A new top manager – with autocratic methods contradicting to the former popular style – had been appointed. Neither satisfactory communication, nor an expedient cooperation had evolved between the “old” employees with a tight cohesion and the loose conglomerate of “the new”. As a result of the lack of a spontaneous exchange of information and of the free manifestation of emotions, no efficient team work evolved. The procedures of our training were welcome by the participants signaling positive feed-backs. Following the training, a change of management took place. That is why we could not follow up the results and our contacts have been interrupted.

Katalin Vér-Bencéné Gáspár, Anna Orbán

THE STRUCTURE OF TEACHING INFORMATICS AND DISTANT LEARNING AT THE BUDAPEST COLLEGE OF MANAGEMENT

This lecture presents the structure of the informatics' curriculum at the College of Management and gives some experiences of teaching in the distance learning form. We teach informatics (computing) during 3 semesters in the college. The aim of our teaching is to give a complex knowledge not only in theory but in practice as well. In the first semester we are teaching basic knowledge (hardware, software, networks), and practice in the use of MS Word, Excel and of the Internet. The topics in the second semester are: software development in Pascal, data structures, databases, SQL, MS Access. In the third semester we are teaching integrated information systems. The students use the SAP R/3 system as a demonstrations system in this academic year, earlier they used the BaaN IV system. We have an agreement with the FernUniversität Hagen (Germany), so we can use their web sites for the teaching in the distance learning form.

György G. MÁRKUS

THE TYPOLOGY OF POLITICAL CLEAVAGES IN HUNGARY FROM A COMPARATIVE PERSPECTIVE

The research applies the Rokkan-Lipset theory to the new Hungarian and Central European democracies. Since in these polities, compared to Western countries, the political structure plays a greater role than social structure, the method of Stein Rokkan focusing on *longue durée* determination and structures is complemented with the theses on the autonomy of political actors (Sartori) and of path-dependency originating from communist legacies (Kitschelt). *Three mutually reinforcing cleavage families are identified: 1. the cultural-territorial, with westernizers being confronted by national traditionalists partly accepting, partly rejecting supranational structures; 2. that of social organization with the central element of the reinvigorated regime divide; 3. the ambiguously represented economic one. The pre-eminence of cultural politics demonstrates: in the context of globalization, international tendencies are anticipated by the Hungarian cleavage structure.*

László Csicsmann

RETHINKING THE COLD WAR FROM A HISTORICAL AND POLITICAL PERSPECTIVE

This paper focuses on the Cold War period in an interdisciplinary context combining political, historical, military, psychological and game theory approaches. The author examines the different definitions of the Cold War. Firstly, the Cold War is a conflict between the superpowers. Secondly, it is a confrontation between two holistic ideologies: on one side Marxist-Leninist socialism, on the other side liberalism and the "open door" policy of the West. Thirdly, the Cold War is a geopolitical rivalry in the Third World. Fourthly, it is a nuclear deterrence between the USA and the Soviet Union. There are different concepts about the nature of the Cold War. Is it a dangerous phenomenon, which can end in a nuclear holocaust or is it a "long peace" without any systemic conflict? This paper argues that the Cold War is simultaneously a co-operation and a confrontation between the two superpowers. Arms control and multilateral negotiations make the Cold War a stable period of history. Also the main international political theories are examined: the realist/neorealist school and liberalism. The realist approach, which argues that states behave according their interests, is the mainstream school during the 50's, but after the Cuban missile crisis its relevance was questioned and alternative explanations appeared, like cognitive dissonance theory and game theory.

What are the main lessons from the Cold War? After the fall of the bipolar international system, the anarchic ties of world system survive. A supranational "global governance" does not exist today. It is inevitable to define security as a multidimensional (economical, environmental, political) aspect of international relations. The main cause of the collapse of the Soviet Empire was economic bankruptcy.

László Vigh

HEGEMONIC WARS AND INTERNATIONAL ORDER

The author analyzes the theory of R. Gilpin published in 1981 in which hegemonic wars are historically the basic mechanisms of systemic changes in the world order. Hegemonic conflicts originate from the increasing discrepancy between the burdens of sustaining an Empire, the costs of the dominant position, on one side, and the available resources, on the other. The need of the change of power is explained by the new distribution of control over resources and territories and by the modification of economic relations. While the hegemonic power is able to keep up the system, potential challengers are collecting strength. In the moment in which the old power is unable to finance the system of international relations, potential new hegemonic powers come to the scene and attempt – through a world wide war – to take over. Hegemonic wars are thus built-in elements of human history, although man could be able to see the danger of self-destruction and to prevent it by efficient mechanisms for peaceful changes.

Magdolna Kiss-Nógrádiné

THE TRANSFORMATION OF INTERNATIONAL RELATIONS AND THE SIGNIFICANCE OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

The author outlines the most important characteristic features of the changes of international relations with reference to Hungary, to the Visegrad States, to the post-communist world in general. She demonstrates the processes and the dilemmas of the deepening and widening of the European Union, the extension of NATO. Following the analysis about the discrepancy between political theory and political practice, she connects the notion of globalization with the dimensions of American supremacy. This is the general context in which the significance of the knowledge of foreign languages and especially of English is discussed with special reference to science and education in Hungary.

Bálint Tomola

SUCCESS OR FAILURE? PRIVATIZATION 1995

Privatization in Hungary started some twelve years ago and is approaching now its final stage. In his essay, the *national price awarded student* characterizes 1995 as the most outstanding year: that of starting sustainable economic growth and of curbing inflation. In these twelve months 473 billion HUF income from privatization was standing against 250–300 billion HUF offered as state guarantee.

The study – prepared for the section of Economic History of the competition of the National Students' Scientific Association (TDK) in the academic year 1999–2000 – begins with the description of the most important events and features of the Hungarian privatization process. The second chapter deals with successes and failures, even scandals of 1995 – *a year with a double face*. The third part evaluates 1995 from the perspective of future developments.

In the course of privatization in Eastern Europe almost full national economies have been privatized, without any previous experience. In the course of this period of privatization, Hungary gained a permanent lead followed by the Czech Republic and Poland. Foreign debt and steadily significant budget deficit forced the country to choose the method of *market based privatization*. This is in contrast with the solution favored by the Czech state giving away public property free of charge to the citizens. This 'coupon' privatization brought no income for the budget, but kept a significant part of industrial enterprises in public property. Thus, the problem of surplus employment remained unsolved.

The Hungarian state, on the contrary, used the incomes resulting from the sales to reduce public debt. At the same time, 30% of Hungarian enterprises - mainly those producing for export - have become foreign property. The regional economic role of the country rose and the share of the private sector reached 70%.

900 Ft